

Құдайберді Бағашар

ИСЛАМДАҒЫ БАЛА ТӘРБИЕСІ

Алматы 2011

УДК 297
ББК 86.36
Б 13

***Қазақстан мұсылмандары діни басқармасының
сараптау комиссиясы мақұлдаған***

Бағашар Қ.
Б 13 Исламдағы бала тәрбиесі – Алматы;
“Көкжиек-Б” баспасы, 2011. – 228 бет.

ISBN 978-601-7271-25-1

Қолдарыңыздағы еңбекте бала тәрбиесінің мұсылмандық бастаулары қамтылған. Дәлірегі, кітапта қалыңдық таңдау мен жанұя құрудың мән-маңызы, ұрпақ тазалығы, сәби дүниеге келгенде атқарылатын діни салт-жоралғылар, баланың өсу барысындағы жасына сай ерекшеліктері және мұсылмандық тәрбиенің мәйегі мен негіздері баяндалады.

Еңбек бала тәрбиесіне жауаптылықпен қарайтын барша оқырман қауымға арналған.

УДК 297
ББК 86.36

ISBN 978-601-7271-25-1

© “Көкжиек-Б” баспасы, 2011

КІРІСПЕ

Ата-анаға көз қуаныш,
Алдына алған еркесі.
Көңіліне көп жұбаныш,

Гүлденіп ой өлкесі, – деп кемеңгер Абай ақын өлеңмен өрнектегендей, перзент сүю – адамзат тарихымен бірге жасасып келе жатқан ең бір хикметті құбылыс, әр ата-ананың жан қалауы. Өйткені, бала – өмірдің сәні, отбасының шаттығы, Құдай тағаланың берген сыйы, аманаты. Шал ақынның «Босағасын алтыннан соқсаңдағы, Перзент сүймей, адамның мейірі қанбас» деуі де осыдан шығар.

Зарығып күткен перзенті дүниеге келгендегі Мұқағали ақынның тебіренісі әрбір жанның ұрпақ сүйгенде бастан кешетін сырлы сезімін бейнелегендей:

Иә, Алла, көрдім бе, көрмедім бе?!
Иә, Тәңірім, бердің бе, бермедің бе?!
Шырылдаған үніңнен айналайын,
Шыныменен өмірге келгенің бе?!

Қызым болсаң – қырымда құралайсың,
Ұлым болсаң – ұлы бір мұрадайсың.
Естисің бе, есі жоқ, ей, дүние,
Менен неге сүйінші сұрамайсың?!

Шындығында, баланың шыр етіп өмірге келуі – зор қуаныш. Дана қазақ тоғыз ай құрсақта жатқан сәбиді шілдеханамен қарсы алып, тербелген тал бесікке салған.

Бесік жырымен әлдилеген, алақанға салып аялаған. Тәрбиесіне жауаптылықпен қараған. Бойына жақсы қасиеттер сіңіруге тырысқан. Өйткені, «ұрпағымен мың жасайтынын» жақсы білген.

Иә, жаңа туылған сәби тап-таза, ақ парак секілді. Оған не жазылатыны, қалай жазылатыны ата-анасына байланысты. Сол себепті ұрпақ тәрбиесі – қай кезде де ең өзекті тақырып.

«Тәрбиә» – арабтың сөзі. «Көктету, өсіру, жетілдіру» деген мағынаны білдіреді. Мағжан Жұмабаев «Педагогика» атты еңбегінің алғысөзінде адамның басқа жаратылыстардан бөлек екенін, тәрбиені қажетсінетінін былай деп білдірген екен:

«Жер жүзіндегі басқа жан иелерімен салыстырғанда, адам баласы туғанда өте әлсіз, зағип, осал болып туады. Малдың төлі туа сала аяқтанады. Тауықтың балапаны жұмыртқадан жарылысымен жүгіріп кетеді. Ал адам баласы – туғанда інгәлаған айғайы мол бір кесек ет. Ақылы, есі жоқ. Денесі тым әлсіз. Өсуі, ұлғаюы тым сараң, тым шабан. Мінеки, адам баласы осылай өте әлсіз боп туып, аса сараң өсетіндігінен, оның денесіне, жанына азық беріп, өсуіне көмек көрсетпей, яғни оны тәрбие қылмай болмайды».

Тәрбие кешенді түрде жан-жақты қолға алынуы тиіс. Алайда тәрбиенің өзегін қайдан алу керек? Кемел тәрбиені қайдан табамыз? Қала берді, тәрбие берудегі мақсатымыз не болуы тиіс? Тәрбиеден не күтеміз?

Бұл мәселеге аталмыш еңбегінде М.Жұмабаев төмендегідей жауап айтады:

«Тәрбиеден мақсұт – адамды һәм сол адамның ұлтын, асса, барлық адамзат дүниесін бақытты қылу.

Ұлт мүшесі әрбір адам бақытты болса, ұлт бақытты, адамзат дүниесінің мүшесі әрбір ұлт бақытты болса, адамзат дүниесі бақытты. Қысқасын айтқанда, тәрбиеден мақсұт – адам деген атты құр жала қылып жапсырмай, шын мағынасымен адам қылып шығару».

Демек, баланы тәрбиелеудегі мақсат – оны жан-жақты кемелдендіріп, қоғамға пайдасы тиетін азамат етіп қалыптастыру. Осы орайда, Ислам дінінің кемел тәрбиеге қосар үлесі зор. Ал, Исламдағы тәрбие негіздерімен танысуға руханият дамып келе жатқан бүгінгі күні толық мүмкіндік туып отыр. Исламда бала тәрбиесі жігіттің өзіне қалыңдық таңдау сәтінен-ақ басталады. Өйткені, болашақ ананың ары бар, ақылы бар, ұятты, көргенді, діндар болуы ұрпақ тәрбиесіне өз әсерін тигізбей қоймайды.

Исламда жанұя құрудағы негізгі мақсаттардың бірі – өмірге ұрпақ әкелу, иманды, ізгі ұрпақ тәрбиелеу. Хадисте бұл турасында *«Балаға әкенің берер ең жақсы сыйы – ол тәрбие»* делінген.

Балаға көңіл аудару, өскенде жаны ізгілікке толы мұсылман, қоғамға пайдалы азамат етіп қалыптастыру – үлкен сауапты істің бірі. Сондықтан сүйікті пайғамбарымыз Мұхаммед (саллаллаһу алейһи уә салләм) ата-аналарға: *«Балаға бір мәрте көңіл бөліп, тәрбие беру – бір сағ¹ көлемінде садақа бергеннен де жақсы»*,² *«Кімде-кім жылаған баланы жұбатса, Аллаһ тағала жаннатта оған қалағанынша сый-сияпат береді»*³ – деп,

¹ (бір сағ – 2120 граммға тең)

² Тирмизи, Бирр, 33.

³ Дәйләми, Муснәдул-Фирдәус, II, 147-б.

балаға көңіл бөлудің сауап жағынан да артықшылығын ұқтырған.

Шығыс халықтарында айтылатын «Бала қымбат болса, баланың тәрбиесі одан да қымбат» деген нақыл сөздің мәні терең. Өйткені, тәрбиелі ұрпақ – ата-ананың мақтанышы, елдің ертеңі. Кез келген халықтың болашағы, оның өміршеңдігі рухани қайнардан сусындаған, ұлттық рухы кемел, жақсы тәрбиеленген ұрпақтың қолында. Егер ұлт өз болашағын аманат етіп тапсыратын текті, саналы ұрпақ өсіре алмаса, оның келешегі бұлыңғыр тартпақ. Сөз жоқ, ұрпақ тәрбиесіне, ұлттың келешегіне ата-ана жауапты. Сондай-ақ баланың тар ойлы, жетесіз болып өсуіне, парықсыз қылық танытуына тәрбиешінің кінәланғаны тегін емес. Тіпті «Бала істеген жауыздықтың жазасын тәрбиеші көтерсін» деген Иран елінің мәтелі де осыдан туған. Сол себепті ұрпағының өзінен оза туғанын қалаған мұсылман халықтары бала тәрбиесіне үлкен жауапкершілікпен қараған.

Халқымыздың бір ерекшелігі – тәрбиеге үлкен мән беруінде. Өйткені, бүкіл салт-санасы, әдет-ғұрпы, ертегі, аңыздары, мақал-мәтелдері, жыр-термелері, ойын-сауығы, жұмбақтары мен жаңылтпаштары барлығы да айналып келіп тәрбиеге тірелген.

Бірақ, өкініштісі, соңғы жылдары қазақ қоғамында да ұлттық тәрбие жүйесі қағажу көріп, тәрбиелік ырғағы бұзылып, бала тәрбиесінің тым нашарлап кеткені белгілі. Оған есірткі мен анашаға тәуелділер, ішкілік пен темекіге әуестер, жасөспірімдер арасында бұзақылықтар мен қылмыстың өршіп кетуі т.б. дәлел. Себептер де аз емес. Көбіне іскерге қоймадағы жүгі,

саудагерге сатқан малы, шенеунікке шен-шекпенінің қымбат болуы, үй ішіндегі күйбең тіршіліктен шешенің қолының бір босамауы, жұмысбастылықтан әкенің уақыт таппауы т.б. Қазіргі уақытта теледидардағы кино мен мультфильмдердің көбі атыс-шабыс, төбелес, қирату, ұру, сындыру, күш көрсетуге негізделген. Ал бұлалдың санасы әлі қалыптаса қоймаған балаға зиянды екені айтпаса да түсінікті.

Ұлыбританияда теледидардың әсері жайында жазылған 2286 мақаланы сараптағанда, көптеген зерттеушілердің ортақ ойтоғыстырған тұсы – теледидардан көрсетілетін қатігездік пен озбырлық әрекеттердің көрермендерге де жұғатындығы. Бұл жағдай, әсіресе, бала санасына көбірек әсер қалдырады. Баланың теледидардан не көрсе соны істейтіндігі, жағымды-жағымсыз қылық болсын өзіне үлгі ретінде қабылдап, соған қатты еліктейтіндігі байқалған.

Америкада 8 жасынан 30 жасына дейінгі адамдардың өмірі зерттелгенде, жас кезінен ұрыс-төбелеске жақын бағдарламаларды көбірек көріп өскен адамдардың кейін өскенде де мейірімсіз, тасжүректеу келетіндігі, қылмыс істеуге де жақын тұратындығы анықталған. Сондай-ақ олардың өз балаларын сотқар қылып өсіретіндіктерімен қоймай оларға күштеп жаза беруге де дайын тұратындықтары байқалған. Міне, бұлар бала тәрбиесінің негізін шайқалтатын кері іс-әрекеттер болып табылады. Бұл сондай-ақ егер бала тәрбиесімен саналы түрде айналыспасақ, болашақта бізді үлкен қауіп-қатер күтіп тұрғанын ұқтырады. Бұл кереғарлықтардың қатарына дәстүрден қол үзгенімізді,

дініміздегі тәрбие құндылықтарымен жете таныс болмағанымызды да қосыңыз.

Біз бүгін осы олқылықтың орнын толтыру мақсатында *«Исламдағы бала тәрбиесі»* атты еңбекті әзірлеп отырмыз. Кітапта негізінен «Мұсылман жанұясында бала тәрбиесі қандай болу керек?», «Бала тәрбиесінде ата-ананың рөлі қандай?», «Бала тәрбиесінің кезеңдік ерекшеліктері нелер?», «Балаға діни құндылықтар қалай үйретілуі керек?», «Пайғамбарымыз балаларға қалай қараған?» деген секілді т.б. өзекті мәселелер қамтылған.

Сондай-ақ баланың әр жас мөлшері жеке-жеке ескеріліп, діндегі сол жасқа сай тәрбие ұстанымдары анықталды. Баланың өмірге келгенінен бастап, физиологиялық-психологиялық даму ерекшеліктері көрсетілді. Кітап жазу барысында Құран аяттары мен Мұхаммед пайғамбарымыздың (саллаллаһу алейһи уә сәлләм) хадистері негізге алынды. Мұсылман ғұламалардың ақыл-кеңестері де ұмыт қалмады. Әсіресе, хадис саласының білгірі проф. Ибраһим Жананның «Хазреті пейгамберин сүннетінде тербие» (Хазірет пайғамбардың сүннетіндегі тәрбие) (Измир, 2008) кітабы мен қазіргі заманғы танымал мұсылман ғалымы, ойшыл һәм ағартушы Фетхуллах Гүленнің «Чекирдектен чынара» (Бесіктен беласқанға дейін) (Станбул, 2002) кітабынан үзінділерге орын берілді. Сондай-ақ тақырыптың мазмұнын ашатын ғибратты қысқа әңгімелер де келтірілді.

Бір ескерте кетерлігі, бұл кітап бала тәрбиесіне қатысты басқа да педагогикалық, психологиялық тұрғыдан жазылған кітаптардан ислами негіздерімен,

діни тәрбие мәйегіне басымдық беруімен ерекшеленеді.

Еңбекте Ислам дініндегі бала тәрбиесіне қатысты мәселелердің бәрі толық қамтылды деу қиын. Неге десеңіз, баланың өзі кішкентай болғанмен, мәселесі үлкен. Үлкен мәселені толық қамту көлемді уақытты қажет етеді.

Бала тәрбиесіне қатысты мұсылмандық негізді, діндегі тағылымды мүмкіндігінше жинақтап оқырман назарына ұсына отырып, еңбектің ұрпақ тәрбиесіне қосар үлесі, халқымызға тигізер пайдасы мол болар деген үміттеміз.

Бүкіл мақтау мен мінсіздік Хақ тағалаға ғана тән! Өнегесі өміршең ардақты елші Мұхаммед Мұстафаға (саллаллаһу алейһи уә сәлләм) салауат айтып, сәлем жолдаймыз!

Автордан

I-ТАРАУ

ОТБАСЫ – ТӘРБИЕ БЕСІГІ

ОТАУ ТІГУ

«Отан – отбасынан басталады». Ата-бабамыз осылайша атан түйенің белін қайыстырар алапат ойды жалғыз ауыз сөзге сыйдырыпты. «Малым – жанымның, жаным – арымның садағасы» деген қағиданы ана сүтімен бойға дарытқан қазақ үшін ары жанынан жоғары тұрған. Сол себепті де, жарық дүниеге шыр етіп келген сәбидің күні ертең-ақ ержетіп отбасын құрайтынын ескеріп, ерте қам жасапты. Қазақтың бел құда, бесік құда болатын ежелгі дәстүрі осыдан бастау алған. Бұдан «он үште отау иесі» деген аталы сөздің де бекер айтылмағанын байқаймыз.

Қазақтың баласы мен қызының отау тігуіне қатысты айтылған даналық сөздерін, сан ғасыр сұрыпталып бізге жеткен әдет-ғұрыптарын, дәстүрлерін, салт-жоралғыларын жиып-теріп қарастырсақ, кешегі көшпелі жұрттың өмір салтынан тұтастай ислам пәлсапасы айқындала түсер еді. Ол пәлсапаның өзегінен ұрпақтан-ұрпаққа жалғасын тапқан үлкен өнегені аңғарамыз. Осы өнеге негізі Ислам дінімен сабақтасып, бір-бірін қуаттайды. Бұл қазақ халқының Ислам дінін берік ұстанғанын аңғартады. Халық даналығын Құранның

аят-сүрелерімен шегелеп, бекіте түседі. Мысалы, Құран Кәрімде: *«Араларыңдағы бойдақтарды, сондай-ақ қолдарыңдағы құл мен күңдеріңнің дұрыстарын үйлендіріңдер. Егер олар кедей болса, Аллаһ өз игілігімен байытады. Аллаһ (игілігі) өте кең әрі бәрін білуші»*⁴ – деген аят бар. Қасиетті Құран Кәрімнен отбасына қатысты, үйленген ер мен әйелдің құқықтары мен міндеттері хақында мұнан да басқа көптеген аяттарды кезіктіруге болады.

Пайғамбарымыз (саллаллаһу алейһи уә сәлләм) бір хадисінде: *«Үйленіңдер, көбейіңдер, мен қиямет күні үмбетімнің көптігімен мақтанамын»*⁵ деп, үмбетіне отбасы құруды және ұрпақ өрбітіп, өріс кеңейтуді насихаттайды.

Мұсылмандықты дінгек еткен қандай да бір ұлттың немесе қоғамның өз кемеліне келуі әрбір керілген керегенің мығым боп, әрбір көтерілген шаңырақтың шайқалмауына тәуелді. Сондықтан отбасы – ұлт дәнегі, қоғам тірегі. Бұрынғы ойшылдар бұл тірек берік болса, ұлт та, сол ұлт ұйыстырып отырған мемлекеттің іргетасы да бекем болатынын айтып кеткен. Отбасы қалай бой түзесе, қоғам да соның ырықанда болады.

Адам ата ұрпақтары осы қағидалардың барлығын білсе де, мұның бастау бұлағы мен шешімі Ислам дінінде тұнып тұрғанына көз жеткізе алмай-ақ келеді. Ислам діні мұсылман пенденің үйін «жаннаттың бір пұшпағына» теңейді. Сол себепті де «Жұмақтың бір пұшпағына» баланған шаңырақтың астында бүлдіршіндер имани тәрбие алуы тиіс. Осындай құтты

⁴ «Нұр» сүресі, 32-аят.

⁵ Абдурраззақ, Мұсаннаф, 6/173; Ажлуни, Кәшфул Хафа, 1/318, 319.

шаңырақтағы бүлдіршіндердің үйді бастарына көтеріп, шулағанының өзі періштелердің құлшылықтағы тәс-биxын еске салатындай тым тәтті болмақ.

Үйленуді әрі ғибадат, әрі сүннет деп ұғу керек. Сондықтан да ата-ананың мұсылмандық міндеттерінің бірі – мұсылман үмбеті деген атқа лайық иманды перзент тәрбиелеу. Осы арқылы екі дүниеде де Аллаһтың разылығына бөлену. Шаңырақ көтеретін екі жас алдарына осындай асыл мақсат қойса, болашақта отбасымен басталатын отаны берік болады.

Ислам діні бозбала мен бойжеткеннің осы бағытты көздей отырып, шаңырақ көтеруін сауапты әрі құптарлық іс деп таниды. Бас-аяғын терең ойластырып, ыстық сезім мен нұрлы ақылды басшы етіп тігілген отау баянды, сол отауда жарық дүние есігін ашқан ұрпақ та қайырлы болмақ.

Болашақ күйеу мен қалыңдық

Баяғыда бір кісі ойшылға барып: «Балам бір жасқа толды. Тәрбиесін қай кезден бастаған дұрыс?», – деп сұрағанда, әлгі ойшыл: «Сіз тәрбиені бір жылға кешіктіріпсіз ғой», – деген екен. Мұнан тәрбиенің сәби жарық дүниеге келген сәттен бастап қолға алынуы керектігін байқаймыз. Ал дінімізде ұрпақ тәрбиесі тіпті одан да ерте, жар таңдаудан басталады. Себебі, Ислам дінінің шаңырақ құруға байланысты ұстанымдарына зер салсақ, шаңырақта дүние есігін ашатын ұрпақтың да қамы алдан ала ойластырылып қойғанын аңғару қиын емес. Өскен ортасының балаға міндетті түрде әсер ететіні айтпаса да түсінікті. «Ұяда не көрсе, ұшқанда соны ілетін» бала үшін әке-шешенің әрбір іс-әрекеті

маңызды. Сондықтан болашақ қалыңдық пен күйеу бір-бірінің бойынан имандылықты, салиқалықты (дініміз талап еткен асыл қасиеттерді) іздегені жөн. Аллаһ тағала Құранда мұсылмандарға былай деп бұйырады:

«(Ей, мұсылмандар!) Мүшірік (Аллаһқа серік қосқан) әйелдер иманға келмейінше олармен үйленбеңдер. Мұсылман күң – саған ұнаған мүшірік әйелден қайырлы. (Ей, мұсылмандар! Қыздарыңды) мүшіріктерге олар иман етпейінше қалыңдыққа бермеңдер. Мұсылман құл – саған ұнаған мүшірік ерден қайырлы. Олар (мүшіріктер) сендерді тозақтың отына шақырса, Аллаһ сендерді жаннаттына және кешіріміне бөленуге шақырады. Аллаһ адамдарға ғибрат алсын деп аяттарын осылай түсіндіреді»⁶.

Демек, адамзат өмірлік серік болар жарын таңдауда ең бірінші оның имандылық қасиетіне мән беруі қажет. Құран аятымен әспеттеліп, бізге жеткен кастерлі жар таңдау ұғымының имандылыққа баса назар аударуы адамзат бақыты үшін қаншалықты маңызды екенін көрсетеді.

Өнегелі өмірдің жарқын үлгісін адамзатқа танытқан Пайғамбарымыз (саллаллаһу алейһи уә сәлләм) да: *«Жар таңдаған жан әйелдің төрт қасиетіне көңіл бөледі: дүниесі, тектілігі, әдемілігі және діндарлығы. Діндарын таңдаған бақытқа кенеледі»⁷*, деу арқылы болашақ қол ұстасқан жүрек қалауыңның иманды болуын өсиет еткен.

⁶ «Бақара» сүресі, 221-аят.

⁷ Бұһари, Никаһ 15; Әбу Дауыд, Никаһ 2; Нәсаи, Никаһ, 13; Ибни Мәжә, Никаһ, 6.

Көрген жанды тамсандырар сыртқы сұлулық пен шалқыған дәулет – қолдың кірі секілді өткінші дүние. Басты байлық – руханият байлығы, жан сұлулығы. Бұл – хақтың бірлігін таныған иманның жемісі. Аят пен хадистерде ең әуелі иман мәселесінің айтылуы – ертең дүниеге келер иманды, парасатты ізгі ұрпақтың мәңгілік бақыты үшін деп түсінуіміз керек.

Құран Кәрім жүрегі иман сәулесімен нұрланған ерлі-зайыптылар хақында былай дейді:

«Мұсылман ер кісілер, мұсылман әйелдер, мұмин ер кісілер, мұмин әйелдер, бойұсынған ер кісілер мен бойұсынған әйелдер, шыншыл (шын сөзді) ер кісілер мен шыншыл (шын сөзді) әйелдер, сабырлы ер кісілер мен сабырлы әйелдер, кішіпейіл ер кісілер мен кішіпейіл әйелдер, ар-ұятын қорғайтын ер кісілер мен ар-ұятын қорғайтын әйелдер, ораза ұстайтын ер кісілер мен ораза ұстайтын әйелдер, Аллаһты көп зікір ететін ерлер мен әйелдер, міне, оларды Аллаһ толық кешіреді әрі оларға үлкен сый әзірлейді»⁸.

Яғни, обал-сауапты білетін дінге берік әрі Ұлы Жаратушыға құлшылық жасайтын ерлі-зайыптылардың тілегі мен тірлігі жарасып, сөзі мен ісі бір жерден шығып, айрандай ұйыған отбасы болады. Адамның айнаға қарап, өзін түзегені секілді, балалары да ата-анасынан өнеге, ғибрат алып, иманды болып өседі. Себебі, иманды әке-шеше – күнә мен қиындыққа сабыр танытады, күпірліктен бойларын алыс ұстайды. Осылайша иманды отбасының иләһи рухани қуаты балашағасына да оң әсерін тигізеді. Аллаһты құрметтейтін,

⁸ «Ахзаб» сүресі, 35-аят.

ақыретіне алаңдайтын, өз міндетін адал атқаруға тырысатын, ажалды үнемі қаперде ұстайтын ата-ананың балалары салмақты, байсалды, барлық жағынан үлгілі болып өседі. Біреудің ала жібін аттамайды. Айналасына ұдайы мейірім шуағын шашып, ораза ұстап, намаз оқиды. Яғни, Аллаһтан әмір болған бес парызды өтеп, харамнан бойын аулақ ұстайтын әйел мен ер кісі құрған шаңырақтың іргесі берік болады. Қоғамды ізгілікке бастайтын мұндай парасатты отбасының балалары мен немерелері де өз ұлтының барлық құндылықтарын терең игермек. Бойына діні мен ділін қатар сіңірген ұрпақтың рухы да биік болмақ.

Қазақ «Әке көрген оқ жонар, шеше көрген тон пішер» дейді. Осы мәйекті сөзде айтылғандай, жар таңдағанда ең әуелі көрікке емес көргенді жерден шыққанына көңіл бөлген абзал. Пайғамбарымыз (саллаллаһу алейһи уә сәлләм) бір хадисінде: *«Қоқыста өскен қызыл гүлге қызықпаңдар!»* деп ескертеді. Мәнісін сұраған сахабаларына *«Айтпағым, нашар ортада өскен сұлу әйел»*, – деп түсіндіреді⁹. Хазірет Омар (р.а.) хадисті тарқатып: *«Жаман ортада өскен сұлу әйелден сақтаныңдар! Себебі, одан туған бала негізге тартпай қоймайды. Текті, көргенді жердің қызын таңдаңдар! Себебі, ол өзінің әкесіне, көкесіне, бауырларына тартқан ұрпақты дүниеге әкеледі»*, – деген.

Ата-бабамыз да ұрпағына көргенді жердің қызын алуды үгіттеп былай деген:

Жал-құйрығы қаба деп,
Жабыдан айғыр салмаңыз.

⁹ Қари, Ш. Айнул-илм. 1/234.

Қалыңмалы арзан деп,
Жаманнан қатын алмаңыз.
Айтқанымды тексермей,
Алды-артыңды тектемей,
Жабыдан айғыр салсаңыз,
Жауға мінер ат тумас.
Ақылымды ескермей,
Жаманнан қатын алсаңыз,
Топқа түсер ұл тумас...
Жаманнан – жақсы туса да,
Жақсыдан – жаман туса да,
Тартпай қоймас негізге. *(Бұқар жырау)*

Парасатты отбасы құру – болашақ ошақ иесі мен отағасына да сын. Халқымыз ертеректе ер жігіттерді былайша сынаған екен: «Күйеу жігіт білім-білігі бар, шаруашылыққа икемді, епті болуға тиіс. Ата-бабаларымыз «Пайғамбардың сүннетін өтей алсаң, үйлен», – дейді екен. Ол үшін ат үстінен аударысу, жамбы ату, садақ тарту, шауып бара жатып шұқанаққа салынған затты ілу, күрестіру, отын жарғызу, мал бақтыру, диқаншылық, қонақ күту, той-томалақты өткеру, өлең айту, мал сою, пышақ қайрау, шалғы, кетпен шыңдау, т.б. сияқты сынақтардан өткізген. Сөйтіп, өз беттерімен жандарын бағып, үй болып кете алатындарына көздерін жеткізген. Ұстанымдық жағынан, бүгінгі таңда да дәл аталғандардай болмаса да, сол сипаттас шарттар қоюдың қажеттілігі артпаса, кеміген жоқ. Бірақ бұған әр түрлі себептермен елеусіз қалудың салдарынан кейбір жас жігіттер отбасылық өмір шындығымен бетпе-бет келгенде, осалдық танытып,

жаңа көтерген шаңырақтарын шайқалтып алып жүр»¹⁰. Демек, қалыңдық та жар таңдау барысында жігіттің бойынан нағыз ер-азаматқа тән қасиеттерді іздегені жөн.

Ислам дінінде иманды, ибалы жар таңдау – ең әуелгі міндеттердің бірі.

Хазірет Омар (р.а.) халифа болып тұрған кезінде бір кісі келіп баласының қылықтарына көңілі толмай-тынын айтады. Сөз тыңдамай, қит етсе өзіне қарсы келетінін сөз етеді. Халифа баланы шақыртып, бұның себебін сұрайды. Бала: «Уа, мұсылмандардың әміршісі, әкенің бала алдында ешқандай міндеті жоқ па?» – деп сұрайды. «Әрине, бар», – деген халифа Омар ол міндеттерді былай деп тізбектейді: «Әке ең алдымен болашақ ұрпағына ары таза, мінез-құлқы жақсы ана таңдауы керек (яғни сондай әйелді жар етуі қажет). Со-сын баласына жақсы ат қоюы әрі оған Құран Кәрімді үйретуі қажет». Мұны естіген бала: «Ендеше, әкем бұлардың ешбірін де орындаған емес. Маған ана ретінде таңдаған әйелі мәжуси (отқа табынушы), қойған аты «тасбақа» деген мағынаны береді. Ал Құраннан бір әріп те үйреткен емес», – дейді. Сонда хазірет Омар баланың әкесіне қарап: «Негізінде сенің үстіңнен балаң шағым жасауы қажет екен. Баланың алдындағы парызыңды орындамасаң, бала да әкенің алдындағы өз міндетін орындамасы анық», – деп кінәнің әкеде екенін түсіндірген екен.

¹⁰ Ұ. Асыллов, Ж. Нұскабайұлы, Әдептану, 218-б.

Міне, мұсылмандықта дүниеге келген баланың тәрбиесі, шаңырақ құрылмай тұрып ойластыру қажеттігі осыдан. Ислам отау құрмаған бозбала мен бойжеткенге ана әрі әке ретінде қарап, болашақ бала тәрбиесіне қаншалықты үлес қосатынына баса назар аударады. Демек, қыз бен жігіт қол ұстасып, жанұялық өмірге қадам баспай тұрып, бір-бірінің бойынан осындай қасиеттерді іздестіруі керек. Себебі, ұрпақ тәрбиесі ер мен әйелдің үйленуге шешім қабылдаған сәтінен бастау алады.

Қазіргі кезде көптеген жастар осы бір өміршең мәселеге атүсті қарайды. Тіпті, көшеде, кафеде, клубта кездескен кез-келген біреумен асығыс жанұя құрып кете барады. Отбасы мәселесіне жан-жақты қарап, тәжірибесі бар кісілердің пікіріне құлақ асқан жөн. Кейде сезімге беріліп үйленуден бақыт күткен жанұя оба жайнап, ойраны шыққан тамұққа айналуы мүмкін. Діндар деген кейбір кісілердің өзі осы мәселеге келгенде орашалақтық танытып, кейбір жайыттарды ескермей шалыс басып жатады. Ондайда жанұяның берекесі қашып, ырың-жырыңнан көз ашпайды. Ұрыс-керіс те үзілмейді. Өйткені, отағасының діндарлығы әйеліне, ал әйелінікі еріне ұнамай ырду-дырду күй кешеді. Мұндай жағдайда ерлі-зайыптылар тіл табыса алмай, екеуі екі бөлек әлемде өмір сүреді.

Күйеуі діндар, әйелі діннен хабарсыз (немесе керісінше) жанұяда екі түрлі кітап, екі түрлі газет оқылады, екі түрлі әңгіме айтылады. Әйелі бір нәрсені қаласа, оны күйеуі жақтырмайды. Әйелі діни заңдылықтарды, иманды, тәрбиені айтса, күйеуі оны

жанжалға айналдырады. Мұндай сүреңсіз өмірді өмір деуге келе ме, келмей ме, төрелігін сіз айтыңыз¹¹.

Ақ неке

Отбасы ұғымы тек ұрпақ жалғастығымен өлшенбейді. Отбасы – қоғамның маңызды бір бөлігі, ұлттың бүгіні мен ертеңі. Сол қасиетті шаңырақтың сүттей тазалығын, шатттығы мен бақытын ақ неке одан әрмен бекіте түседі. «Неке» дегеніміз үйленуге ниет еткендерге қойылатын діни талаптарды орындай отырып, екі жастың қол ұстасып, өз қалауымен бас қосып шаңырақ көтеруі. Өйткені оның белгілі бір мақсаты бар. Аллаһ тағала некенің шарттарын тәрк еткен отауға разылық танытпайды.

Дін – адал некеге құрылған отбасын ұлттың негізіне, іргетасына, тірегіне балайды. Сондықтан Ислам ғалымдары некелесу мәселесін адамның жеке жағдайымен байланыстыра отырып, үйленудің парыз, уәжіп, сүннет, харам, мәкруһ секілді дәрежелерін анықтаған. Яғни, үйлену әркімнің рухани һәм материалдық жағдайына қарай әр түрлі сипат алуы мүмкін. Осы себепті үйлену – біреуге уәжіп болса, енді біреуге мәкруһ. Енді осы мәселеге жеке-жеке тоқтала кетейік:

Парыз: Зина жасау қаупі төнген бойдақ кісі егер үйленгеннен кейін отбасын асырай алатындай жағдайы болса, онда оның күнәдан сақтануы үшін үйленуі – па-

¹¹ Бұл пікір мұсылман ғалым, ағартушы М. Ф. Гүлenniң «Чекирдек-тен чынара» атты кітабынан алынды. Нил йайынлары. 2002. Б. 45-46. Ендігі жерде осы еңбектен алынған пікірлер курсивпен берілетінін ескертеміз.

рыз. Яғни, харам істерге бой алдыру қаупі төнген адамға ең абзалы – үйлену. Өйткені оның үйленуден тартынуы өзіне де, қоғамға да зиянды.

Сүннет: Зина жасау қаупі жоқ болса да, шаңырақ көтеруді қалаған адамның үйленуі – сүннет.

Харам: Үйленгеннен кейін де теріс жүрісін тоқтатпайтын немесе отбасын бағу үшін ұрлық-қарлық, паракорлық сияқты түрлі теріс әрекеттерге, яғни діни тұрғыдан тыйым салынған істерге баратын адамның үйленуі – харам. Ғалымдар бұл үкімді жұбайына зәбір көрсететіндерге де қатысты деп санайды.

Мәкрүһ: Үйленгеннен кейін жұбайына қиянат жасайтыны анық білінбесе немесе отбасын асырау үшін харамға баруы мүмкін болса, ондай адамның үйленуі – мәкрүһ.

Мүбах: Табысы адал, зина жасау ықтималдығы жоқ (діндар, тақуа), мәхір беретін жағдайы бар, ісі тыңғылықты адамның үйленуі мәмдүх не мүбах, яғни құптарлық. Ондай адам қаласа үйленеді, қаламаса үйленбейді.

Міне, Ислам дінінде үйленудің өзін жақ-жақты талдап, қандай жағдайда оның парыз, сүннет немесе харам болатынын анықтау арқылы үйленуге атүсті, жеңіл қарауға болмайтыны ескертілген. Егер мұндай аса маңызды мәселе барлық жағынан көңілге қонымды ұстанымдарға негізделмесе, сот орындары жесір әйел мен жетім балалардан көз ашпас еді. Дін некеге қатысты барлық мәселелерді әу бастан таразылап, соңы түрлі келеңсіздіктерге ұшырататын некелесуді харам не мәкрүх секілді категорияларға бөліп қарастырып, көбіне сезім билейтін мұндай жағдайда ақыл мен ойды

бірінші кезекке қойған. Сондықтан да бір басын екеу етуге ниеттенген нағыз мұсылман некеге тән құмарлығы ретінде ғана емес, тұтас бір ұлттың, қоғамның болашағы ретінде қарай білуі керек. Ал, тәндік тояттау мен ләззат алуды осындай ұлы мақсатты жүзеге асыру үшін адам баласына Аллаһтың берген кішігірім сыйы деп түсінген жөн. Былайша айтқанда, ұлттың байрағын желбірететін адамгершілігі мол ұрпақ өсіруі үшін берілген ынталандыру «сыйлығы» деп қабылдау керек.

Сонымен, неке Хақ тағаланың рұқсаты аясында қиылғаны абзал. Себебі, неке дегеніміз – көзге көрінбейтін рухани жіп. Оның кереметтігі – Аллаһпен байланысында. Неке барысында дұға оқылып, ислами ұстанымдар шеңберде қиылуы және мәхір бекітілуі тиіс. Өз атымен қиылған некені Жасаған Ие құтты әрі берекетті етеді. Мұндай неке – баянды болашақ пен жарасымды өмір сүрудің кепілі.

Ұрпақ сүю

Өмірлік серік ретінде бір-бірін таңдап, ақ некесін қиған жас жұбайлар жанұялық өмірдің табалдырығын аттаған күннен бастап, болашақ сәбиінің жағдайын да ойластыруы керек. Себебі, дүниеге келетін сәбидің тәрбиесінде жүктілікке дейінгі кезеңнің де өзіндік орны бар. Бұл кезең туралы ерлі-зайыптыларға Құран аяттары мен Пайғамбарымыздың хадистерінде өсиеттер айтылып, бағыт-бағдар көрсетілген. Мысалы, Құран Кәрімде: *«Оларға (яғни әйелдерге етеккірден) тазарғанға дейін жақындаспаңдар»*,¹² – деп, он-

¹² «Бақара» сүресі, 222-аят.

дай күндері төсек қатынасына тыйым салады. Түрлі ауруларға себеп болатындықтан бұған медицина бойынша да рұқсат етілмейді. Ал, мұсылман ғалымдарының пайымдауынша, осы тыйымның бір ұшы болашақ ұрпаққа әсер етіп, баланың ауру болып туылуына жол ашуы мүмкін¹³.

Пайғамбарымыз (саллаллаһу аләйһи уә сәлләм) бір хадисінде: *«Жұбайларыңа жақындайтын кезде «Бисмилләһ, Раббым, мені шайтаннан, шайтанды да бізге нәсіп ететін перзенттен алыстата гәр!» – десе әрі осыдан кейін Аллаһ оларға перзент нәсіп етсе, шайтан ол балаға ешқашан жамандық жасай алмайды»*¹⁴, – деп баяндайды. Хадистің мазмұнына терең үніліп қарайтын болсақ, болашақ ұрпақтың шайтанның тұзағына түспейтін, ақылды, адал ниетті болуын ақ отаудың алғашқы күнінен-ақ ойластыру керек екенін байқаймыз. Демек, отау құрған күннен бастап, ерлі-зайыптылардың әрбір әрекеті болашақ баланың тәрбиесіне әсер етпек.

Ғұламалар кейбір хадистердегі ескертулер шайтанның жамандығынан сақтану мақсатын көздейді деп топшылайды. Мысалы, Пайғамбарымыздың (саллаллаһу аләйһи уә сәлләм) тағы бір хадисінде, ерлі-зайыптылардың түнде төсекке жатқанда, денелерін жамылуы қажеттігі ескертіледі¹⁵. Хадисті талдаған ғалымдардың пікірінше, оның бір себебі – адамның әурет жерлері ашылған кезде періштелер ұялғандарынан бөлмеден шығып кетеді. Ал періште жоқ жерге шайтан үйірсектейтіні белгілі.

¹³ Имам Ғазали, Ихия улумуддин, II-т., 131-б.

¹⁴ Бухари, Никаһ, 67; Муслим, Никаһ, 116; Тирмизи, Никаһ, 8; Әбу Дәууд, Никаһ, 45.

¹⁵ Ибн Мажә, Никаһ, 28; Тирмизи, Әдеп, 42.

Сондықтан сол түні Аллаһ тағала оларға бала нәсіп етсе, балаға шайтанның серік болатыны айтылады. Ал кей ғалымдар мұндай баланың ұяттан кенде болып туылатынын алға тартады¹⁶.

Бала тәрбиесіне қатысты еңбектерде жас отаудың түрлі нәзік мәселелерін қозғайтын құнды деректер бар. Мысалы, ерлі-зайыптылар лықа тойып жатып, сол түні оларға бала нәсіп етілсе, баланың жайбасар, ал егер асқазаны қалыпты жағдайда болса, баласының ширақ болатыны баяндалады¹⁷. Сонымен қатар, ғалымдардың топшылауынша, егер ерлі-зайыпты жандар жыныстық қатынастан соң: «Уа, Раббым! Бала берсең атын Мұхаммед деп қойдым» деп тілек тілесе немесе әйел оң жағына қарап жатып аз ғана ұйықтаса, онда дүниеге ұл келуі мүмкін¹⁸. Дей тұрғанмен, бұл айтылғандардың шариятта бекітілген нәрселер емес, тек мұсылман ғұламаларының түйген ой-пікірлері екенін есте ұстаған абзал. Бұл жерде ескеретін бір мәселе, дініміздің ерлі-зайыптылардың әрбір әрекетінің болашақ баланың мінез-құлқына, болмысына әсер ететіндігіне басты назар аударуы.

Бала жатырға түскенге дейінгі оның болашақ тәрбиесіне қатысы маңызды қадамдардың бірі – ұрық тазалығы. Бұл жайында педагог ғалым С. Ғаббасов өз ойын былай білдіреді: «Семья (отбасы-ав.) құруға дайындалу кезеңінде, екінші бір көңіл аударатын үлкен

¹⁶ Изники Мехмед ибн Кутбуддин, Муршид-и Мутәәһһилин, 56-б., Станбул, 1273.

¹⁷ Әбул-Ләйс әс-Сәмарқанди, Бустанул-арифин, 161-б., Матбаатул-Амирә, 1289.

¹⁸ Бұл да сонда, 161-162-бб.

мәселе, бұл осы уақытқа дейін ескерілмей де, тіпті айтылмай да келген ұрық тазалығы жайындағы түсінік. Адамзат қауымы бүкіл саналы тіршілігінде – өзі өсіріп отырған өсімдіктің дәнінің сорттылығын жетілдірумен болса, ал үй хайуанаттарының тұқымын асылдандыруды ойлап, арып-шаршай жүріп, өз ұрпағының келешегін мүлдем естен шығарып алғандығына не деуге болады? Тіпті, ол өзінің ұрпақтарын асылдандырмақ түгілі, ұрығының тазалығын сақтауға да тырыспайтындығын қалай түсінеміз?»¹⁹.

Ары қарай жазушы тіпті табиғат қойнауында тіршілік ететін күллі жан-жануардың ұрпақ қамына кірісерде судың тек тұнығын ішіп, шөптің асылын жеуге тырысатынын айта келіп, ал халық тәрбиесінің тәлімінен көптен бері қол үзіп қалған жандардың керісінше, ақ отауға кірер алдында той жасап, тойда арақ-шарапты судай сіміріп, екі жасқа да ішкізіп, соның салдарынан уланған ұрпақтың дүниеге келетінін, осылайша болашағымызға өз қолымызбен балта шауып жатқанымызды баяндайды²⁰. Негізінде бұл – өмір салтының мұсылмандық дәстүрлерінен қол үзіп қалғандығымыздың белгісі. Себебі, Пайғамбарымыз (саллаллаһу алейһи уә салләм) бір хадисінде ішке түскен бір түйір харам азықтың қырық күн бойы адам денесінен кетпей қанында жүретіндігін ескерткен. Қырық күн бойы қанның құрамында сақталатын харам азықтың адам ұрығына да әсер ететіні даусыз. Харамнан сақтанып, тек адал ырзықпен коректенген пенденің ұрығы да,

¹⁹ С. Ғаббасов, Халық педагогикасының негіздері, 59-б., Алматы, 1995.

²⁰ Бұл да сонда.

перзенті де қай жағынан болсын мұнтаздай таза болары анық.

Әңгіме!

Қайырлы ұрпақ қайтсе туады?

Сәбиттің жігіт кезі еді. Бірде ол арықта ағып келе жатқан қып-қызыл алманы көреді. Іле қолына алып қызықтап тұрып, шыдамай бір тістейді. Артынша: «Бұл ісім дұрыс болды ма өзі? Мүмкін бұл алманың иесі бар шығар? Байқамай біреудің ақысын жеп қоймадым ба?» – деп күдіктеніп, өзен бойымен жоғары қарай өрлеп, алманың иесін іздеуге шығады.

Әлден уақытта алдынан бір бау кезігеді. «Жеген алмам осы баудан шығар» деп ойлаған Сәбит баудың иесіне барып жолығып, мүмкін болса, кешіруін өтінеді. Бағбан үш жыл өзіне қызмет етсе ғана кешіретіндігін айтады. Амал жоқ келіседі.

Жігіт үш жыл өткен соң, кетуге рұқсат сұрайды. Бағбан оған: «Тағы бір шартымды орында, менің бір қызым бар. Көзі көрмейді, құлағы естімейді, қол-аяғы сал, өзі мылқау. Соған үйленесің», – дейді. Жігіт тағы да келісімін береді.

Бірақ жігіт қызды көргенде таңғалады. Өйткені, қыздың еш кемістігі жоқ сап-сау әрі сұлу еді. Бағбаннан мұның мәнісін сұрайды. Сонда бағбан: «Қызым ұят нәрселерге қарамайтын, сол үшін оны «соқыр» дедім; ал «керең» деуімнің мәні – қызым балағат сөздерді естіген емес. Харам нәрсеге қол созған емес, харам жерге аяқ басқан емес, сол себепті оның «қол-аяғы сал» дедім. Аузынан ғайбат сөз шықпағандықтан оны «мылқау» дедім. Қызымды сен сияқты кісі ақысын жемейтін, тақуа, иман жүзді жігітке берсем деген арманым бар еді. Бір көргенде-ақ сенің адал екеніңді байқадым. Сонда да сынап көргім келді. Бұдан былай ері-зайыпты болып, бірге тату-тәтті өмір сүріп, бақытты болыңдар!», – деп ақ батасын береді.

Міне, осындай пәк, тақуа, текті отбасында әлемге әйгілі ғалым имам ағзам Әбу Ханифа дүниеге келген.

Мүбәрак күйеу бала

Ертеде Мәрв қаласының қазысы бойжеткен қызына жар іздепті. Хабар елден-елге тарап, құда түсушілердің саны күннен-күнге артса керек. Бірақ, неге екенін, айттырушылардың ешқайсысына қазының көңілі толмапты. Сөйтіп жүргенде бір күні түс көріпті. Түсінде қызының теңі есігінде жүрген Мүбәрак деген құл екендігі аян болыпты. Түсті қатарынан бірнеше рет көрген соң лажсыз құлын ары-бері сынапты. Сенімді, салықалы екеніне көз жеткізгеннен кейін қызын ешкімнің қарсылығына қарамастан құл да болса соған некелеуді ұйғарыпты.

Арада бір айдан аса уақыт өтеді. Бір күні қазы қызының қал-жағдайын біліп қайтайын деп жас жұбайлардың үйіне барыпты. Оңаша әңгіме барысында қыз күйеуінің өте жақсы кісі екенін, алайда осы уақытқа дейін қасына әлі жақындамағанын білдіреді. Қазы дереу күйеу баласын шақыртып, істің мәнісін сұрайды. Жігіттің жауабын естігенде, қазының еріксіз көңілі босапты. Қызын нағыз өзі арман еткен жігітке қосқанына көзі жетіп, Аллаһқа мың мәрте шүкіршілік айтыпты. Атасының сауалына күйеубаласы: «Қаланың атақты биі болғандықтан сізге келіп-кетушілердің көп екендігі белгілі. Сыйлықтар мен сый-сияпаттар да әкеліп жатады. Сол сый-сияпаттардан қызыңыз аңдаусызда дәм ауыз тимеді ме екен деген ой келді. «Харам ас жесең, оның әсерінен қырық күн өтпейінше толықтай арылмайсың» дегенді хадистерден оқып едім. Сол үшін қымбатты жұбайымды алдымен қырық күн өз маңдай теріммен тапқан адал табыспен асырағанды жөн көрдім. Сонда ғана Аллаһ тағаланың нәсіп етер ұрпағы ертең иманды, көргенді болар деп үміт еткен едім», – деп жауап берген екен.

Кейіннен осы шаңырақта дүниеге келген Абдуллаһ ибн Мүбәрак өскенде беделді ғалым әрі әулие кісі болыпты.

Бір ескерте кетерлігі, біз бұл жерде ерлі-зайыптылар осылай міндетті түрде қырық күн тазару керек деген ой айтудан аулақпыз. Өйткені, бұл шарият белгілеген нәрсе емес. Тек бұрынғы тақуа мұсылмандардың қайырлы ұрпақ тәрбиелеу жолындағы барған қадамдары ғана. Бәлкім, осы ғибратты әңгімелер біздің де бала тәрбиесіне деген жауапкершілігімізді арттырар.

Дұғаның маңызы

Дұға – әлсіз, әлжуаз пенденің құдіреті шексіз Ұлы Жаратушымен үнемі байланыс құруы, арқа сүйеуі. Дұға – мұсылмандағы асқақ арман-тілектің көрінісі. Адам баласының осы асқақ арман-тілегінің ішінде ұрпақ сүю де бар. Сондықтан ол Жаратқаннан ұрпақ сыйлауын сұрап, дұға жасайды. Бірақ сұраған ұрпақ қандай болуы қажет? Бұл мәселеге қатысты да Құран аяттары пайғамбарларды мысалға келтіре отырып, ерлі-зайыптыларға ұрпақ сұрағанда қалай дұға жасау керектігін үлгі етеді. Мысалы, Құран Кәрімде Зәкәрияның (а.с.) шын жүрегімен Аллаһқа жалбарынып, былай деп тілегені баяндалады:

«Ол жерде Зәкәрия дұға жасады: Раббым, маған пәк ұрпақ нәсіп ете гөр! Күмәнсіз, сен дұғаны шын мәнісінде естушісің!»²¹.

²¹ «Әли Имран» сүресі, 3/38

Зәкәрия пайғамбар (а.с.) жай ғана ұрпақ тілеп тұрған жоқ, Аллаһты сүйіндіретін, пайғамбарды қуанытып, әкенің көңілін марқайтатын, ұлттың тірегіне айналатын таза, арлы ұрпақ сұрап тұр.

Ибраһим пайғамбар (а.с.) ауылынан шығып бара жатқанда: *«Аллаһ тағалам, маған салиқалы бір ұл бере гөр»*²² деп дұға жасайды. Жаратушы Ие дұғасын қабыл алып, Исмайыл пайғамбарды (а.с.) береді. Ибраһим пайғамбар мен ұлы Исмайыл (а.с.) Қағбаны салып жатқанда да былай деп дұға жасаған:

*«Уа, Раббымыз! Бізді Саған бас иетіндерден қыла гөр! Ұрпағымыздан саған бағынатын үмбет шығара гөр! Бізге ғибадат жөнін көрсет, тәубаларымызды қабыл ала гөр! Өйткені, Сен тәубаларды қабыл етуші әрі өте мейірімдісің»*²³.

Олар шынайы мұсылман, саналы ұрпақ тіледі. Ибраһим пайғамбар мен ұлы Исмайыл Қағбаны тұрғызу барысында Жаратқанға көп жалбарынады. Сол дұға-тілектің бірі – сауапты іске үйір, өнегелі ұрпақ еді. Хақ тағала олардың шынайы көңілмен жасаған дұғаларын қабыл алып, Ибраһим пайғамбардың ұрпағынан жүздеген пайғамбар, ал оның ұлы Исмайылдың ұрпағынан адамзаттың асылы – Мұхаммед пайғамбарды (саллаллаһу алайһи уә сәлләм) дүниеге әкелді.

Ибраһим пайғамбар:

«Уа, Раббым, мені және ұрпағымды намазын тастамай оқитындардан ете гөр! Уа, Раббым, осы

²² «Саффат» сүресі, 37/100.

²³ «Бақара» сүресі, 2/128.

дұғамды қабыл ете гөр!»²⁴ – деп діндар әрі тақуа ұрпақ тілейді.

Ал Адам пайғамбар (а.с.) мен Хауа анамыз былай деп дұға жасаған:

«Ант етейік, егер бізге игі бала берсең, Саған шүкіршілік білдіретін боламыз»²⁵. Құран тәпсіршілері бұл дұғадағы «игі баланың» он екі мүшесі сау, ақыл-есі дұрыс бала екенін білдіреді. Демек, дұғада болашақ баламыздың денсаулығын да тілеу артық емес.

Құран Кәрімде пайғамбарлармен қоса игі кісілердің де Аллаһ тағаладан ізгі ұрпақ тілегені баяндалады:

«Және ол кісілер: Раббымыз, бізге көзіміздің нұры боларлық ұрпақ нәсіп ете гөр! Әрі бізді тақуа жандарға имам қыла гөр!» деді»²⁶.

«Көздің нұры» боларлық ұрпақ – ата-анасын қуантатын, адамзаттың қамын ойлайтын, халқына пайдасы тиетін ұрпақ емес пе?! Олай болса, Құран кәрім осындай ізгі ұрпақ тілеу керектігін үйретуде.

Ал Имранның жұбайы Мәриямды туған кезде: *«Оны (Мәриямды) және оның ұрпағын қуғынға ұшыраған шайтанның жамандығынан сақтай гөр»²⁷* – деп тілеген екен. Бұл дұға көбіне әйелдер босанатын кезде айтылады. Дегенмен, бұл тілекті жалпы ұрпаққа қатысты да айтқанның артықтығы жоқ.

Құранда берілген дұғалардан адамзат үшін ізгі ұрпақтың қаншалықты маңызды екенін байқаймыз. Себебі, пайғамбарлардың өзі кейінгі ұрпағының

²⁴ «Ибраһим» сүресі, 14/40.

²⁵ «Ағраф» сүресі, 189-аят.

²⁶ «Фурқан» сүресі, 25/74

²⁷ «Әли Имран» сүресі, 36-аят.

тақуалығын тілеген. Біз пендешілікпен әйтеуір бір ұрпақ бере гөр немесе ұл не қыз болсын деп сұрап жатамыз. Ал оның қандай болып өсетінін көп ойлана бермейміз. Сондықтан Ұлы Жаратушыдан салиқалы ұрпақ сұрау керек. Ол үшін ұрпағымыз өмірге келмей тұрып аталмыш мазмұндағы иләһи дұғаларды көбірек жасаған абзал.

Жүктілік

Адам баласының бұл өмірге саяхаты жатырға түскен сәтінен басталады. Құран Кәрімде сәбидің ана жатырындағы даму кезеңдері: *«Расында, біз адамды нағыз балшықтан жараттық. Сосын оны шауәттің бір тамшысы күйінде мықты жерге (жатырға) орналастырдық. Сосын ол тамшыны алақаға (жабысқақ ұрықтанған клеткаға), сосын оны мудғаға (бір шайнам ет бейнесіндегі жаратылысқа) сосын мудғаны сүйектерге айналдырдық, сосын сүйектерді етпен қаптадық, сосын оны басқа бір жаратылыс жасадық. Аллаһ – ең керемет Жаратушы»*²⁸ – деп баяндалады.

Осы кезеңді XIX ғасырдың дүлдүл ақыны Мәделі Жүсіпқожаұлы былайша жырға қосқан:

Басында қатыра судан болдық пайда,
 Неше күн шайқатылып жүрдік бойда.
 Сол судан қан-сөл ғайып пайда болып,
 Сүйек пен етке шаптық үш-төрт айда.
 Тарықпай тар құрсақтан тауып қорек,
 Тоғыз ай, он күн жаттық осы жайда.

²⁸ «Муминун» сүресі, 12-14.

Ал хадисте бұл кезеңдер:

«Әрбір адамның жаратылысы ана жатырында қырық күнде ретке келеді. Сосын тағы сондай кезеңде алақа, тағы сонша күнде мудғаға айналады. Сосын бір періште арқылы рух беріледі. Әлгі періштеге «Енді сәбидің рызығын, ажалын, бақытты немесе бақытсыз болатынын жаз» деген бұйрық келеді»²⁹ деп түсіндірілген. Кейбір хадистерде сол аралықта сәбидің жынысы, ұзын немесе қысқалығы, ауру немесе сау болатыны да белгіленеді делінген³⁰.

Жүктілік кезең—бала тәрбиесі тұрғысынан маңызды кезеңдердің бірі. Себебі, қазіргі ғылыми зерттеулер бойынша, баланың мінез-құлқының кейбір тұстары осы кезеңде қалыптаса бастайды екен. Мысалы, гинекология саласының білікті мамандары жүктілік кезеңде ананың әрбір әрекеті мен сезімдерінің іште жатқан сәбиге жағымды немесе жағымсыз түрде әсер ететінін айтып, былай дейді: «Іште жатқан сәбидің қимылдары анасының қуанғанына немесе қайғырғанына қарай өзгереді. Анасы мұңайғанда қимылсыз жатқан сәби, анасы қуанғанда жыбырлап қозғала бастайды. Осылайша сәби жатырда жатқан кездің өзінде анасының психологиялық күйіне қарай көңілді, мұңды немесе томаға-тұйық мінезді бойына сіңіреді».

Ананың психологиялық көңіл-күйі (ұрыс-керіс, қуаныш-қайғы т.б.) қан арқылы балаға өтіп тікелей әсер етеді. Егер ана ренжісе немесе бір нәрседен қорықса, ішкі бездерден бөлінетін сөл қанға араласады. Артынша

²⁹ Бухари, Бәдул-халқ, 6; Муслим, Қадәр, 1.

³⁰ Муслим, Қадәр, 2; Муснәд, 1-т., 374-375-б.

балада да сондай көңіл-күй пайда болады. Аяғы ауыр әйел баспалдақтан шыққанда немесе темекі тартқанда, іштегі сәбидің де жүрек соғысы жиілей түсетін көрінеді. Ал анасы шаршағанда, жатырда жатқан баланың қимыл-қозғалысы үдей түседі екен. Ғалымдардың айтуынша, аяғы ауыр кезде темекі шеккен әйелдер қылмысқа бейімдеу ұрпақ әкелетін көрінеді. Себебі, темекінің уы жатырдағы сәбидің миын зақымдайды екен. Ал шетелдік зерттеуші Ж.Суседик баланы жатыр кезеңінде-ақ тынышталдыру керектігін алға тартады. Оның айтуынша, егер болашақ ана жатырдағы баласымен тыныш жерде көп сөйлесе, онда баланың бойында ата-анасына деген сенім қалыптаспақ.

Бес айлық кезінде жатырдағы баланың есту мүшесі жетіліп, сырттан келген дыбыстарды ажырата бастайды. Осы кезеңде балада өмір бойы қолданатын ми клеткаларының жартысынан көбі пайда болады. Ал жүктіліктің 28-аптасынан бастап іштегі баланың қабылдау қабілеттері артып, тіпті анасы жеген тәттіні сезіп, қуанады екен. Сондай-ақ ғалымдардың пікірінше, жүктілік кезеңіндегі стресс бала денсаулығындағы кінәраттарға жол ашады.

Демек, жүктілік кезеңінде ананың жеген тағамнан бастап, көңіл-күйі, өмір сүріп жатқан ортасына дейін бәрі баланың мінез-құлқына әсер етеді. Осы орайда, Жүсіп Баласағұн бабамыздың «Құрсақта біткен қылық, қара жерге бірге кіреді» деген сөзінің мәні тереңде жатса керек.

Жүктілік кезінде ана Құранды көп тындап, оны өзі де дауыстап оқитын болса, баланың жатырда жатып-ақ Құранмен танысуына жол аша-

ды. Құлшылығын атқарып, дұғасын жасаса, іштегі сәбиімен бірге жалбарынғандай болады. Анасы әрбір әрекетіне мұқияттылық танытып, мұсылмандыққа сай өмір сүрсе, іштегі баласы сол кезде-ақ бақыттылардың қатарына қосылады. Себебі, Пайғамбарымыз (саллаллаһу аләйһи уә сәлләм) бір хадисінде былай деген еді: *«Бақытсыз адам анасының құрсағында жатқанда-ақ бақытсыз, бақытты адам анасының құрсағында жатқанда-ақ бақытты»*³¹.

³¹ Бухари, Қадар, 1; Муслим, Қадар, 3; Ибн Мажә, Муқаддимә, 7.

II-ТАРАУ

СӘБИДІҢ ДҮНИЕГЕ КЕЛУІ

БАЛА – АМАНАТ

Психология ғылымы бала тәрбиесін физиологиялық-психологиялық әрі сана-сезімнің даму ерекшеліктеріне сай кезеңдерге бөліп қарастырудың пайдалы екенін айтады. Себебі, даму барысындағы әрбір кезең баланың тіршілігі, айналасындағылармен қарым-қатынасы, ой-сананың даму дәрежесі және белгілі бір физиологиялық ерекшеліктері арқылы сипатталады. Соған орай психолог ғалымдардың бірқатары баланың өсу шағын «сәбилік шақ, балдырған шақ, мектепке дейінгі шақ, бастауыш сынып кезеңі» деп сатылап қараса, бірқатары «алғашқы сәбилік, сәбилік, естиярлық, ересектік» деген тәрізді топтарға бөледі. Бұл бала жасының әрбір кезеңіндегі өзіндік ерекшеліктерін айқындауға көмектеседі. Сонымен қатар балалардың жас ерекшеліктеріне қарай бөліп қарастыру оларды физиологиялық, психологиялық тұрғыдан дұрыс тануға жол ашады. Ата-ана жылуын шашқан күн секілді, сәулесімен баланың ішкі жан дүниесін баурай алғанда ғана оны жете тани алады. Сонда ғана баланың әлсіз тұстары дәл анықталып, соған сай жұмыс жасалады. Пайғамбарымыз да (саллаллаһу аләйһи уә сәлләм) «Әркімнің

деңгейімен санасуды»³² өсиеттейді. Баланың деңгейін дұрыс анықтағанда ғана тәрбие әдісін белгілеуге болады. Ал бала дегеніміз – тылсым дүние. Осы тылсым дүниенің сырына қаныға түссек, оған үйретілетін нәрселерді дұрыс кезекке қою да жеңілдеу соғады. Егер баланы өз қабылдау деңгейіне сай үйретсек, кішкене кезінен дұрыс ойлау қабілеті қалыптасады. Ал егер керісінше ой-пікірімен санаспай, үйреткіміз келген жайттарды жөн-жосықсыз тықпаласак, онда баламыздың болашағына балта шапқан боламыз. Сондықтан дүниеге келген сәтінен баланы дұрыс тани білу қажет.

Бала тәрбиесін жас ерекшеліктеріне орай белгілі кезеңдерге бөліп қарастырудың маңыздылығын жоғарыда айтып өттік. Сондықтан біз де Құран аяттары мен хадистердегі балаға қатысты мағлұматтарды және Ислам ғалымдарының тәрбиеге қатысты көзқарастарын ескере отырып, дін негізінде бала тәрбиесін келесі топтарға бөліп қарастыруды жөн көрдік:

Сәбилік кезең: 0-2 жас аралығы

Бүлдіршін кезең: 2-6 жас аралығы

«Тәмииз» кезеңі: 7-9 жас аралығы

«Мураник» жасы: 10-15 жас аралығы

Балиғат жасы

Адам баласының болашағы үшін балалық шақтың мәні зор. Себебі, оның негізгі қасиеттері осы кезеңде қалыптасады. Алғашқы жылдары бала белгілі бір деңгейде әке-шешесіне тәуелді болғандықтан, оның болмысының қалыптасуына ата-ананың әсері

³² Әбу Дәууд, Әдеп, 22.

әдеттегіден мол болмақ. Сондықтан бала тәрбиесінің қыр-сырынан бейхабар ата-аналар осы бір жауапты кезеңді жемісті өткізе алмайды. Мүмкіншіліктерді дұрыс пайдалана алмау, баланы рухани-моральдық жегістіктерден тежейді. Енді жоғарыда аталған кезеңдерді жеке-жеке қарастырайық:

Сәбилік кезең: 0-2 жас аралығы

«Балалық шақтың» әдепкі баспалдағы – сәбилік кезең. Қасиетті Құран кәрімде бұл шақ бірнеше мәрте қайталанған. Сәбилік кезеңнің бірнеше мәрте Құранда тілге тиек етілуі мәселенің аса маңыздылығын білдірсе керек.

Сәбилік кезең бала туылған сәттен бастап, екі жасқа дейін жалғасады. Құранда сүт ему уақыты екі жыл екендігі айтылған. Пайғамбарымыз (саллаллаһу алейһи уә сәлләм) екі жасына толмай шетінеген ұлы Ибраһим жайында: *«Оның сүт анасы жаннатта. Қалған сүтін сонда еміп, екі жылын тәмамдайды»*³³, – деп, сәби үшін сүт ему кезеңінің 2 жыл екендігін меңзеген.

Көбіне ата-аналар балатәрбиесіндесүтему кезеңінің маңыздылығына аса мән бермейді. Алайда, баланы тазалыққа, белгілі бір тәртіпке үйрету кезі нағыз осы айлар болса керек. Сонымен қатар сәби кездегі қорек баланың болашақтағы денсаулығына бірден-бір әсер ететін маңызды фактор екенін медицина да дәлелдеп отыр. Психологтардың айтуынша, баланың өзіне деген сенімділігі, тұйық немесе ашық мінезділігі, тартыншақ немесе батыл болуы да осы кезеңде қалыптасады екен. Тіпті ата-ананың, әсіресе сүт емізіп жатқанда сәбиді

³³ Муслим, Фәдаил, 63; Ибн Мажә, Жәнаиз, 27.

шешесінің мейірлене құшағына басуының өзі маңызды. Осыған қарай баланың бойында оптимистік немесе пессимистік қасиет пайда болады. Сондай-ақ баланың зерек, еңбекқор, өмірге бейімді боп өсуіне әсер ететін жүйке жүйесі де осы кезден қалыптаса бастайды. Сондықтан сәбилік кезең де өз алдына маңызды.

Енді сәбилік кезеңнен бастап бала тәрбиесінде қандай амал-әрекеттердің өсиет етілгеніне тоқталайық:

Алғашқы жөргек

Ислам діні сәбидің болашақ тәрбиесі үшін алғашқы қадамдарды қалай бастау керектігін, ата-аналық жауапкершілікті рет-ретімен үйреткен. Мысалы, қызы Фатима (р.а.) босанып, немересі Хасанды алғаш көргенде, Пайғамбарымыз оның үстіндегі сары жаялығын шешіп, ақ жаялыққа ораған³⁴. Бұл әр бала өз жынысына сай түспен киінуі керек дегенді білдірмек.

Алғашқы қорек

Айша анамыздың (р.а.) айтуынша, сахабалар жаңа туылған нәрестелерді алдымен Пайғамбарымызға (саллаллаһу алейһи уә салләм) алып келетін. Пайғамбарымыз ондайда нәрестені құшағына алып, игі дұға тілеген, сосын құрманың сөлін таңдайына жағып, дәм таттыратын болған³⁵. Яғни дүниеге келген сәбидің тәрбиесі үшін алғашқы қадамдар осылай басталатын. Жаңа туған нәрестенің таңдайына құрма жағу мәселесін ғалымдар әртүрлі жорамалдайды. Бірқатары бұл нәрестені тамақтануға үйрету десе, енді біреулері құрманың адам ағзасына деген пайдасын алға тартқан. Қалай десек

³⁴ Ибн Абдилбәрр, әл-Исабә фи тәмиизис-сахабә, 4-т., 337-338-б.

³⁵ Муслим, Таһарәт, 101.

те, жаңа туған сәбиге құрманың дәмін алдыру сүннет амалдардың бірі болып табылады.

Алғашқы тілек

Хадистен жас нәресте үшін жасалған келесі бір игі істің – дұға оқу екенін көреміз. Айша анамыз: «Пайғамбарымыз өзіне әкелінген нәрестелердің әрбіріне береке тілеп, дұға оқитын», – дейді³⁶. Бұған қоса, нәрестелі болған сахабалар Пайғамбарымызды немесе басқа мұсылмандарды қонаққа шақырып ақ тілегін алған. Мысалы, Мұғауия ибн Қурра ұлды болған кезде кейбір сахабаларды қонаққа шақырып, астан кейін оларға дұға жасатып, артынан өзі де ұлының діндар әрі ақылды болуы үшін тілек тілегенін, қонақтардың бұл тілекке «әмин» деп қосылғанын баяндайды³⁷.

Балаларды жақсы көріп, оларды жүректің жемісіне, көздің нұрына теңеген мейірім жаршысы ардақты Елші (саллаллаһу аләйһи уә сәлләм) әртүрлі жағдайда пайдаланып, оларға дұға жасап отырған. Мысалы, немерелері Хасан мен Хүсейінге мынандай дұға жасаған: *«Аузу кумә бикәлимәтиллаһит-тәмәмти мин кулли шайтанин уә һәммәтин уа мин кулли айнин ләммәтин»*³⁸.

(Сендерді әр түрлі шайтаннан, зиянды жәндіктен, әр түрлі сұқ көзден сақтасын деп Аллаһтың толық сөздеріне (Құранға) сиынамын).

Пайғамбарымыз қасына жүгіріп келген балалармен амандасып, жақсылық тілеп, оларға дұға жасайтын. Абдуллаһ ибн Аббас бала кезінде Пайғамбарымыздың оған: *«Иә, Аллаһ тағалам, бұған хикмет үйрете*

³⁶ Әбу Дәууд, Әдәб, 108.

³⁷ Әдәбул-Муфрәд, 429-б.

³⁸ Әбу Дәууд, Сүннет, 22.

гөр!» деп дұға жасағанын айтады³⁹. Ал хазірет Әнәсқа байлығы мен бала-шағасының көп болуын, ұзақ өмір сүруін, берген садақаларының қайырлы болуын тілеген⁴⁰. Бала тәрбиесінде ең күшті қарудың Аллаһтан тілек тілеп, дұға жасау екенін осылай көрсеткен. *«Атаның баласы үшін жасаған дұғасы қабыл болады»* деп мәлімдеген Пайғамбарымыз (саллаллаһу алейһи уә салләм) тәрбие барысында бала үшін дұға жасап, тәуекел етуді естен шығармау керектігін өзінің сүннет жолымен үйреткен. Себебі, дұға – тәрбиенің тірегі. Дұғасыз берген тәрбиенің жемісті болуы екіталай.

Сүйінші

Алғашқы мұсылмандардың арасында кең тараған дәстүрдің бірі – нәрестенің дүниеге келгеніне қуану, сүйінші сұрау болатын. Ұлы Ибраһим туылғанда, сүйінші сұрап келген Әбу Рафиға Пайғамбарымыз сый-сияпат тарту еткен. Кей сахабалар қуаныштарын бөлісу үшін қонақ шақырған. Хадисші ғалым Имам Бухари өзінің «әл-Әдәбул-муфрәд» атты кітабының бір бөлімін, арнайы осы мәселеге арнап, «әд-Дауату фил-уәлади» (Бала туылғанда қонақ шақыру) деп атаған. Жаһилия кезеңінде адамдар тек қана ұл бала дүниеге келгенде қуанса, иман шуағына кенелген мұсылмандар ұл баламен қатар қыз баланы да Аллаһтың берген сыйына балап, екеуіне бірдей шүкіршілік етіп, зор қуанышқа кенелген.

³⁹ Тирмизи, Мәнақиб, 50; Ибн Мажә, Мукаддимә, 11.

⁴⁰ Муслим, Фәдаилус-сахабә, 141-144; Тирмизи, Мәнақиб, 50.

Балаға ат қою

Сахаба Абдуллаһ ибн Аббас бала туылғаннан кейінгі жетінші күні мына нәрселерді жүзеге асырудың сүннет екенін мәлімдеген: ат қою және сүндетке отырғызу; туылғанда нәрестенің денесіне жағылып қалған қан секілді лас нәрселерді сүртіп, тазалау; егер қыз болса, құлағын тесу; ақиқа құрбанын шалу; шашын алу; алынған шаштың салмағындай алтын немесе күміс садақа беру⁴¹.

Бала дүниеге келгеннен кейін алғашқы күндерде күн тәртібінде ат қою мәселесі тұрады. Хадисте бұл жайлы *«Сендер қиямет күні өз есімдеріңмен және әкелеріңнің есімдерімен шақырыласыңдар. Олай болса балаға әдемі есім қойыңдар»*⁴², – делінген. Жақсы ат қою – әкенің бала алдындағы борыштарының біріне жатқызылған. Пайғамбарымыздың нәрестелерге туыла салысымен ат қойған кездері болған. Бірақ, көбіне бұған нәресте туылғаннан кейінгі жетінші күнді дұрыс көрген.

Ең абзал есімдердің санатында Абдуллаһ (Аллаһтың құлы) және Абдуррахман (Рахманның құлы) деген қос есімді жатқызған Пайғамбарымыз (саллаллаһу алейһи уә салләм) мұсылмандықты қабылдаған кей кісілердің нашар аттарын мәнді әрі жағымды есімдерге

⁴¹ *Ескерту:* Кітаптың алдыңғы басылымында берілген ақиқа құрбанының қанын баланың маңдайына жағу мәселесі (Қараңыз: Ибн Хажар, Фәтхул-бари, XII, 5 б.) Исламға дейінгі жахилия әдеттерінің бірі болғандығы үшін кейіннен мәнсух етіліп, үкімі жойылған. Қатадан Хәммам жеткізген аталмыш хадиске Әбу Дәуіт сынмен қараған. Ибн Хажар болса, ол хадистің үкімі кейіннен жойылғандығы жайлы әр түрлі риуаяттар да келтірген (Қараңыз: Фәтхул-бари, 12/11).

⁴² Әбу Дәуд, Әдеп, 70.

өзгерткен. Сондықтан мұсылман ғұламалары адамға қойылған аттың кейінгі өмірге әсері болатынына сенген. Халқымыз да осы себепті нәрестеге ат қойғанда «Атына заты сай болсын» деген тілектерін білдірген.

Құлағына азан шақыру

Жас нәресте үшін өмірінің алғашқы күндері жасалатын келесі салт — құлағына азан шақыру. Адамның сыртқы дүниені тануына жол ашатын бес сезім мүшесінің бірі құлақ екені белгілі. Құранда былай делінген: *«Аллаһ сендерді аналарыңның ішінен еш нәрсені білмейтін күйде шығарды. Мүмкін шүкірлік етерсіңдер деп сендерге құлақ, көз және жүрек берді»*⁴³. Осы аятта анасының ішінен түк білмей шыққан адамның өзіне болашақта пайдалы нәрсенің бәрін үйренуі үшін белгілі бір мүшелердің берілгені айтылады. Соның бірі — құлақ. Алғашқы күндерден бастап сәби құлағына діни сөздердің айтылуының өзі өте маңызды. Сонда бала болашақта иманның негіздерін жатсынбай жанына жақын қабылдайтын болады. Демек, Пайғамбарымыз (саллаллаһу алейһи уә сәлләм) сәби өмірге келген алғашқы күндерден-ақ мұсылмандыққа жақын болуы үшін нәрестенің құлағына азан шақыруды өсиет еткен. Иісі мұсылман халқымыз осы дәстүрді де бойына сіңіріп, жас нәрестенің құлағына азан айтып, ат қойған. Содан келіп ел ішінде «азан шақырып қойған аты» деген сөз қалыптасқан.

Ақиқа құрбаны

Жаңа туған нәресте үшін атқарылатын игі істердің бірі — ақиқа құрбанын шалу. Пайғамбарымыз бұл ту-

⁴³ «Нахл» сүресі, 78-аят.

ралы: «Әрбір сәби ақиқасымен тұсауланған. Жетінші күні оның атынан ақиқа құрбаны шалынып, шашы алынады және аты қойылады»⁴⁴ – деген.

Жаңа туылған сәбидің үлпілдек шашы «ақиқа» деп аталады. Перзент сыйлаған Аллаһ тағалаға шүкіршілік білдіру ниетімен шалынған малды «ақиқа құрбаны» дейді. Ақиқа құрбанын баланың туылған күнінен бастап балиғат жасына толғанға дейін шалуға болады. Бірақ жетінші күні шалынуы – мұстахап, яғни ұнамды іс. Пайғамбарымыз (саллаллаһу аләйһи уә сәлләм) немерелері хазірет Хасан мен Хұсейін (р.а.) үшін ақиқа құрбанын шалған. Қыз балалар үшін де ақиқа құрбаны шалынады.

Садақа

Сәби туылғаннан кейін жетінші күні жасалатын амалдардың және бірі – шашын алып, алынған шаштың салмағына тең мөлшерде алтын не күміс садақа ету. Пайғамбарымыз немерелері туылғанда өзі ақиқа құрбанын шалып, қызы Фатимаға (р.а.) олардың шашын алып, алынған шаштың салмағындай садақа беруді әмір еткен⁴⁵. Ғұламалар бұл амалды баланың жатырдағы кезеңді аман-есен өткізіп, сәбилік кезеңге аяқ басқанына ата-анасының жасаған шүкіршілігі деп жорамалдаған.

Міне, көріп отырғанымыздай, бала тәрбиесі алғашқы күндерден-ақ басталады. Ата-ана баласының болашақта жақсылықты көздейтін тұлғаға айналуы үшін туылған сәтінен бастап, осындай игі істерді атқарғаны жөн. Бұның өзі ата-аналық жауапкершіліктің беки түсуіне жол ашады.

⁴⁴ Нәсаи, Ақиқа, 5.

⁴⁵ Мустәдрәк, 3-т., 179-б.

Адал тағам

Туылғаннан омыраудан шыққанға дейінгі кезеңде бала тәрбиесі жоғарыда аталған қадамдармен басталады. Сонымен қатар, бұл кезеңде ең бастысы баланың жақсы тамақтанып, денесінің дұрыс өсуін қадағалау қажет. Дінімізде де көбінесе осы мәселелерге назар аударылған. Мысалы, ананың омырау сүті баланың бойында тұрақты қалыптасатын мінез-құлыққа үлкен әсер етеді. Қазақтың «Сүтпен біткен мінез сүйекпен кетеді» деуінің мәнісі осында. Бір хадисте баяндалғандай *«Нәрестеге берілген сүт адамның табиғаты мен мінез-құлқын қалыптастырады»*⁴⁶.

Осы тұрғыда Ислам ғұламасы Имам Ғазали өз ойын былай білдіреді: «...Сол үшін алғашқы күндерден-ақ бала тәрбиесіне көңіл бөлу қажет. Егер басқа әйелдің сүтін еметін жағдай туса, тағамның халалдығына мән беретін діндар, салиқалы әйелді табу керек. Себебі, харама тағамнан пайда болған сүтте қайыр жоқ. Мұндай сүтпен коректенген дене ластанып, жаман нәрселерге құмартып тұрады»⁴⁷.

Адал несібемен асырау

Ата-ана міндеттерінің бірі – өз асының адалдығына, сондай-ақ бала-шағасына берер нәпақасының да адал болуына мән беруі керек. Мұсылман адам жанұясын хараммен асырайтын болса, ондай адамның үйленуі харам немесе мәкруһқа жақын болатындығын жоғарыда ескерткенбіз.

Жанұямызды адал рызықпен асырап, бағуға міндеттіміз. Былайғы жұрт «басқалар да алып жа-

⁴⁶ Фәйзул-Қадир, 4-т., 55-б.

⁴⁷ Ғазали, Ихияу улумуд дин, 3-т., 165-б.

тыр, көппен көрген ұлы той, неғылар дейсің», – деп, заман өзгерісі мен дәуір ығына жығылса да, біз ұрпағымызды харамға жақындатпау жағын сәт сайын қаперде ұстауымыз ләзім. Әсілі, харам жолмен тапқан табысымыз, сол табыспен қоректендірген ұрпағымыз тозақтың жиіркенішті заққумы (тозақтағы ағаштың аты) секілді бір күні міндетті түрде біздің жанымызды жараламай қоймайды. Әйтеуір бір опық жегізеді.

Бала дүниеге келгенге дейінгі міндеттерімізді мінсіз орындасақ, онда сәбидің бақытты болатындығына үлкен үмітпен қарай аламыз. Алайда, ішкен жегеніміз, киген киіміміз харам, өміріміз де хараммен былғанған болса, ұрпағымыздың болашақ бақытына өз қолымызбен балта шапқандығымыз⁴⁸.

Аллаһ тағала Құранның «Ағраф» сүресі 58-аятында былай дейді: «Топырағы құнарлы, жақсы жердің өсімдігі Раббыңның қалауымен көктейді, өседі. Ал тастақты, құнарсыз жерге өсімдік өнбейді, өскен күннің өзінде ол ештеңеге жарамайды».

Осы аяттағы «жақсы жер» деген сөзді мұсылман ғұламасы Рағыб әл-Исфакхани «балаларын адал аспен асыраған ата-аналар» деп тәпсірлейді. Бұндай ата-анадан туған бала-шаға, құнарлы жерде өскен өсімдік тәрізді жақсы тәрбиеленеді. Ал аяттағы «құнарсыз жер» деген сөз «балаларын харам сүт пен харам азықпен қоректендірген ата-ана» деп тәпсірленген. Ондай ата-анадан дүниеге келген балалар көбінесе бұзықтыққа салынып, қоғамның құтын қашырып жатады. Дегенмен, Ислам дінінде харам азықпен қоректенген балалардың да мінез-құлқын тәрбиелеуге келетіні айтылады.

⁴⁸ Ф. Гүлен. Чекирдектен чынара. Нил йайынлары. 2002. Б. 62-63.

Бір күні тақуа кісілердің біріне «Баламызды қалай тәрбиелесек болады?» деген сұрақ қойылыпты. Сонда әлгі кісі: «Адал тамақ беріп, сосын далаға шығарып жіберіндер. Аллаһ тағала оны өзі сақтайды» деп, адал рызықпен азықтанған баланың оңайлықпен жамандыққа бармайтынын айтқан. Алғашқы мұсылмандар адал азықтың бала тәрбиесіндегі рөліне баса назар аударған.

Сәбиді жұбату

Пайғамбарымыздың сүннетінде көзге түсетін тағы бір мәселе – жылаған сәбиді жұбату. Себебі, сәби көбінесе бір нәрсе қажет болғанда, қарны ашқанда, мазасы қашқанда, бір жері ауырғанда, ұйқысы келгенде немесе ата-анасын өзіне қарату үшін жылайды. Жалпы Пайғамбарымыз баланы жұбатуға ешқашан бей-жай қарамаған. Мысалы, бір хадисінде былай дейді: *«Кімде-кім жылаған баласын жұбатуға тырысып, көңілін ауласа, Аллаһ тағала да жаннатта оған риза болғанға дейін нығметтерін жаудырады»*⁴⁹. Аллаһ елшісі (саллаллаһу аләйһи уә сәлләм) жамағатпен намаз оқып жатқан кезде жылаған баланың дауысын естісе, намазды тез бітіруге тырысатын. Оның бұл әдетін кейбір ғалымдар шешелері баласын уайымдамауы үшін деп жорамалдайды. Бірақ адамзаттың ең мейірімдісі хазірет Пайғамбар тек қана аналардың емес, жылаған сәбилердің де жағдайын ойлайтын-тұғын.

Ол бірде таң намазын өте жылдам оқып бітіреді. Сахабалардың бірі бұған таң қалып: «Уа, расулаллаһ, бүгін таң намазын әдеттегіден жылдам бітірдіңіз», –

⁴⁹ Дәйләми, Муснәдул-Фирдәус, II, 147-б.

дейді. Сонда әз елші: *«Арт жақтан жылаған баланың дауысын естімедің бе? Оны тезірек анасының жұбатқанын қаладым»*⁵⁰, – дейді.

Пайғамбарымыз жұбайларына немересі Хұсейінді меңзеп: *«Мына баланы жылатпаңдар»*⁵¹ – деген. Сондай-ақ бір күні келе жатып, жылаған баланы көрген Расулуллаһ (саллаллаһу алейһи уә сәлләм) қасындағы хазірет Омарға (р.а.) баланы жұбату үшін бауырына басуы керектігін айтады⁵². Хазірет Айшаның айтуынша, Пайғамбарымыз үйіне кіре бергенде бір баланың жылаған дауысын естіп: *«Мына бала неге жылап жатыр, көз тиюге қарсы оқытпадыңдар ма?»*⁵³, – деп сұрайды.

Жүрегі жұмсақ Пайғамбарымыз мейлі өз немерелері, мейлі басқа мұсылмандардың балалары болсын, сәбидің жылағанына селқос қарамай, тез арада оларды жұбатуға шақырған.

Сондай-ақ кейбір ғалымдар хадистерде: *«Сәбидің алғашқы екі айда жылағаны – Аллаһтан басқа тәңір жоқ екеніне куәгерлік етуі, төртінші айдың соңына дейін – Аллаһқа тәуекел, сегізінші айдың соңына дейін – Пайғамбарға салауат, екі жасқа толғанға дейін – ата-анасы үшін кешірім тілеу»* делінгенін де жеткізген⁵⁴. Яғни, ата-аналарды сәбилер жылағанда ашуланбауға шақырған.

Алғашқы халифалар бала туылғанда шыр етіп жылаған дауысы естілген сәттен бастап балиғатқа

⁵⁰ Ибн Хажәр, әл-Мәталибул-алия би зәуаидул-мәсанидис-сәмания, I, 122-б., Кувейт, 1973.

⁵¹ Мәжмауз-зәуaid, IX, 189-б.

⁵² Ибн Хажәр, әл-Мәталибул-алия, III, 28-б.

⁵³ Ахмед ибн Ханбал, Муснәд, VI, 72-б.

⁵⁴ И. Жанан, Хз. Пейгамберин сүннетінде тербие, 205-б.

толғанға дейін қазынадан жәрдем ақша бергізген. Балаға деген қамқорлықты туыла салысымен-ақ бастау қажеттігін осылай көрсетіп кеткен.

Бала неге жылайды?

Жаңа туған сәбидің сөйлейтін тілі бола ма? Егер болмайды десеніз, онда қателесесіз. Қандай да бір қажеттілік туғанда сәбидің қолданатын тілі – жылау. Бала өз мазасыздығын жылау арқылы білдіреді. Ол – ештеңеге шамасы келмейтін, тым әлсіз, әлжуаз жас сәбиге жасалған Құдай тағаланың рақымы.

Сәбидің өз өмірін інгәлап бастауында үлкен мән бар. Өйткені, осы жылаудың арқасында сәбидің өкпесі ашылып, тыныс алу әрі жүректің қалыпты жұмыс істеуі жақсарады. Сол себепті, өмірге жаңа келген сәби міндетті түрде жылауы тиіс. Сәбилердің 70-80 пайызы туа салысымен өздігінен жылайды. Егер жыламаса, арқасын сипап, аяқ-қолынан қағу арқылы баланы жылату керек. Егер бұған да жыламаса «Амбу» деп аталатын арнайы құрал арқылы аузына ауа жіберіледі. Егер әлі де тыныс ала алмаса, түтікпен не аппарат арқылы тыныстауына жағдай жасалады. Өйткені, жаңа туған сәбидің жылауы оның денсаулығына пайдалы. Баланың өздігінен жылауы оның жүйке жүйесінің, жүрек пен өкпесінің қалыпты екендігін көрсетеді.

Алғашқы апталарда баланың неліктен жылағанын ұғу қиын. Өмірге бейімделу алғашқы кездері сәбиге оңай соқпайды. Ас қорыту, жүйке жүйелері де әлі қалыптаса қоймайды. Сәбилер көбінесе қарны ашқанда жылайды. Сәбиді уақыт кестесі бойынша емізген дұрыс емес. Оны ашыққан сайын емізу керек. Сәбилердің

өте жиі қарны ашады. Кейде емізгеніне 15-20 минут өтпей жатып-ақ қарны ашып жылауы мүмкін. Оны емізгеннен кейін тынышталғанына қарап білуге болады. Шешесін еме салысымен дереу жылайтын болса, оның екі себебі болғаны. Не сүтке тоймағаны, не денесінен бір қолайсыздық сезгені. Сәбидің салмағы аз тартып, ет алмауы сүтке жарымағандығын білдіреді. Сәби сүтке тойған күннің өзінде қыңқылдап жыласа, онда шешесінен мейірім мен жан жылуын күткені деп ұққан дұрыс. Сүт – оның материалдық қорегі болса, оған көрсетілген мейірім – рухани қорегі болып табылады.

Сәби қарны тоқ, асты құрғақ болған күннің өзінде екі аяғын бауырына тартып жыласа, онда «іші кеуіп ауырып қалды ма» деп күмәнданған дұрыс. Алғашқы үш-төрт айда ему барысында жұтқан ауа ішектерін керіп ішті ауыртуы мүмкін. Іші қатқан бала да жел тиген бала секілді ауырады. Үш күннен аса үлкен дәретке отыра алмаған баланың жылауы іш қатуынан болуы ықтимал. Алғашқы үш айда баланың ас қорыту жүйесі әбден қалыптасқанға дейін жиі-жиі іш қату мен іш кегуге тап болады. Ішек мазасыздығынан барып жиі-жиі жылайды. Төртінші айдан кейін барып бұндай жылаулар азаяды.

Сәбилер жаурағанда немесе қатты ыстықтағанда да жылайды. Сәбилер кейде қимылдай алмайтындай қатты орап тастаған кездері, ұйқысы келгенде ойнатып немесе керісінше ойнағысы келген кезде ұйықтатса, тісі қышыса, мұрны бітеліп тыныс алуы қиындаса, асты былғанса жылайды. Сәбилер қатты қорыққанда, шошынған кездері де жылайды. Мыса-

лы, шу-шұрқан, қатты айғай-үйғай, тіпті, өткір иістер де бала жылауының себептері. Бала жалаңаш денесіне суық қол тисе де жылайды.

Қыз балаларда үлкен дәрет қалдықтарының зәр жолдарына түсіп кету қаупі бар. Сол себепті, қыз балалардың дәретіне көп көңіл бөліп, жыныс жолдарының жұқпалы ауруға шалдықпауын абайлау керек. Құлақ, тамақ, ішек қабынулары да баланың жылауына себеп. Сәбилерде ішектердің түйінделуі, ер балалардағы жыныстық фимоз (үрпісінің бітеліп қалуы) ауруы да, шаптағы жарықша, ен жұмыртқада су жиналуы да жылауға себеп. Бұларды тек арнайы дәрігерлер ғана анықтай алады.

Бетез Ұлттық денсаулық сақтау институтында (АҚШ, Мэриленд штаты) жүргізілген зерттеу нәтижесінде өте көп жылайтын әрі бір жастан асқанда өте көп шыңғыратын балаларда физикалық әрі психологиялық ауытқушылықтардың жиі кездесетіндігі анықталған. Сол себепті, мамандар кейде ата-анасының қалай уатса да көнбей көп жылаған балаларды педиатрға қаратқан жөн деген кеңес беруде.

Баланың жылауы барлық жерде бірдей. Мейлі ол өркениетті ел болсын, мейлі артта қалған ел болсын. Алайда, зерттеушілер өркениетті елдің балаларына қарағанда дамымаған елдердегі балалар қарны ашқанда аз жылайды деген қызықты мәліметті алға тартуда. Неге десеніз, кедей елдерде көбіне анасы баласын өзімен ала жүреді. Сол себепті, бала ашыға қалса дереу емізеді, мазасызданса дереу жұбатуға даяр тұрады.

Жылаған балалар көбіне қолға алып құшақтағанда барып уанады. Бұл кездейсоқтық емес. Жатырдағы

соңғы төрт айын анасының жүрек дүрсілін естумен өткізген сәби кейіннен сол жүректің дүрсілін естімеген уақытта мазасыздана бастайды. Қолға алынғанда, естіген жүрек дүрсілі оны қайта тыныштандырады. Ондайда сәби өзін қауіпсіз сезінеді. Сол себепті, бала жылаған уақытта оны жұбату үшін алдымен қолға көтерген дұрыс. Емізу немесе тербету де – баланы жұбатуда өте жақсы әдіс. Үш айдан асқанда анасының сөйлеген сөздеріне бала жұбана бастайды. Төрт айлығында бала көрген қызылды-жасылды нәрселерге, ойыншықтар мен естігендеріне алдана бастайды. Бала жылады екен деп аузына емізік сала беру дұрыс емес. Ондайда баланың жылау себебін білуге тырысу керек. Асты былғанса құрғатып, қарны ашса, тамақ берген дұрыс. Кейде баланы қимылдап қозғалуы үшін оны еркіне жіберген дұрыс. Бала, әсіресе, тісі шығып жатқан уақытта қыңқылдап көп жылайды. Ондай кездері тістің қышуын жеңілдететіндей денсаулығына зиянсыз жұмсақ нәрселерді балаға тістету керек.

Байқасаңыз, бала әркелкі жылайды. Кейде ыза-ланғанда бақырып қатты жылайды. Ашыққанда жылайтын даусы мен қатты шошынғанда шырқырап жылайтын дауыстары да әркелкі. Тәжірибесі мол әйелдер жылаған даусына қарап-ақ баланың не сұрап тұрғанын біле қояды. Өйткені, жылау – бала мен ана арасындағы құпия тілдесу.

Бір қызығы, бала қаншалықты алыста болмасын арадағы телепатия арқылы шешесі оның мазасызданғанын немесе ашыққанын сезе алады. Ұйқысы қатты әйелдердің баласының жылауына қалай оянатындығы тылсым жұмбақ-ақ.

Қорыта келгенде, әр үйден періште сәбидің даусы үзілмей, шешелерінің соларды жұбатып әлек болып жатқанына не жетсін!⁵⁵.

Сәби бүлдіріп (кіш етіп) қойса...

Бала екі-үш жастан кейін барып өз еркімен дәретке отыра бастайды. Сондықтан бала осы жасқа толғанға дейін сабырлылық танытқан жөн. Кейбір балалар ерте үйретілгенімен, оқта-текте олар да әдетінен жаңылып жатады. Себебі, ол әлі кіші дәрет пен үлкен дәретке отыруды саналы түрде қадағалай алмайды. Сондықтан сәбилер алғашқы жылдарында кіші дәретін ұстауды білмейді. Өкінішке орай, бұл жағдай көбіне ата-ананың ашуын тудырып жатады.

Осындай жағдайларда Пайғамбарымыздың өзін қалай ұстағаны барлық ата-ана үшін өнеге екені сөзсіз. Үнемі өзін бір қалыпты ұстаған ол немерелері не басқа кішкентай балалар сиіп қойса да ұрсу, жеку дегенді білмеген. Мысалы, Уммул-Фадл басынан өткен оқиғаны былай баяндауда:

«Мен Хүсейін ибн Алиді емізіп жатқанымда Аллаһ елшісі (саллаллаһу алейһи уә сәлләм) қасыма келіп, баланы сұрады. Қолына ұстатқаным сол еді, сәби үстіне сиіп қойды. Баланы қайта алмақ болып қолымды соза бергенімде: «Асықпа, бітірсін. Кедергі жасама» – деді. Ал киімінің былғанған жерін сумен тазалап жіберді»⁵⁶.

⁵⁵ А. Амангелдіқызы. «Аңсар» журналы. №3. 35-б. 2006.

⁵⁶ әл-Хаким ән-Нисабури, әл-Мустәдрәк әләс-Сахихайн, III, 180-б., Хайдарабад, 1335.

Умму Сәләмә анамыз да осыған ұқсас бір оқиғаны былай баяндауда: *«Бір күні Хасан мен Хұсейін Пайғамбарымыздың үстіне кіші дәретін жіберіп қойды. Олар сиіп болғанға дейін Пайғамбарымыз еш нәрсе істемеді»*⁵⁷. Мұндай жағдайда балаларды дереу алмақ болғандарға «Балаларыма кедергі жасамаңдар» дейтін. Бір күні Пайғамбарымыз бөлмесінде ұйықтап жатқанда үстіне шыққан немересі Хасан сие бастайды. Баланы алу үшін Әнәс (р.а.) тұра ұмтылады. Сол сәтте оянған Пайғамбарымыз (саллаллаһу аләйһи уә салләм): *«Әй, Әнәс, жүрегімнің жемісі – балама тиіспе. Оған жапа көрсеткен маған жапа көрсеткенмен тең. Маған жапа көрсету – Аллаһ тағалаға жапа көрсетумен тең»*⁵⁸, – деп немересін еркіне қоя беруді айтады.

Сахабалар кейде балаларын көтеріп келетін. Пайғамбарымыз оларды қолына алып еркелетпек болғанда, кейбіреулері үстіне сиіп қоятын. Ата-аналары ыңғайсызданып, балаларын кері алмақ болғанда, Пайғамбарымыз жайбарақат қалпын бұзбастан, тек бір ожау су сұрайтын. Суды баланың сиіп қойған жеріне төгетін. Баланың еркінен тыс болған іске ашу шақырмайтын. Баланы қорқытпау үшін сиіп болғанша күтетін. Бұның өзі де бала тәрбиесі тұрғысынан өте маңызды. Себебі, бала бұлшық еттері жетілгенге дейін кіші дәретін ұстай алмайды. Бұндай жағдайда ұрсу, жеку баланың психологиясына кері әсерін тигізеді. Бұл жастағы балалар үшін ата-ананың ашулануы «мені тастап кетпей ме» деген қорқынышқа итермелейді. Әрі оған ұрысқан сайын керісінше сиіп қою үйреншікті жағдайға

⁵⁷ Ибн Хажәр, Фәтхул-Бари, I, 338-б.

⁵⁸ Мәжмауз-зәуаид, I, 284-б.

айналады. Тіпті бір күні сіздің ұрысқаныңызды, ашуланғаныңызды елемейтін жағдайға да әкелуі ғажап емес. Сол себепті мейлінше сабырлық таныта білген абзал.

Бала екі жастан асқаннан кейін психологтардың кеңестеріне құлақ сала отырып, оны кіші және үлкен дәретін қадағалауға үйретуге болады.

Бүлдіршін кезеңі: 2-6 жас аралығы

Бүлдіршін кезеңі баланың омыраудан ажыраған кезінен бастап тәмииз жасына⁵⁹ дейінгі уақыт аралығын қамтиды. Бұл кезең шамамен екі жастан бастап, 7 жасқа дейін жалғасады.

Енді осы уақыт аралығындағы бала тәрбиесін, әр жастың физиологиялық-психологиялық ерекшеліктерін ескере отырып қарастыруға тырысайық.

Сәбиліктен бүлдіршін кезеңіне қадам басқан баланың тілі жайлап шығып, шүлдірлеп сөйлей бастайды. Өзіне айтылғандарды түсінеді. Кейбір психологтар 2 жасты бала өмірінің «бақытты шағы» деп қабылдайды. Себебі, бұл жаста бала жүру, сөйлеу сияқты аса маңызды екі қабілетті игереді. Баланың тілі шыққан уақыттан бастап тәрбиенің маңызы да арта түседі. Себебі, Ахмәд ибн Ханбәлдің «Мүснәд» атты хадис жинағында Пайғамбарымыздың (саллаллаһу аләйһи уә сәлләм) былай дегені баяндалады: *«Әрбір нәресте пәк бір жаратылыспен дүниеге келеді. Тілі шыққанға дейін*

⁵⁹ Тәмииз жасы – баланың саналы түрде жақсы мен жаманды ажырата білетін шағы. Көпшілік мұсылман ғалымдар бұны 7 жасынан басталады деуде. Бұл жайында келесі тақырыпта кеңірек тоқталамыз.

осы қасиетін сақтайды. Одан кейін ата-анасы оны яһуди немесе христианға айналдырады»⁶⁰.

Демек, бала дүниеге періштедей пәк күйінде келеді және осы пәктігі тілі шыққанға дейін жалғасады. Ал тілі шыққаннан бастап оның санасында қоршаған ортаға қатысты пікірлер қалыптаса бастайды.

Сүт ему кезеңі аяқталған баланың айналасындағылармен қарым-қатынасы артады. Өзінің күшін сезініп, басқалардың жәрдеміне мұқтаж еместігін дәлелдегісі келгендей, қолы жеткен нәрсені өзі алуға тырысады. Біртіндеп «мен» деген түйсік қалыптаса бастайды. Қолына түскеннің бәрін алып ойнағысы келеді. Бұл кезеңде ол өзін тани бастайды. Қандай қабілеттері барын байқайды. Қалағанын жасағысы келеді. Сондықтан үлкендердің үйдегі ұстанған тәртібі кейде оның ашу-ызасын тудырады. Ондайда қырсығып, үлкендерді тыңдамай, бәрін керісінше жасайтынды шығарады. Тіпті екі жас пен үш жастың аралығын кейбір психологтар бөпеліктен балалыққа қадам аттау шағы ретінде «өтпелі кезең» деп те атайды. Психолог мамандардың айтуынша, бұл кезеңде тура жеткіншек балалардың балалық шақтан жастық шаққа өтер кезде тап болатын өтпелі кезеңі секілді мінез-құлқында түрлі келеңсіздіктер бой көрсетеді.

Осы жастан бастап бала жалықпай әртүрлі сұрақтар қоя бастайды. Тоқтамай сөйлегенді ұнатады. Кітапты, дәптерді оқыған сыңай танытып, қолына қалам түссе айқұш-ұйқыш қылып сызады, кейде оларды жыртады. Тапқан нәрсесін аузына салып, қолына түскен нәрсесін ешкімнің рұқсатынсыз әрі-бері қарап, ойнай бастайды.

⁶⁰ Ахмед ибн Ханбәл, Мүснәд, 4-т., 24-б

Бұл – баланың тез жетілетін кезеңдерінің бірі. Себебі, бала екі жасына келгенде 50 шақты сөзді білетін болса, ал 2,5 жасында оның сөздік қоры 250-ге дейін артады. Сондықтан болар Пайғамбарымыз (саллаллаһу алейһи уә сәлләм) осындай сәтті кезеңді пайдаланып, баланың тілі анық бола бастағаннан-ақ (шамамен 2,5 жас) қысқа, иманға қатысты түсінікті аяттарды үйретуді жөн санаған. Мысалы, бір күні туысқандарының бірінің баласы тілі шығып сөйлей бастағанда, Пайғамбарымыз оған жеті мәрте қайталатып, мына аятты үйретеді:

«Әлхамду лилләһил-ләзи ләм иаттахиз уәләдән уә ләм якун ләһу шәриқун фил-мүлки»

(Барлық мадақ Аллаһқа арналады, Оның ешқандай баласы да, серігі де жоқ) («Исра» сүресі, 111-аят)⁶¹.

Тағы бір өсиетінде: *«Балаларыңа алғаш үйрететін сөздерің «Лә иләһә иллаллаһ» болсын. Қайтыс болар сәтінде де осы сөзді айтқызуға тырысыңдар⁶², – дейді. Яғни, сәбидің тілі шыққанда алғаш сөйлеген сөзі «Лә иләһә иллаллаһ» болса, онда тақуа өмірге жол ашылуы мүмкін. Баласының тақуа болғанын қай ата-ана тілемейді дейсіз. Пайғамбарымыздың балаларымызға жақсы сөздерді айтуға үйретіп, үнемі жанға жайлы сөздерді құлағына құйып отыруды өсиет етуі, сірә, сондықтан болса керек. Сахабалар да осы жастағы балаларына «Лә иләһә иллаллаһ», «Әмәнту биллһа, кәфәрту биттағути» деген сияқты иманға қатысты қысқа сөздерді 7 мәрте қайталатып жаттататын болған. Демек, осы жастағы балаларға «Дінім – Ислам», «Раббым*

⁶¹ Ибн Әби Шәйбә, әл-Мусаннаф, 1-т., 248-б.

⁶² Абдурраззақ, әл-Мусаннаф, 4-т., 334-б.

– Аллаһ», «Пайғамбарым – Мұхаммед» деген сияқты қысқа сөз тіркестерін үйретуге болады.

Осы кезеңнен бастап баланың бойында қызығушылық қабілеті артып, қасындағыларға сұрақты оқша жаудыра бастайды. Бұл қоршаған әлемді тануға тоймайтын баланың рухани дүниесін азықтандыруға оңтайлы кездің басталғанын білдіреді.

Екі жасынан асқан баланың суретті кітаптарға деген қызығушылығы артады. Ертегі тыңдағанды ұнатады. Суреттердегі нәрселердің аттарын қайталайды. Ертегідегі адам аттарын есіне сақтап, тіпті оның не істегенін өзінің түсінігі бойынша айтып та бере алады. Сондықтан баланың осы қабілеттерін ескере отырып, дінге, адамгершілікке қатысты, қоршаған ортаға байланысты суреттері бар кітаптарды алып, оның танымын кеңейтуге болады. Сондай-ақ баланы жақсылыққа тәрбиелейтін ертегілерді айту керек. Балаға ұнаған ертегіні қайталап айтудан жалықпаған жөн. Бұл баланың есте сақтау және ойлау қабілетін арттырады әрі сөйлеу қабілетін жетілдіруге көмектеседі.

Өтпелі кезеңді тәмамдап, бала **үш жасына** аяқ басқанда, сіз үшін «алтын кезең» іспеттес күндер басталады. Қасыңызда томпаң қағып жүгіріп жүрген өрімдей бүлдіршін сізбен әңгімелескенді жақсы көреді. Себебі, үшке толған бала айналасымен оңтайлы қарым-қатынас құра алады. Ата-анасына, бауырларына ұнайтын қылықтар жасайды. Бұл жас – оны белгілі бір тәртіпке үйретуге ең ыңғайлы кезең. Ғалымдар 2-3 жастағы балаларды кез-келген әдетке дағдыландыруға бейім деп санайды. Бұл кезде тамақты өзі жеуді үйренген балаға өзінің алдынан, оң қолмен жеу, үлкендер бастамай

тұрып асқа қол созбау секілді сүннет әдептерін үйретуге, ұқыптылыққа, тиянақтылыққа баулуға болады.

Үш жасында баланың әңгімелер мен мультфильмдерге деген қызығушылығы артады. Осы сәтті пайдаланып, оған мейірімділік пен әдепке баулитын діни-тәрбиелік мәні бар көркем суретті дүниелер көрсеткен абзал. Бір ескерте кетерлігі, қазіргі таңда көптеген жанұялар, әсіресе аналар теледидарды «бала күтуші» ретінде қолданады. Қолдары тимей жатқан кезде баланы теледидардың алдына отырғызып қояды. Тіпті бала 4-5 жасқа келгенде күнұзақ теледидардың алдында отырса да оған мән бермей, әйтеуір менің үй шаруама, істеріме кедергі етпесе болғаны деп ойлайды. Тіпті баласын қасынан қуып, «бар, отырып теледидар көр» дейді. Осылайша баланы қара жәшіктің тәрбиесіне тапсырып, соның алдына шегелеп қояды. Ал үлкендердің бақылауынсыз теледидарды айналдырған бейкүнә бүлдіршіннің санасына тәрбиеге жат көріністер сіңе бастайды. Тіпті күнұзақ мүл-дем тәрбиелік мәні жоқ көркем суретті туындыларға байланған баланың ойлау қабілеті де төмендей түседі. Қазіргі мультфильмдердің көпшілігі шым-шытырық, атыс-шабыс, ұрыс-төбелес сияқты көріністерге толы. Тап-таза бейне таспа секілді сәбиіміздің санасын осылайша өз қолымызбен улап жатқанымызды байқамаймыз. Осыдан барып ата-анасын тыңдамайтын, ешкімге жұғымы жоқ, тек өз айтқаным болсын дейтін менменшіл, қатігез ұрпақ өседі. Бұл жағдайда бала тәрбиесіне теледидар емес, ата-аналар жауапты екенін ұмытпаған жөн.

Осы кезеңдерде балаға қысқа да болса пайдалы нәрселер үйреткен жөн. Үш жастағы бала қысқа

тақпақ жаттай алады. Ән тыңдап, өзі де қосылып айта бастайды. Қысқа сүрелерді, намаз дұғаларын осы кезде жаттатуға болады. Діни әндерді, әсіресе кішкентай балалардың орындауындағы әндерді қосып қойсаңыз, балаңыз да соларға қосылып, өлеңнің мәтіндерін жаттай бастайды.

Бұл жаста оның сұрақтары бұрынғыдан да көбейе түседі. Сұрақтарын сабырлықпен тыңдап, санасына қонатындай етіп жауап беруге тырысқан жөн. Аллаһ, періште, пайғамбар, жаннат, тозақ секілді ұғымдар әлі ол үшін жұмбақ. Бірақ ол осы тылсым әлемнің сырын үйренгісі, білгісі келеді. Сондықтан осы ұғымдарға қатысты да сұрақтар қоя бастайды. Баланың сұрағына жауапты кейінге ысыру немесе оны жауапсыз қалдыру дұрыс емес. Сұрағына мардымды жауап ала алмаса немесе мүлдем жауап берілмесе, онда баланың қызығушылығы, үйренуге деген құлшынысы бәсеңдейді. Бұның кері әсері баланың бойында ұзақ жылға қалып қояды. Баланың ойлау қабілеті оған жәрдемдескен жағдайда ғана жетіледі. Осыған байланысты мұсылман ғұламаларының бірі былай деген екен: «Бала кішкентай кезінде иман сабақтарын бойына дұрыс сіңіrmесе, уақыт өте келе иманға қатысты мәселелерді қабылдауы қиындай түседі. Бейне-бір мұсылман емес адамның Ислам дінін қабылдағаны сияқты дінді жатырқап, жатсынып тұрады. Әсіресе, әке-шешесі мұсылмандық мінез-құлықты өз бойларында көрсете алмаса, онда баланың дінді үйренуге деген ынтасы мүлдем азайып, табиғатындағы қасиеттері басқа жаққа ауа бастайды». Ал иман сабақтары осы

жастағы балалардың сұрақ-жауаптарымен басталады десек, артық айтқандық емес.

Үш жастағы балаңызға түнде жатарда немесе күндіздері ертегі, әңгіме айтуды әдетке айналдырыңыз. Пайғамбарымыздың (саллаллаһу аләйһи уә сәлләм), сахабалар мен ғұлама-әулие кісілердің өмірлерінен ғибратты оқиғаларды әңгімелеп беріңіз. Себебі, 3 жасынан бастап бала әңгімедегі тұлғаларға қызығып, соларға ұқсауға тырысады. Әсіресе ұйықтар алдында қызықты етіп діни әңгіме айтсаңыз, жан дүниесіне әсер етіп, бойына Аллахқа, пайғамбарға деген сүйіспеншіліктің алғашқы дәндерін себесіз. Ұйқыға дайындық – бала тәрбиесі тұрғысынан ата-анаға берілген тамаша мүмкіндік. Осы сәтті тиімді пайдаланған жөн. Діни әңгіме айтып болған соң, оған дұға жасауды үйрету керек. Бірге отырып дұға жасасаңыз да болады. Бұл балаңыздың көңіліне қуаныш ұялатумен қатар, санасында иманға қатысты түсініктердің қалыптасуына жол ашады. Мысалы: «Раббым, мені, анамды, әкемді, бауырларымды және барлық мұсылмандарды түрлі апаттардан сақта. Мен жақсы ұл (қыз) болып өсейін. Менің айтқандарымды сен үнемі естисің. Бізге жақсылық бере гөр!» деген сияқты қарапайым дұғаларды үйретуге болады. Сонда уақыт өте келе дұға жасау баланың әдетіне айналады.

Үш жастан асқан балаға осы жасқа дейін құлағына сіңісті діни терминдер мен сөз тіркестерін қайталатып, рухани түйсіктерінің ашылуына жағдай жасау керек. Бұл кезде баланың діни тәлімінде мына ұғымдарды қолдануға болады:

Бізді Аллах жаратты.

Біз Аллаһты жақсы көреміз.

Аллаһ барлық балаларды жақсы көреді.
 Барлық нәрсені жаратқан – Аллаһ.
 Хазірет Мұхаммед – Аллаһтың елшісі.
 Хазірет Мұхаммед Аллаһтың әмірлерін бізге жеткізді.

Құран – қасиетті кітап.

Үлкен кісілер мен балалар мешітке барады.

Мешітте намаз оқиды, т.б.

Баламызбен үнемі бала секілді тілдесетін болсақ, ол да әрдайым бала күйінде қала береді. Сондықтан оны үлкен кісідей көріп, әңгімелескенде маңызды кісімен әңгімелесіп отырғанымызды аңғарту керек. Сонда бала да үлкендерше ойлануға бейімделе түседі.

Үш жастағы балада еліктегіштік қасиет басым. Ұл әкесінің, қыз анасының жасағандарын қайталап, соларға қарап бой түзейді. Сондықтан бұл кезеңде балаға құрғақ мысал бергеннен гөрі өзіміз іс-әрекетімізбен, жүріс-тұрысымызбен үлгі болғанымыз абзал. Алайда, бүгінде үлкендердің айтқанын орында да, істегеніне үйір бола берме дегенге келетін тәрбие әдісі басым. Мысалы, ата-ана баласын ұрады, бірақ баласы бауырын ұрса, оның жер-жебіріне жетеді. Анасы баласына «Телефонда мені сұраса, үйде жоқ деп айта сал» дейді де ал жайшылықта баласы өтірік айтса ренжіп, оны жалған сөйлемеуге үгіттейді. Баласы балағат сөз айтқан кезде, әкесі: «Әй, мына *оңбаған* жаман сөзді қайдан үйренген», – десе, шешесі: «*Жетпегір*, бұл сөзді саған кім үйретті», – деп дүрсе қоя береді.

Әрине, көкірек көзі ояу, көңілі кіршіксіз таза балалар біздің әрбір ісімізді «көз» камерасына ұдайы түсіріп отырады. Сондықтан халқымыздың «Ережеден

өнеге артық» деген қағидасын естен шығармаған жөн. Аталарымыз осы тұрғыда «Сөзіңмен мазалама, ісіңмен көрсет», «Сөз шақырады, ал үлгі қызықтырады» деген екен. Ендеше, жас өскінге сөзден гөрі ісімізбен үлгі-өнеге болуымыз керек.

Гүлден ұрық шашылса,

Гүл тарайды әлемге (С. Мұқанов).

Демек, тұла бойымыз әсемдікке толы болса, бала-шағамыздың да өн-бойынан сұлулық көзге ұрары даусыз. Осы ақиқат Құранда былай баяндалады:

«Жаннаттық адамдардың қасында әрдайым пәк балалар болады, сен оларды көрген кезіңде жерге шашылған інжу-маржан деп ойлайсың»⁶³. Сөздің тура болуымен қатар істің туралығы да аса маңызды. Өйткені, жалған сөйлегеніңізді аңғарған немесе сөзіңіз бен ісіңіздің үйлеспегенін көрген бала сізге сенімсіздікпен қарайтын болады. Титтей ағаттығыңызды байқап қалса, сізден суынып, біртіндеп бойын аулақ ұстай бастайды. Ондай кезде айтқан сөздеріңіздің ешқандай қадірі қалмайды.

Бала бүкіл ізгі қасиеттерді әке-шешесінен табуы тиіс. Бұндай ата-аналар бір жағынан ұлағатты ұстаз болып табылады.

Әңгіме!

Үлкен от майда шырпылардан шығады

Бір күні хазірет Омар (р.а.) ойнап жүрген балаларды көреді. Алайда бір баланың ойынға қатыспай, шетте тұрғанын байқайды. Қасына барып:

⁶³ «Инсан» сүресі, 19-аят.

– Балақай, сен неге ойнамайсың? – деп сұрайды. Бала болса:

– Уа, мұсылмандардың әміршісі! Аллаһ тағала «Адамдар мен жындарды тек қана мені танып, маған құлшылық етсін деп жараттым» дейді. Біз ойнау үшін жаратылған жоқпыз ғой?! – деп ересектерше жауап қайырады.

Хазірет Омар (р.а.) балаға: «Жасың әлі кіші емес пе?», – дегенде, ол:

– Уа, мұсылмандардың әміршісі! Мен үйде анамның от жаққанда әуелі кішкентай шырпыларды тұтататынын байқадым, – деп жауап береді.

Хазірет Омардың көңілін толқытып, көзіне жас алдырған бұл бала – ғалым сахаба Абдуллаһ ибн Зүбәйрдің (р.а.) ұлы болатын.

Имам Ағзам және бал

Бір бала балды көп жей береді екен. Балаға бұл әдетін қойдыра алмаған әке-шешесі жағдайды айтып, баланы Имам Ағзам Әбу Ханифаға ертіп әкеліпті.

Имам баланы өзіне қырық күннен кейін әкелуді тапсырады. Айтылған қырық күн өткенде, имам бар болғаны балаға «Балды енді көп жеме, жарай ма?» деп ескертеді. Бір қызығы, бала содан бастап бал жеуін сап тыйыпты.

Кейіннен баланың ата-анасы:

– Не себепті кеңесіңізді қырық күннен кейін бердіңіз? – деп таңырқағанда, имам:

– Баланы әкелген күні өзім бал жеген едім. Егер өзім жасаған істі басқаға жасама десем, насихатымның әсері болмас еді. Балдың әсері ағзамнан толық кеткенше қырық күн күтуіме тура келді. Содан кейін ғана оған насихат айтуды жөн көрдім, – деп түсіндірген екен.

Балаға өтірік айтпау

Сахаба аналарымыздың бірі Ләйла (р.а.) күндердің күнінде дәм-тұз тартып Мәдинаға хижрет етеді. Қасында ұлы Абдуллаһ

бар болатын. Пайғамбарымыздың үйінде отырған кезінде сыртта ойнап жүрген ұлын шақырып:

– Балам, келе қойшы, саған бір нәрсе берейін? – дейді.

Пайғамбарымыз дереу одан:

– Ұлыңызға не бермексіз? – деп сұрады.

– Құрма берейін деп едім, – деп жауап қатты әйел.

Сонда Аллаһ елшісі (саллаллаһу аләйһи уә сәлләм):

– Егер балаға «бір нәрсе берем» деп шақырып, еш нәрсе бермесеңіз, амал дәптеріңізге «өтірік айтты» деп жазылар еді, – деп ескертті.

Бала төрт жасқа толғанда

Бұл жаста бала талап-тілектерінің дер кезінде орындалмағанына түсіністікпен қарауға үйрене бастайды. Қоршаған ортаның белгілі бір тәртібі барын аңғарып, соған қарай бейімделе түседі. Өзіне бір-екі дос табады. Тек өзінің айтқандары емес, басқалардың да айтқандарының болатынын түсіне бастайды. Кезек күтуді, бөлісуді, басқаларға жол беруді үйренеді. Қанша тәртіпті болуға тырысса да, кейде ұрып жіберу, теуіп жіберу сияқты кері қылықтарға да бой алдырады. Бұйыра сөйлегенді ұнатады. Бұл жаста бала қиялға берілгіш келеді. Кейде қиял мен ақиқаттың ара жігін ажырата алмай қалады.

Діни сенім осы жаста жандана түседі. Психолог Антони Верготе діни мәселелерге қызығушылық тұрғысынан төрт жасты «алтын кезең» деп бағалайды. Үш жасар бала айтып тұрғанын түсінбесе де жаттауға бейім келсе, төрт жастағы бала жаттаған нәрселерін түсінуге тырысады. Осы ерекшелікті мұсылман ғалымы Қазуини: «Халифа Мәмунның алдына төрт жасар бір

баланы әкеліпті. Бала Құранды жатқа оқып, сұрақтарға өз ойымен жауап бере алатындай зерек екен. Бірақ, қарны ашқанда жылап қоя беретін балалығынан да әлі арылмаған көрінеді» – деп баяндайды.

Құранды жатқа білетін Әбу Мұхаммед әл-Исбәхани өзі жайлы былай дейді: «Бес жасымда Құранды жаттадым. Төрт жасымда Әбу Бәкр ибнул-Мукриден хадис үйрену үшін сабақтарына бара бастадым. Алғашында сабаққа қатысушылардың кейбірі: «Жасы әлі кішкентай, сабаққа қатыстырмайық», – деп қарсылық танытты. Сонда Ибнул-Мукри маған: «Бізге «Кафирун» сүресін жатқа айтып берші?» деді. Мен сүрені қатесіз жатқа айтып бердім. Ибнул-Мукри: «Бұл бала сабаққа қатыса берсін, ол үшін өзім жауап беремін», – деді».

Ал ғұлама Сәхл ибн Түстәри болса мынандай қызықты жайтты алға тартады: «Үш жасымда түнде тұрып нағашы ағам Мұхаммед ибн Сиуардың құлшылық жасағанын қызықтап қарайтынмын. Бір күні маған «Кел, құдіретімен күллі әлемді жаратқан Жаратушыны бірге зікір етейік» – деп, қасына шақырды. Мен: «Зікірді қалай жасаймын?», – деп сұрап едім: «Ішіңнен үш мәрте «Аллаһ менімен бірге, Аллаһ маған қарап тұр, Аллаһ менің куәгерім» деп айтасың», – деді. Бірнеше түн қатарынан осы сөздерді қайталадым. Кейіннен нағашы ағам «Осы сөзді әр түні жеті мәрте қайтала», – деді. Солай жасадым. Енді ол: «Бұдан кейін он бір мәрте қайтала», – деді. Айтқанын екі етпедім. Бірте-бірте зікірлерден ләззат ала бастадым. Бір жылдан кейін нағашы ағам: «Үйреткендерімді өміріңнің соңына дейін қайталап айтып жүр, себебі, оның саған бұл дүниеде де, ақыретте де пайдасы тиеді», – деді. Сосын сабаққа бара

бастадым. Құранды толық жаттаған кезімде алты-жеті жас шамасында болатынмын».

Бұрынғы кездерде бала 4-6 жас аралығында күт-табтарға⁶⁴ жіберілген. Сондай-ақ 4 жасынан бастап сүннет амалдарға машықтандырылған. Дегенмен, психологиялық-физиологиялық дамуына байланысты бұл әр балада әр түрлі жастарда басталуы мүмкін. Мысалы, алғыр балалар 4-5 жасында сүннет амалдарға дағдыланса, кейбіреулері одан 1 жыл кеш бастауы мүмкін. Бір жағынан Пайғамбарымыздың хадистерінде де балаға үйретілуі керек мәселелерде белгілі бір жас көрсетілмегендіктен, бұл істерге дағдыландыруда жасты белгілеу ата-аналардың еншісінде.

Ғалымдар жас күнінде балалардың діни құндылықтарға қызығушылығының басым болатынын айтады. Сондай-ақ егер баланың діни қызығушылығына дұрыс бағыт-бағдар берілмесе, жас ұлғая келе ол сезімнің бірте-бірте азайып, мүлде ынтасы өліп, тіпті дінді мойындамауға дейін алып баруы мүмкін екендігін тілге тиек етеді.

Төрт жастағы балаға айналадағы нәрселердің бәрін Аллаһ тағаланың керемет үйлесімдікпен жаратқанын қарапайым тілмен түсіндірген жөн. Бала айтылған нәрселерді күмәнданбастан, сол күйінде қабылдайды. Дегенмен, мұны үстірт, жай балалық сенім деп қарамау қажет. Бұл бала рухының осы сенімдерді қабылдауын білдіреді. Осы жаста балаға иман тұрғысында мына мәліметтерді бере аламыз: Аллаһ тағала жануарлардың, өсімдіктердің бәрін жаратқанын және адамдар-

⁶⁴ Куттаб – Құранның оқылуын үйрететін жеке сабақтар. Сонымен қатар мұсылман елдерінде жергілікті кішігірім мектепті де «куттаб» деп атаған.

ды, әсіресе балаларды өте жақсы көретінін, оларды қорғайтынын, мейіріміне бөлеп өсіретінін, тамақ, су-сын, жеміс-жидек секілді рызықтар бергенін, жамандықтардан сақтайтынын, біз жақсы нәрсе жасасақ жақсы нәрселерді одан сайын бізге еселеп беретінін түсіндіру т.б. Бір сөзбен айтқанда, баланың Аллаһ тағалаға деген сүйіспеншілігін ояту керек.

Балалар 11 жасына келгенге дейін, яғни мұраһик жасына жеткенше тәртіпсіздіктері үшін ақыретте жазаланатынын айтып қорқытпау керек. Сондықтан төрт жасар балаға «Аллаһ тағала барлық бұзықшылықты көреді, жаман іс-әрекеттерді күнә деп жазады» деген сияқты оның ішкі қарсылығын тудыратын әңгімелерді айтуға болмайды. Мұндай ескертулер айтылған кезде баланың санасында кешірімді, мейірімді, қорғаушы Жаратушы емес, қайта керісінше жазалаушы, мейірімсіз Тәңірі бейнесі қалыптасады. Діннен жеріну сезімі күшейеді.

Балаға 3-4 жасында біртіндеп «періштелерге иман» мәселесін түсіндіре бастауға болады. Себебі, осы жаста бала әңгіме мен хикаяларды тыңдағанды жақсы көреді. Оған хикая айтып отырғандай етіп, періштелердің Құранда, хадистерде айтылған ерекшеліктерін әңгімелеп берген жөн. Періштелердің ішіп-жемейтінін, ұйықтамайтынын, шаршамайтынын, үнемі құлшылық ететінін ертегі айтқандай қарапайым тілмен түсіндіру керек. Егер адамдар да құлшылықтарын үзбей атқарса, періштелердің дәрежесіне дейін көтерілуге болатынын айтып, баланы қызықтырып, ынтасын арттыра түсу қажет. Ал бес жастағы балаға үлкен періштелер (Жәбірейіл, Микайыл, Исрафил, Өзірәйіл, Кірәмән

катибин, Мүнкәр-Нәкір) және олардың атқаратын міндеттері жайында әңгіме өрбіткен жөн.

Баланың дінге деген сүйіспеншілігін арттыруға таптырмас мүмкіндіктің бірі – қасиетті түндер мен діни мерекелер. Осындай мерекелі күндері балаңызды мешіттерге ертіп барсаңыз немесе оларға діни заттарды сыйлық ретінде ұсынсаңыз, бала қуанып осындай күндерді асыға күтеді. Дінге деген шынайы ықыласы қалыптаса бастайды.

Егер ата-ана иманды, дініне берік болса, онда төрт жасар баланың сұрақтарының көбісі діни тақырыптардың аясында өрбиді. Оның сұрақтарына карапайым тілмен дұрыс, шынайы, қысқа әрі анық жауап беруге тырысыңыз. Егер дұрыс жауап бермесеңіз, болашақта сіздің қателігіңізге көзі жеткенде, сізге деген сенімі жоғалуы мүмкін. Осы жаста діни мәліметтерді сұрақ-жауап күйінде де жаттатқызуға болады. Бұл оның сұраққа жауап беру қабілетін арттырады. Сондай-ақ санасында, сөздік қорында діни терминдердің қалыптасуына жол ашады. Көбейту кестесін жаттағаны секілді естігендері есінде мәңгі қалып қояды.

Әңгіме!

Сіз не қалар едіңіз?

Бір күні хазірет Омар (р.а.) жиналғандардан:

– Егер тілектерің дәл қазір орындалатын болса, не тілер едіңдер? – деп сұрапты.

Сонда олардың бірі:

– Көп алтыным болса, бәрін Ислам жолында жұмсар едім, – депті.

Ал екіншісі:

— Осыншалық байлыққа кенелсем, мен де Ислам дініне пайдамды тигізер едім, — дейді.

Қалғандары да осы тектес армандарын айтады. Хазірет Омар (р.а.) бірақ ешбірінің жауабын құптағандай сыңай танытпайды. Көпшілік халифаның өзінің не қалайтынын сұрағанда, ол:

— Мен Муаз, Сәлім, Әбу Убәйдә секілді мұсылмандардың тәрбиеленгенін қалар едім. Бұл Исламның дамуы үшін жасалған үлкен қызмет болар еді, — деп, асқақ арманының қайырлы ұрпақ тәрбиелеу екенін білдіреді.

Біз де баламыздың тәрбиесін ерте жастан қолға алып, бойына имандылықты еге білсек, өскенде қоғамға пайдалы тұлаға болуына жол ашамыз.

Балаңыз беске келгенде

Бұл жаста баланың екінші «алтын кезеңі» басталады. Бастаған ісін жартылай тастап кететін төрт жасар бала беске қадам басқанда ісіне тындырымды, үйретілген шаруаларды жайлап өзі атқара бастайтын халге жетеді. Мысалы: тамақ жеу, ішу, жуыну, киіну, тістерін тазалау секілді жеке басының шаруаларын өзі тындыра алады. Дегенмен, кішігірім көмектерді қажетсінуі мүмкін. Әлі де әке-шешесіне тәуелді болғанымен, өзімен қатарлас балалармен ойнай алады. Велосипед айдау, жіппен секіру, доп ойнау секілді қимыл-қозғалысты ойындарды жақсы көрумен қатар рөлдерге бөлініп ойнағанды да ұнатады. Ішкі жан дүниесін тұрақтылық билегенімен бойында қорқыныш сезімі басымдау болып тұрады. Қараңғы жерден, жоғалып кетуден қорқады. Себебін өзі де түсінбейді. Төрт жастағы балада ұялу сезімінің ұшқыны пайда бола бастайды. Ал

бес жасында бұл сезім анағұрлым дами түседі. Баланың бойында ұяттың пайда болуы – саналылықтың алғашқы нышаны. Имам Ғазали баланың бойында ұяттың пайда болуын маңызды санап, былай деген: «Балада тәмииз (жақсы мен жаманды ажырата білу) белгілері байқалған уақыттан бастап, тәрбиесін жіті қолға алу керек. Оның алғашқы белгісі – ұяттың пайда болуы. Ұяла бастауы балада ақыл нұрының пайда болғанын көрсетеді. Ендігі жерде ол кейбір нәрселерді жаман, кейбіреуін жақсы деп қабылдайды. Кей жерде ұялмаса, кей жерде ұялады. Ұялу қасиеті – Аллаһ тағаланың оған берген сыйы. Егер дұрыс тәрбиеленсе, болашақта мінез-құлқы биязы, жүрегі адал болатынының нышаны».

«Ұят – иманның бір бөлшегі» деген хадисті ескерсек, ұяттың оянуы арқылы бала бойында әлі де тахқиқи дәрежеде⁶⁵ болмаса да иманның бүршік жарғанын байқаймыз. Осы жастағы балаға Аллаһқа иманмен қоса пайғамбарларға иман және соңғы елші Мұхаммед пайғамбардың (саллаллаһу аләйһи уә сәлләм) өмірі мен сахабалар туралы қызықты оқиғаларды жиі әңгімелеп беру керек. Сонда жастайынан бала бойында оларға деген сүйіспеншілік қалыптасады. Осыған дәлел ретінде мына екі әңгімені баяндай кетейік.

Бір мұсылман ғалымы өзінің балалық шағының бір сәтін былайша әңгімелейді:

«Дінге көзімді ашқан кісі атам еді. Ол кісі маған діни әңгімелерді көп айтатын. Бірде хазірет Әлидің (р.а.) батырлығын әңгімелегенде, былай деп сұрағаным есімде:

⁶⁵ Ғалымдар иманды екіге бөледі: тақлиди иман – біреуге еліктеу арқылы пайда болған иман, тахқиқи иман – кәміл, күмәнсіз иман.

– Ата, Пайғамбарымыз күшті ме, әлде Әли күшті ме?

Сонда бес жасар баланың пәк көңілінен шыққан сұрағына атам әрі балаларды, әрі үлкендерді ойланта-тындай былай деп жауап беріп еді:

– Пайғамбарымыздың бойында пайғамбарлық күш бар емес пе?!

Атамның осы бір сөзін әлі күнге ұмытқан емеспін».

Әңгіме!

Сезімтал бала

Қанша ұйықтауға тырысса да аштықтан әл-дәрмені қалмаған Аллаһ елшісінің (саллаллаһу аләйһи уә сәлләм) көзіне ұйқы кірмеді. Бұратылып ары жатты, бері жатты. Соңында болмаған соң сыртқа шықты. Дала қап-қараңғы. Айнала жым-жырт. Ел-жұрт тегіс ұйқыда. Кенет көше бойымен келе жатып, біреудің қараңдаған бейнесін байқады. «Келе жатқан кім болды екен?» – деп зер салып қарағаны сол, дереу тани кетті. Қашан да қасынан табылған өзінің жан досы Әбу Бәкір (р.а.) екен. Аллаһ расулы сәлемдескеннен кейін:

– Уа, Әбу Бәкір, түннің бір уағында неғып жүрсің? – деп сұрады.

– Үйде тіске басар азық таппадым. Көзіме ұйқы кірмеген соң біраз жүріп қайтайын деп сыртқа шықтым, – деді. Осы сәт қараңдаған тағы бір адамның сұлбасы байқалды. Хазірет Омар (р.а.) екен. Беймезгіл уақытта көше бойында тұрған екі досын көріп, таңғалған күйде қастарына келді. Бәрі амандасқаннан кейін Пайғамбарымыз одан да:

– Уа, Омар, түн жарымында неге көшеге шықтың? – деп сұрады.

– Уа, Аллаһтың елшісі, шынымды айтсам, аштықтан көз іле алмадым.

Сол кезде Пайғамбарымыздың есіне Әбу Хәйсәм түсе кетті. Үйі де осы маңайдан алыс емес-ті. Күндіз бақшасында жүргенін көрген еді. Ең болмаса қонақтарына құрма ұсынар деген ниетпен достарына:

– Жүріңдер, Әбу Хәйсәмнің үйіне барайық, – деді.

Үшеуі Әбу Хәйсәмнің есігінің алдына келді. Үйдегілер қалың ұйқыда жатқан еді. Алдымен есікті хазірет Омар (р.а.) қақты. Зор даусымен:

– Уа, Әбу Хәйсәм, есігіңді аш! – деді.

Әбу Хәйсәм да, әйелі де оянбады. Бірақ қастарында жатқан 5-6 жасар ұлы төсегінен қарғып тұрып:

– Әке, хазірет Омар келіп тұр, – деді. Ұлы түс көріп ұйқысыраған шығар деп әкесі:

– Жата ғой балам, түн жарымында Омар келді дегені несі, – деп баласын жатқызып қойды.

Үйден тырс еткен дыбыс шықпаған соң, есікті хазірет Әбу Бәкір (р.а.) қағып:

– Уа, Әбу Хәйсәм, есігіңді аш! – деді жұмсақ даусымен.

Әбу Хәйсәм мен әйелі тағы да ояна қоймады. Кішкентай бүлдіршін қайтадан орнынан атып тұрып:

– Тұрыңызшы, хазірет Әбу Бәкір келіп тұр, – деді. Баласы әлі ұйқысырап жатыр деп ойлаған әкесі баласын тағы жатқызып қойды.

Бұдан кейінгі естілген дауыс әлемдегі барлық жаратылысты дүр сілкіндірген Аллаһ елшісінің (саллаллаһу алейһи уә сәлләм) даусы еді:

– Уа, Әбу Хәйсәм! Есігіңді аш!

Ардақты пайғамбардың даусын естіген бала төсегінде жата алмады. Орнынан ұшып тұрып, әкесін де күтпестен есікке тұра ұмтылды. Жүгіріп бара жатып:

– Әке, тұрыңыз, ардақты Пайғамбарымыздың өзі есікті қағып тұр, – деді. Әбу Хәйсәм ұйқылы-ояу өз көзіне өзі сенбей, біраз абдырап қалды. Түннің қараңғылығын нұр жүзімен сейілткен Аллаһ елшісі (саллаллаһу алейһи уә сәлләм) қасында екі досымен есіктен кіріп келе жатты. Әбу Хәйсәм қонақтарын төрге шығарып, өзі сыртқа жүгіріп барып, бір лағын бауыздады. Әйелі дереу тамақтың

қамына кірісті. Көп ұзамай дастарқан жайылып, ыстық тамақ та келді. Шаңырақ иелері қадірлі қонақтардың келгеніне мәз-мейрам. Бұндай құрметті кісілердің үйлеріне келгенін өздеріне абырой санап, дастарқанға барын қойды. Бәлкім, мұндай сәт өмірлерінде енді қайталанбас. Сол үшін үй иелері шамалары келгенше қонақтарды риза етуге тырысты. Тамақ, сүт, артынан құрма әкелінді. Қонақтар тамақтанып әлденіп алды.

Бұл жерде айтпағымыз, 5-6 жасар баланың діни тәрбиесі. Кішкентай бүлдіршін Пайғамбарымызды құрметтеуді, қатты жақсы көруді үйренген. Себебі, ол шаңырақта үнемі Аллаһ елшісінің үлгі-өнегесі жайлы әңгіме айтылатын.

Жас бүлдіршіннің әкесі Әбу Хәйсәмнің 14-15 жасында Меккеге келіп, Пайғамбарымызға жан-тәнімен серт беріп, толқып тұрып айтқан мынадай сөзі бар еді:

– Уа, Расулаллаһ, бізге, Мәдина қаласына келіңіз, сізге әрдайым есігіміз ашық!

Әкесінің бірнеше жыл бұрын толқыған сәтін дәл сол түні ұлы да басынан өткізді. «Әкеге қарап ұл өсер» деген қағиданың ақиқат екені сол түні тағы бір рет расталды.

Кейбір ғалымдар балалардың барлық қабілеттерінің балалық шақта жетілетінін айтады. Мысалы, Америкалық ғалымдардың зерттеулері бойынша баланың санасындағы қабілеттердің жартысы 4 жасында, үштен екі бөлігі 6 жасқа келгенде қалыптасады. Сондықтан балалардың мінез-құлқына, кісілік тұлғасына әсер ететін нәрселерді үйрете берген жөн. Баланың бойында кісілік тұлғасының қалыптасуына себін тигізетін тәрбиенің бірі – жаратылысына сай істерге баулу. Мысалы, ұл балаларды атқа міну, садақ тарту,

жүзу, күрес және жүгіру секілді спорттық ойындарға жаттықтырған жөн. Пайғамбарымыз (саллаллаһу аләйһи уә сәлләм) әкенің бала алдындағы міндеттерін баяндағанда, жақсы ат қою, құлағына азан шақыру, адал рызықпен тамақтандыру, жазуды үйретумен қатар садақ тарту, атқа міну, күрес және жүзуді үйретуді де қоса атайды. Бұлар ұл баланың денесін шынықтырады, батырлыққа, шыдамдылыққа, ептілікке жаттықтырады. Мұндай тәрбиемен өскен баланың бойында жастайынан ер жігітке тән мінез қалыптасады. Ал қыз баланы үй шаруасына, балаға қарауға үйрету мақсатымен осы тектес ойындарға тарту қажет. Ол үшін ойыншықтар мен қуыршақтар сатып алып берудің дұрыстығын ғалымдар құптаған⁶⁶.

Бес жастағы бала Аллаһ тағаламен байланыс құрудың бір түрі дұға екенін түсіне бастайды. Кейбір дұғаларды жаттай алады. Олар әлемдегі барлық балалар дұға жасайды деп ойлайды. Дұғасында көбінесе өзіне керек материалдық нәрселерді сұрайды. Дұға жасау дағдысы қалыптасу үшін 5-6 жастағы балаларға белгілі бір уақыттарда, тамақтан бұрын, тамақтан кейін, ұйықтар алдында және кейбір жерлерде дұға жасауына мән беріп, қадағалап отыру керек.

Пайғамбарымыз бір хадисінде «*Балаға 7 жасында намаз үйретіңдер*» деген. Олай болса, біз, ата-аналар 7 жасқа келгенде шынайы көңілмен, өз қалауымен намаз үйренуі үшін балаға намазды көзтаныс, үйреншікті ету керек. Айналасындағылардың намаз оқығанын кішкентайынан көріп өскен бала саналы түрде оның қажеттігін ұғынады. 7 жасқа келгенде намаз оқуды

⁶⁶ Фәтхул-бари, 13-т., 143-б.; Нәуәуи, Шәрху Муслим, 15-т., 204-б.

қиынсынбайды. Сондықтан шаңырағымыз мешіттің қызметін атқарып, сол «мешіттің» ішінде әрдайым намаз оқылып, пенденің Жаратқан иеге шүкіршілік ретінде құлшылық етуі тиіс екенін ұқтыратын атмосфера сезіліп тұрса, бала да реті келгенде өздігінен намазға жығылады.

Отбасы, ошақ қасындағы гибадат пен дұға

Үй ішінде құлшылық жасайтын арнайы орын болуы керек және бұған уақыт бөлінуі тиіс. Бес уақыт намаз мүмкіндік болса (мешітке бармаған жағдайда) үй ішінде жамағатпен оқылғаны жөн. Баланы қолынан жетектеп, арагідік мешітке апарып тұрған дұрыс. Бұл, әсіресе әйелдің намаз оқи алмайтын жағдайларында жүзеге асқаны жөн. Иә, анасы намаз оқи алмайтын белгілі күндерде бала «намаз оқымаса да, дұға жасамаса да болады екен ғой» деген ойға қалмауы керек. Я болмаса бұл мәселені былай да шешуге жол ашық: «әйел кісі өзіне тән жеке жағдайларда дәретін алып, жайнамазын жаяды. Қолын жайып, дұға жасайды. Ол намаз оқыған сыңай танытып, біріншіден, сауап алса, екіншіден, оны көрген баласы да намазға немқұрайды қарамайтын болады»⁶⁷. Тәрбие тұрғысынан мұның маңызы зор. Осының арқасында бала үйден үнемі сәждеге жығылғандарды, көзіне жас алғандарды, дұға тілеп жалбарынамындарды көріп өседі. Құлшылыққа деген ыждағаттылықты байқайтын болады. Әйел адамда кей кездері жаратылысына қарай гибадат жасай алмайтын уақыттар болатынын аңғарғанға дейін я оның діндегі орнын сіз түсіндіргенге дейін әркез мешітке апарып тұрғаныңыз дұрыс.

⁶⁷ Ибни Абидин, Рәдду-л Мұхтар, 1/291.

Уақыты келгенде, азан оқыла салысымен балаңыз «Әке, намаздың уақыты кірді» деп өзіңізге ескертетін болады. Сіз жұмысқа алданып жүріп «Аллаһу акбарды» естімей қалуыңыз мүмкін. Сол кезде «Намаз» деп дауыстайды. Үйреткен нәрселеріңізді кейін өзіңіздің есіңізге салып тұратын болады.

Бұдан бөлек дұғаға отыратын арнайы бір сағат уақытыңыздың болғаны жөн. Алдын ала белгілеп қойған бұл сағатта сіз қол жайып, дұғаңызда ішкі мұң-мұқтажсыңызды ақтарып, пенденің қай кезде де сүйенері Ұлы Жаратушы екенін іс жүзінде көрсетуіңіз керек. Дұғаны дауыстап айтқан жөн. Аллаһ елшісі дұға еткенде, оны сахабалар еститін болған. Дұғалардың көпшілігі бізге Айша анамыз (р.а.) арқылы жеткен. Бұл тұрғыда Әли, Хасан мен Хүсейіннің (р.а.) жеткізгендері де бар. Ендеше, сіздер де маңайыңыздағыларға естіртін тілек тілеңіз. Бұл басқалардың қалай дұға жасау керектігін үйренуіне септігін тигізеді. Егер балаңыздың сезімтал болғанын, Аллаһтың аты аталғанда бей-жай қалмауын қаласаңыз, о бастан өзіңіз де сондай болғаныңыз абзал.

Өмірімде өзім куә болған біраз жайттар баршылық, есіме түссе болды, ішкі жан-дүнием тебіреніп сала береді. Балалық шағымда әжемнің діндарлығы маған айрықша әсер етті. Ол кісі бақилық болғанда, мен әлі кішкене бала едім. Ислам дініне қатысты сөз қозғалғанда, яки Құран оқығанда көңілі толқып сала беретін. Тіпті қасында отырғанда «Аллаһ» деп сәл қатты дауыстап жіберсеңіз, сол мезетте-ақ оның өңі бозарып, реңі қуқыл тартып, күні бойы жүзінен соның әсер-табының кетпегенін байқар едіңіз. Менің жан дүниеме әжемнің осындай имандылығының әсері

көп болды. Хат танымаса да, оқымаса да ол кісінің дін дегенде емешегінің езіліп тұруы, шынайы ықыласы, не істесе де бар пейілімен істеуі, Аллаһты еске алғанда кемсеңдеп жылауы маған ерекше әсер еткені шындық. Мен сол кездің көптеген ғұламаларынан дәріс алдым. Олардың небір керемет уағыздарын тыңдадым. Алайда, әжемнің тақуалығынан алған сабағым мүлдем бөлек еді. Ондай тәрбиені мен басқа ешкімнен көрген емеспін. Тіпті, мен мұсылманишылықты бойға сіңіруімде, жалпы алғанда, әжеме, әкем мен шешеме, солардың ыстық ықыласына борыштармын деп білем.

Сірә, тақырыптан ауытқып барамыз, мәселеге қайта оралсақ. Сонымен, отбасында ата-ананың өз іс-қимылдарын жақсы белгілеуі аса маңызды. Жоғарыда да айтып өткеніміздей, белгілі бір сағатта Аллаһқа бар ішкі тілеуіңізді ақтарып дұға етуіңіз, «алдыңа келдім» деп іштей егіліп, естен танғаныңызды, әсіресе, баланың қасында шын пейілмен дауыстап жалбарынғаныңызды олардың көруі я естуі өте маңызды. Ақыретіңізді ойлап, қатты уайымға салынғаныңызды көруі, соны ойлап әркез көзіңізге жас алғаныңызды білуі ешқашан баланың есінен шықпайтын болады. Әсілі біз құлшылықты жасағанда, Аллаһты көріп тұрғандай жасауымыз керек. Намаздағы қимылдарымыздың бәрі де бойымызда үрей барын сездіретіндей болуы тиіс.

Басқаша айтсақ, Аллаһтың құзырындағы жағдайымызды былай бейнелеуге болады: Біз Аллаһпен бетпе-бет келіп тұрғандаймыз. Ұлы Жаратушы «Ей, құлым, тұр, өміріңнің есебін бер» дейтіндей. Біз болсақ оның рақымын тілеп ұлылығының алдында екі бүктеліп қол қусырамыз. Оның ұлылығын біліп, өзіміздің

бейшаралығымызды сезіп тұрған тұрысымыз, өзіміз үшін әрі маңайымыз үшін де зибратты болмақ!

Қуаттылығы әлсіз бір хадисте Пайғамбарымыз (саллалаһу аләйһи уә сәлләм): «Менің Аллаһпен бірге болатын бір сәтім бар. Ол сәтте маған періштелер де, басқалар да жақындай алмайды»⁶⁸ деген.

Сондықтан біздің де Аллаһқа ғана арнаған белгілі бір сағатымыз болғаны дұрыс. Бұл іс-әрекеттеріңіз уақыты келгенде сізді көріп-өскен балаңыздың да құлшылық жасауда игілігіне асады.

Күнәларға барғызбауда да сіздің көз жасыңыздың әрі іштей қатты қайғыруыңыздың маңызы зор. Бұл бала санасында мәңгі қалады. Бір жамандыққа барар алдында дереу көз алдына сіз елестеп, ол «Әй, балам, мұның не?» деп тұрғандай күй кешетін болады.

4-5 жасында балаңызды саябақтармен қатар мешіттерге де апарыңыз. Мешітте ондағы басқа мұсылмандардың да құлшылық жасағанын көреді. Құлшылықтың адамзаттың бәріне бұйырылған парыз екеніне көз жеткізеді. Мешітке баланы ертіп апару оның тұла-бойына мұсылмандық өмір-салтының сіңуіне көмектеседі. Әрі әкесімен немесе анасымен бірге барғандықтан, балалық шақтың ең ыстық сәттері ретінде жадында мәңгі сақталып қалады⁶⁹.

Алты жас

Бұл балалықтан жасөспірімге қарай қадам басатын кез болғандықтан, бала екінші өтпелі кезеңді басынан өткізеді. Бес жасына қарағанда мінезі шатақтау болып, сырттан қарағанда енжарлыққа бой алдырғандай

⁶⁸ Ажлуни, Кәшфул-Хафа, 22/173-174.

⁶⁹ Чекирдектен чынара. Нил йайынлары. 2002. Б. 106-108.

көрінеді. Бірақ осы жаста бала әжептеуір жетістіктерге қол жеткізеді. Өзі жуынып, киініп, түймелерін өзі қадай алады. Қырку, жабыстыру, сурет салу, бояу секілді істер қолынан келеді. Оңы мен солын танып, кеше мен бүгінді ажыратып, үйрену талабы да арта түседі. Өріптер мен сандарды үйреніп, жазу, есептеуге кірісе бастайды. Мұсылман ғұламалары балалардың мектепке бару кезеңі ретінде 5-7 жас аралығын атайды. Бірақ айта кететін жайт, мұсылман ғалымдары мектепке бару үшін белгілі бір жастан гөрі, баланың ақылы мен қабілеттерінің жетілуін басты назарға алады. Мысалы, хадисшілердің көпшілігі негізінен хадис тыңдауға болатын жас ретінде бес жасты атайды. Алиул-Қари көпшілік ғалымдардың: «Ең азы бес жасында хадис тыңдауы керек, одан кішкентайлардың тыңдауына болмайды» деген пікірін білдіре келіп, хадис сабақтарына балалардың бес жасынан бастап қатысуына болатындығын айтады. Сәхәуи болса, көбінесе бес жаста балалардың хадис тыңдай бастауына болатынын, бірақ одан ерте де, одан кеш те болуы мүмкіндігін айтады. Алиул-Қаридың пікірінше, хадисті үйрену үшін ең оңтайлы жас – тәмииз жасы. Тәмииз жасы дегеніміз, айтқандарды түсініп, дұрыс жауап бере алатын жас. Кейбір ғұламалар бала өзіне айтылғандарды түсініп, жауап бере алатын болса, бес жастан кіші болса да, тәмииз жасына кірген болып саналады деп есептеген. Дегенмен, көпшілік тәмииз жасын 7-8 жас деп белгілеген. Бірақ бұл өзгермейтін қағида емес. Ақыл-есінің дамуына қарай әр балада тәмииз жасы әр түрлі болып келеді. Мысалы, Имам Шафиғи кішкентай кезінен бастап, хадис, Құран, әдебиет, тіл, т.б. сабақтарды үйреніп, 15 жасына келгенде халықтың сұранысы бойынша діни

мәселелерге пәтуа бере бастаған. Ал Ибн Синаның он жасында Құранды, әдебиетке қатысты білімді өте жақсы меңгеріп, дін методикасы (Усулуд-дин), математика, алгебра сияқты ғылым салаларына қатысты мәліметтерді жатқа білгені айтылады. Тіпті ғалым Исмаил Хакки Бурсауи: «Мұсылмандар баласын төрт жасында мектепке беруі немесе оған ұстаз тағайындауы керек» деген екен. Міне, осы айтылғандардан кейбір кісілердің балаларын өте ерте жастан мектепке немесе діни білімдерді үйренуге бергендерін көреміз. Хадис ғалымы И. Жанан осы тұрғыда өз көзқарасын былай баяндайды:

Балалардың білімге қадам басуы, жас деңгейіне емес жеке даму ерекшеліктеріне байланысты ерте болуы да мүмкін.

Балаларға кей нәрселерді кішкентай кезінде үйрету мүмкін болғанымен, кейбіреулерін үйрету оңайға түспейді. Кейбір дұға, сүрелерді кішкентай кезінен үйретуге болады. Оқу, есеп, грамматика, логика секілді ойлануды қажет ететін ілімдерді сәл есейгенде қолға алу керек⁷⁰.

Тәмииз жасы: 7-10 жас аралығы

Ислам дінінде бала тәрбиесінде тәмииз жасының маңыздылығы ерекше. «Тәмииз» араб тілінде «ажырату, айыру» деген мағынаны білдіреді. Тәмииз жасы дегеніміз, баланың бір нәрсені басқаларынан саналы түрде ажырата алуы. Тәмииз жасын мұсылман ғұламалар өздерінің зерттеу салаларына қарай әр түрлі сипаттаған. Мысалы, хадисшілер айтылған нәрсені

⁷⁰ И. Жанан. Хазрети Пейгамберин суннетінде тербие. Ышык академи йайынлары. Истанбул 2008. Б. 139.

толық түсініп, жауап бере алу жасын «тәмииз жасы» деп көрсетеді. Тәпсіршілер болса, «әлі әйел әуретінің байыбына бара қоймаған балалар» деген аятқа сүйеніп, әуретті түсінген баланың тәмииз жасына кіретінін айтады. Алиул-Қари бұл жастың жеті жас екенін айтады. Ислам құқықшылары болса, баланың келісім шарттардағы сөздерді азды-көпті түсіне алатын жасын «тәмииз жасы» деп атаған. Ал Нәуәуи: «Тәмииз жасы шамамен 7-8 жас. Ғалымдарымыз (фықыхшылар): Тәмииз жасы жеті жастан бұрын да, сегіз жастан асқаннан кейін де болуы мүмкін, бұл жерде жас емес, баланың түсінігі маңызды», – деп құқықшылардың пікірін баяндайды. Ғалымдар осылайша тәмииз жасын әртүрлі сипаттағанымен, көпшілік 7-8 жасты тәмииз жастың бастауы деп қабылдаған. Олар пікірлеріне дәлел ретінде Пайғамбарымыздың (саллаллаһу алейһи уә салләм) мына хадистерін көрсетеді: *«Жеті жасына келгенде балаға намаз оқуды бұйырыңдар»*⁷¹.

«Балаға қай жастан бастап намаз оқытқан дұрыс?» деген сұраққа Пайғамбарымыз: *«Бала оңы мен солын айыра білген кезде»*⁷² деп жауап берген.

Хадистерде айтылған «бұйырыңдар» деген сөздің орнына басқа хадис кітаптарында «үйретіндер» деген сөз де қолданылады⁷³. Осыған қарап ғалымдар жеті жаста балаға намазды үйрете бастау керек дейді. Себебі, намаздың толық парыз болатын уақыты балиғат жасынан басталады. Сондықтан 7 жасынан бастап бала намаз оқуды үйрене бастаса, он жасынан бастап намазды күнделікті оқуға жаттығады, осылайша ол балиғат

⁷¹ Әбу Дәуд, Салат, 26; Тирмизи, Салат, 299.

⁷² Әбу Дәуд, Салат, 26.

⁷³ Тирмизи, Мәуакит, 182; Дарими, 1т., 273-б.

жасына келгенде намаз оқудың қыр-сырын толық меңгерген болады.

Жоғарыдағы екі хадисте жеті жас аталғандықтан ғалымдардың көпшілігі жеті жасты тәмииз жасы деп есептеген. Сонымен қатар басқа хадистерде намаз үйрену жасы ретінде баланың 20-ға дейін санай білуі, намаздың не екенін түсінуі, сүт тістерінің түсуі секілді сипаттар айтылады. Ғалымдар осы хадистердің бәрін қарастырып, намаз оқи бастаудың, яғни үйренудің жасы тәмииз жасынан басталатынын айтады. Сонымен қатар ғалымдар балаларға 7-8 жасынан бастап, намазға қатысты *парыз*, *уәжіп*, *сүннет* деген сияқты мәліметтерді үйрете бастау керектігін айтқан. Ал он жасында баланың толықтай бес уақыт намазға өту керектігі айтылады. Сондықтан біз жоғарыдағы хадистерге әрі мұсылман ғалымдардың пікіріне сүйене отырып, 7-10 жас аралығын тәмииз жасы деп алдық. Бұл кезең – қазіргі қоғамда баланың бастауыш мектеп жасы. Енді, осы жас аралығында баланың физиологиялық-психологиялық жағдайында қандай өзгерістер болатынына, сондай-ақ осы жас аралығында баланың діни тәрбиесіне қатысты мәселелерге тоқталмақпыз.

Физиологиялық тұрғыда қарайтын болсақ, бастауыш мектеп балаларына тән нәрсе – бойының біркелкі өсуі және денесінің пропорциялық қалыпта өзгеруі. Бұл кезеңде баланың қаңқасы тым иілгіш әрі жұмсақ болады. Өйткені қатайтқыш минералдық тұзы бар сүйек тканьдары әлі жетілмеген. Оның орнына шеміршек тканьдары көп болады. Буын және бұлшық еттерін тік ұстауға ықпал ететін омыртқа тым әлсіз. Осының салдарынан денесін ұзақ уақыт тік ұстап тұру балаға қиынға соғады.

Бұл жастағы баланың биологиялық жағынан жетілуі оның психологиясының қалыптасуымен тығыз байланысты. Мінез-құлқындағы үлкен ерекшелік – өте сезімталдығы. Айтқанды тез қабылдап, әрі соған орай өзінің көңіл күйін (қуану, ренжу, таңдану, т.б.) білдіреді. Бірақ әлі шын еріктілікке жетпегендіктен, өздерін дұрыс ұстай алмайды. Ақылға қонымды яки қонымсыздығына қарамай ойын бірден айта салады. Ой тежеу жүйесінің әлсіздігінен оларда алаңғасарлық мінез басымдау болады. Сондай-ақ 7 жастағы бала көркем сөйлеуді ұнатып, әрі бойынан шындықты білуге құштарлық, еліктегіштік қасиет көріне бастайды.

Осы жас аралығын «үйрену кезеңі» деп те атауға болады. Себебі, бұл жастарда баланың рухани жан дүниесі үйренуге және үйренген мәліметтерін зейінінде жинақтап, қорытып, ой жүгіртуге, сезімдері, ой-пікірлері және іс-әрекеттері арқылы әлеуметтік өмірге бейімделуге оңтайлы келеді. Қысқаша айтсақ, жеті жасар бала жүйелі түрде тәлім-тәрбие алуға рухани тұрғыдан дайын.

Жеті жастың ата-ана үшін ең қолайлы жағы: баланың түсінік айту қабілеті барынша дамығандықтан, өзі туралы айта алатын жағдайға қол жеткізеді. Ал олармен шынайы әңгімелесу барысында олардың діни сезімдері мен пікірлерін біле аламыз.

Жеті жасар баланың иманы даму үстінде болатындықтан, балалардың діни терминдерді үйренулері, оларды сөйлеу тілінде қолдануы да арта түседі. Олар өздерінің сенімдері жайлы сөз ете бастайды. Аллаһ тағаланың бәрін көріп-бақылап тұратынын, әрбір ісіне жәрдемдесетінін ойлана алатын жағдайға жетеді. Бұл жастағы баланың дұғасында өзі үшін тілек

тілеуден гөрі Аллаһ тағалаға алғыс айту басымдау келеді. Дұғаларында сезімге берілу байқалады. Сондай-ақ тілектері ақыл-ойға қонымды бола бастайды. 7-10 жас аралығында балалардың мінез-құлқы тұрақтанады. Оның жақсы мінез-құлықтарды бойына жинақтауына сол аралықта дами түскен діни дүниетанымы да өз әсерін тигізеді.

Бастауыш мектеп кезеңіндегі бала физиологиялық-психологиялық тұрғыдан жетілген сайын бойында өзімшілдік қылықтар азайып, қоғамдық белсенділікке қарай қадам басады. Әсіресе, 8-10 жастарда баланың әлеуметтік, рухани және эстетикалық қабілеттері бой көрсетеді. Егер жан-жақты дамуға мүмкіншілік жасалса, осы жастың өзінде балалардың даналыққа қадам басатындықтарына күмән жоқ. Мысалы, Құран Кәрімде Яхия пайғамбар (а.с.) жайлы: *«Уа, Яхия! «Кітапқа барынша беріл» деп, бала кезінің өзінде оған үкім, жұмсақ жүрек және саф көңіл бердік. Ол Аллаһтың алдында тақуа еді»*⁷⁴ – дейді. Аят бойынша бала жаста оған берілген «үкімнің» кейбір тәпсір кітаптарында даналық, білім, пайғамбарлық екені, ал кейбіреулерінде байсалдылық, ынта, жақсылыққа құштарлық, жақсылық жолындағы жанкештілігі екені айтылады. Ал Пайғамбарымыздың (саллаллаһу алейһи уә сәлләм) бір хадисінде: *«Бауырым Яхияға Аллаһ тағаланың рақымы жаусын! Балалар оны ойынға шақырғанда, әлі сегіз жасында болса да, «Ойын үшін жаратылған жоқпын ғой», – деген. Күнәлары дәптерге жазылатын жасқа жетпеген бала осылай десе, ол жастан асқан адам не деу керек?»*⁷⁵ – деп, Яхия пайғамбардың сегіз

⁷⁴ «Мәриям» сүресі, 12-13-аяттар.

⁷⁵ Ибн Кәсир, Тәфсир, IV-т., 442-б.

жасында-ақ хикметті сөз айта алатындай қабілетке қол жеткізгені баяндалады.

Осы кезеңнің соңына қарай, яғни 10 жастағы бала дамудың шыңына қадам басады. Физиологиялық-психологиялық тұрғыдан айтарлықтай жетілгендіктен, үлкендермен қарым-қатынастарында тепе-теңдікті сақтап, тіл табыса алатын дәрежеге жетеді. Қысқасы, 10 жас – балалықтың ең бақытты шағы.

Баланың 7-10 жас аралығы діни тұрғыдан мына маңызды қасиеттерге ие: бұл кезеңде баланың бойында ар-ождан қалыптаса бастайды, адамгершілік түсінігі дами түседі. Әсіресе 7-9 жасынан бастап бала жаман-жақсы, дұрыс-бұрысты ажырата бастайды. Осы кезеңде өзіне нағыз үлгі аларлық адамды таңдауды қажетсінетіндіктен, үлкендер де мұны қаперде ұстағаны жөн. 7-10 жас аралығындағы балалардың діни түсініктерінде де едәуір тереңдік байқалады. Олар Аллаһ тағаланы бәрін жаратқан, бәрін білетін, көретін, еститін, сансыз нығметтерді, ризықты адамдарға беретін, құлдарына жаны ашып, шексіз мейірімін төгетін, күллі әлемді жаратқан Ұлы Жаратушы ретінде таниды. Бұл жастағы балаларға Аллаһ тағаланың бар әрі жалғыз екенін, Оның серігінің жоқ екенін түсіндіру үшін көбінесе көру-бақылау әдісін қолданған тиімді. Мысалы, Аллаһ тағаланың жаратқан нәрселеріне зер сала қарап, жаратушылық сипатын түсіндіруге болады. Жақсылық пен әділеттігіне мысалдар келтіре отырып, Рахман (аса рақымды), Рахим (тым мейірімді) және Адил (әділ) деген көркем есімдерді түсіндіріп, сүйіспеншілігін арттыра түсу керек. Мысалдарды ба-рынша өмірден алып, баланың өзін ғаламның жара-тылысы жайлы ойлануға жетелеп, ізденуіне жол ашу

керек. Баланың айналасындағы жаратылыстың түр-түсі, сұлулығы, жүйелілігі мен тәртібін аңғаруы Аллаһ тағаланы тануға ынтасын арттырып, сүйіспеншілігін оятады.

Жеті жасқа дейін балалық кезеңде бала көргенін қайталағыш, еліктегіш келеді. Түрлі ойындарға құмартып, егер сіз онымен ойнасаңыз, ол да сізбен ойнағысы келіп тұрады. Бұл жастан асқанда сана-сезіміне, ұғымталдығына қарай ұлттық әрі рухани құндылықтарды жайлап сіңіре бастайтын уақыт келеді. Бұл – нағыз Құранды үйрететін кезең. Бұдан кейін оның парасат пайымына қарай харам мен халалды ажырата білуге үйренетін кезең келеді, бұл кезеңнің мерзімі де әуелгісіндей деуге болады.

Ендігі жерде оны қолынан жетектеп, сол өмірге қадам бастыру керек. Оны кейде түсіндіру, ынталан-дыру, қызықтыру арқылы, енді бірде ескерту жасау арқылы іске асырасыз. Демек, белгілі бір жасқа дейін көбінесе үлгі-өнеге болу арқылы санасына сіңдіретін болсақ, одан кейін ақыл деңгейі мен ойлау қабілетіне қарай мәселелерді ашып, түсіндіре бастағаныңыз жөн.

Баланы ертеңгі күнге дайындау

Қайталап айтуды қажет ететін мәселе – балалардың қоршаған ортасын есепке ала отырып, жасына, деңгейіне, білімі мен танымына сай оның тәрбиесін қолға алу. Бала бес жаста болса, әліппені үйреткендей, діни мағлұматтарды ерінбей, жалықпай түсіндіруіміз керек. Ол жеті жасқа келгенде берілетін білім басқа болса, он жасқа келгенде одан күрделірек білім алуы тиіс.

Алайда мұның мынадай маңызды жағы бар, балаға айтпақ болған мәліметіміз оның жасына сай әрі келесі кезеңнің де талаптарына жауап бере алатындай, оның алға басуына септігін тигізетіндей болуы керек. Өйткені, ол өзі өмір сүрген уақытты онсыз да көріп-сезе алады. Ол ортаның бергені мен мұғалімнің айтқанын жеткілікті санауы мүмкін. Ендеше, біздің тәрбие арқылы сіңіретініміз алдағы уақытта оның кәдесіне жарайтындай болуы керек. Хазірет Әли «Балаларыңызды бүгіннің білімі мен мәдениетіне лайықтап емес, ертеңнің жағдайына лайықтап даярлаңыздар. Өйткені, олар бүгін үшін емес, ертең үшін туылды» деген. Бұл ұстанымды жалпы білім мен таным тұрғысынан қарайтын болсақ, дәл қазіргі білім мен мәдениетті жеткілікті деп санау таяздық. Өйткені, уақыт өте келе басқалар сізді басып озып, ал сіздің артта қалып қоюыңыз ғажап емес. Бұл ұстаным баланың қазіргі күйін емес, болашақтағы жағдайын жақсартады. Иә, алты жасар балаға жеті жасар баланың тәрбиесін, ал жеті жасында оған сегіз жастағылардың бағдарламасын әзірлеген жөн.

Қорыта келе мынаны айтуға болады: бес жасына дейін балаға берілген діни әрі ұлттық тәлім жұғымды болуы үшін оның ақыл-есі толысқан болуы керек және орташа шамамен алғанда, он бес жасқа дейін оған берілетін білім біртіндеп күрделенеді. Жиырма жасар бозбалаға немесе бойжеткенге он бес жасар кездегі тәлімді бермек болсаңыз, оның дін, иман, тәрбиеге қатысты осы кезге дейін алған мәліметін қойыртпаққа айналдырып жіберуіңіз мүмкін. Адамның ағзасына қажетті қорек оның жасына қарай өзгеретіні секілді ақыл-ойы, сана-сезімі деңгейінде рухани азық алады.

Егер тәрбиелегіңіз келген адамның қоғамдық санасын әрі ақыл-ой деңгейін анықтамай жатып оған тәлім беруге талпынсаңыз, оны өзіңізден бездіріп алуыңыз мүмкін. Бүгінгі күні білім саласының көптеген кемшіліктеріне қарамастан, кейбір жастарымыздың сана-сезімі тұнық қалпын сақтаған. Мұны Аллаһтың жақсылығы не олардың санасының жетілмегені, жиырма бес жаста бола тұра он бес жасар бала тәрізді өз заманынан артта қалып қойған деп түсінуіміз керек. Сана-сезімі жетілмей қалған адам бір күні алда-жалда діни әрі ұлттық, қоғамдық пікірі өзінен әлдеқайда биік адаммен кездессе, Құдай сақтасын, іштей өз құндылықтарынан жерініп, өмірден түңіліп кетуі кәдік. Тәрбиелеу ісінде жас шамасына қарай жүктелетін міндеттерді уақытынан сәл бұрын жүргізу жайында Ислам діні мынадай кеңес береді: «Балаға намаз оқу он бес жасында парыз болса, сіз оны он жасынан бастап үйретіңіз. Оны ораза ұстауға да парыз жасынан ертерек үйретіңіз». Бұл діннің басқа да парыздарына қатысты. Бала неғұрлым ертерек қамданса, ертең өзіне жеңіл болмақ.

Балаға берілетін тәрбие кішкентайынан қолға алынса, оған да, өзіңізге де жеңіл тиеді. Егер олар балиғат жасқа толысымен діни парыздарды міндетті түрде орындасын десек, оны осыған алдын ала дайындағанымыз жөн.

Ғалымдардың тұжырымдауынша, бала жиырма бір жасқа дейін қоғамдық санасы өсіп, діни тұрғыдан кемелденуі тиіс. Демек, баланы бұл жастан кейін тәрбиелемек болсаңыз, қиынға соғады. Олай болса, жиырма бір жасқа дейін оның мінез ерекшелігін ескере отырып діни, ұлттық құндылықтарды санасына сіңіруіміз керек. Осы жасқа дейін ол дінді практикалық

әрі теориялық жағынан толық меңгерсе, кейін кездесетін қиындықтарға мойымайтын болады.

Бала бұл кезеңге дейін сіздің барлық іс-әрекетіңіздің маңызы мен мақсатын түсінетін дәрежеге жетеді. Сіздің ендігі міндетіңіз – осы күнге дейін оның көріп-білгендерінің түп-төркінін түсіндіріп, сәті түскенде құлшындырып, реті келгенде ағат кеткен тұстарын ескертіп отыру. Сондықтан да белгілі бір жасқа дейін балаға іс-әрекетпен үлгі көрсету маңызды. Белгілі бір жастан кейін баланың ойлау деңгейіне қарай мәселелерді түсіндіру қажет...

Аллаһ елшісі *«Ұят – иманның маңызды бір тірегі»*⁷⁶ деген. Тағы бір хадистерінде *«Ұяты жоқтың – иманы жоқ»*⁷⁷ деп айтып кеткен. Олай болса, ұрпағымыздың арлы, ұятты, ибалы болып өсуін тілесек, тәрбиесін бүлдіршін кезінен бастап қолға алуымыз керек. Олар есейе келе, Құран тәрбиесін бойға сіңірген сайдың тасындай нағыз атпал азаматтарға айналады.

Пайғамбарымыз (саллаллаһу алейһи уә сәлләм) бір хадисінде: *«Дінде тәфаққуһты»*⁷⁸ *үйрену әрбір мұсылманға міндет. Олай болса үйреніңдер, үйретіңдер, түк білмейтін на-дан болып дүниеден өтпеңдер»* деген. Осы хадисті басшылыққа ала отырып, біз балаларымызға жеті жасынан бастап қарапайым ғылымхал мәліметтерін үйрете бастағанымыз дұрыс. Имам Ғазали да осы тұрғыда ойын былай жеткізеді: «Бесін намазы уақытында намазға бас-тайтын адам дәрет пен намазға қатысты мәліметтерді

⁷⁶ Мұслим, Иман, 57-58; Бұһари, Иман 3; Әбу Дауыд, Сүннет 14; Нәсәи, Иман, 16; Ибни Мажә, Мұқаддима 9.

⁷⁷ Қараңыз, Әли Мұттақи, Кәнзул Ұммал, 3/119.

⁷⁸ ықыһ үкімдерін, яғни ғылымхал мәліметтерін – Құр.

тура сол уақытта үйрене алмайтындықтан алдын ала үйренуі тиіс»⁷⁹.

Намазға үйрету кезінде кейбір ғалымдар балаларға оңайлату үшін бесін мен екіндіні, ақшам мен құптанды бірге қосып оқуына болатынын айтқан. Олардың ұйықтап жатқандарынан намаз оқығаны абзал деген⁸⁰. Осы жастан бастап балаларға діни мәліметтерді берумен қатар дінге деген құрметтерін арттыра түсу керек.

Айтып өткеніміздей, бала тәмииз жасына келгенде оған діни білімдерді үйрете бастаған жөн. Бұны Пайғамбарымыз (саллаллаһу аләйһи уә сәлләм) да бір хадисінде былай баяндайды: *«Білімді жастайынан үйренген адам тастың үстіне нақыштағандай, есейгенде үйренген адам судың бетіне жазу жазғандай»*⁸¹.

Осыған ұқсас тағы бір хадисінде:

*«Кім Құранды жас кезінде үйренсе, етіне және қанына сіңдіреді, ал есейгенде үйренген уысынан тез шығарып алады...»*⁸², – дейді.

Кейбір ғалымдар: «Санада әлі ешқандай білім немесе сенім тұрақтамай тұрып ол ештеңе жазылмаған ақ қағаз тәрізді. Бұл жерге бір нәрсе жазылса, артынан басқа нәрсе жазу қиын, өшіру де оңай емес. Адамдардың түсініктері де солай. Оған дұрыс немесе бұрыс, қандай да бір білім, сенім немесе әдет бірінші жазылса, оны өшіру қиын». Кішкентай кезінен үйренген нәрселер баланың бойына қасиет ретінде сіңіп қалады. Сондықтан Пайғамбарымыз (саллаллаһу аләйһи уә сәлләм) балаларға әлі парыз

⁷⁹ Имам Ғазали, Ихияу улумуд дин, 1-т., 45-б.

⁸⁰ Ибн Әби Шәйбә, 1-т., 348-б.

⁸¹ Мәжмауз-Зәуәид, 1-т., 125-б.

⁸² Ибн Сахнун, 325-б.

болмаса да құлшылықтар мен діни білімдерді үйретуді ерте қолға алуды өсиет еткен.

Тәмииз жасынан бастап балалардың үйренетін білімдері: иман негіздері, Құран және ғылымхалдағы қарапайым мәліметтер. Бұл білімдерді бала тәмииз жасына дейін де аздап үйрене бастайды. Ал бірақ бұдан кейін саналы түрде, мектепте оқушы ұстаздан білім үйренгендей үйренуі керек. Сол үшін бұрынғы кездерде мұсылман мемлекеттерінде кішігірім медреселер болған. Қазіргі таңда ондай мүмкіншіліктер болмағандықтан, ата-ана бұл істі өзі мойнына алады немесе баласына арнайы ұстаз жалдайды. Яки, мешіттердің жанынан ашылған медреселерде мектептен тыс уақыттарда оқыту секілді шаралар қарастырғаны жөн.

Көпшілік ғалымдар балаға Құран оқуды үйренудің ең сәтті кезеңі ретінде 7 жасты айтады. Бірақ баланың қабілетіне қарай одан да ерте бастауға болады деген көзқарастарды ұстанатындар да бар. Десе де 7 жасқа дейін де арабша оқуды, жазуды үйретуге болады.

Өзіне сегіз жасынан бастап қызмет еткен сахаба Әнәс ибн Маликке Пайғамбарымыз бірде былай деп өсиет айтқан екен: *«Әй, балам! Құранды оқудан қол үзбе, себебі, Құран өлі жүректі тірілтеді, жамандықтардан, теріс қылықтардан және шектен шығудан сақтайды»*⁸³.

Имам Бухари балаларға кішкентай кезінен Құран оқуды үйретуге болады деген көзқарасты ұстанады. Ал ғұлама Ибраһим Нәхаи балаға ақыл кіргенге дейін бұл ерте десе, Саид ибн Жубәйр тәмииз жасына дейін

⁸³ Дәйләми, 2-т., 377-б.

Құранды оқытуды ғұламалардың құптамағанын айтады⁸⁴.

Ибн Кәсир алғашқы мұсылмандардың тәжірибелерінен мынадай мәлімет ұсынады: «Сахабалар балаларын алғашқы жылдарда ойынға қоя беріп, сосын барып Құранды оқуды үйренуді дұрыс көретін. Баланы ерте кезден қырағатқа (Құранды ережесіне сай оқу) мәжбүрлеу оны тез зеріктіретінін, баланың бәрібір ойынға қашатынын айтқан. Кейбіреулері бала үйреніп отырғандарын түсінбейінше, Құран үйрету дұрыс емес деп қабылдаған. Естері кіріп, тәмииз жасына жеткенге дейін баланы өз еркіне жіберіп, баланың талабы, есте сақтау қабілеті мен зейініне қарай жайлап үйрету керектігін айтқан»⁸⁵.

Пайғамбарымыз (саллаллаһу алейһи уә сәлләм) өмір сүрген тұста Амр ибн Сәләмә деген бала ауылына келіп-кеткен мұсылмандардан Құран үйренеді екен. Кейіннен Пайғамбарымыздың қасына баратын топқа ілесіп, Мәдинаға келеді. Келген топтың ішінде Құранды ең көп білетін сол болғандықтан Пайғамбарымыз (саллаллаһу алейһи уә сәлләм) оны 8 жасында руластарына имам етіп тағайындаған екен⁸⁶.

Сахаба Абдуллаһ ибн Аббас өз естелігінде былай дейді: «Пайғамбарымыз қайтыс болар кезде мен 10 жаста едім. әл-Мухкәмді оқыдым»⁸⁷. «әл-Мухкәм» – «Хужурат» сүресінен кейінгі 68 сүре. Он жасында осынша сүрені жатқа білуі – оның Құран оқуды ерте бастағанын көрсетеді.

⁸⁴ И. Жанан, Хз. Пейгамберин сүннетінде тербие, 163-б.

⁸⁵ Ибн Кәсир, Фәдаилул-Қуран, 7-т., 486-б., Бәйрут, 1966.

⁸⁶ Нәсаи, Имамәт, 11.

⁸⁷ Бухари, Фәдаилул-Қуран, 25.

Алғашқы мұсылмандар балаға Құран оқытуды бастату жасы турасында әр түрлі көзқарасты ұстанғанымен *«Сендердің ең қайырлыларың – Құранды үйренгендерің әрі үйреткендерің»* деген хадис негізінде барлығының балаға Құран үйретуді аса маңызды санағаны анық.

Бала күдігін әуел бастан сейілту

Намаз және басқа да діни мәселелерде баланың түсінбеген бірқатар сұрақтары болуы мүмкін. Әсіресе, тұйық мінезді балалар дінге қатысты көкейіндегі сауалдарын ата-анасына ашып айта бермейді. Орайы келгенде, баланың ішкі ойларын біліп отыру ата-ана үшін маңызды. Есейген сайын өзі түсінбеген ұғымдар балаға күрделене береді. Кейде қандай да бір ойындағы күмәндар жара секілді тез ұлғайып, оның ақиқатқа барар жолын тұмшалап тастайды. Күндердің күні көңілін күпті еткен күдіктен қалай сүрінгенін өзі де байқамай қалады.

Баланың болашағын ойлап, беделді оқу орнына түсіргеніңізбен, жат қылықтарын дер кезінде түзеп отырмасаңыз, ертең жаныңызға қаяу түсіруі мүмкін. Сол себепті оның жан дүниесін жас шамасына қарай рухани нәрмен үнемі байытып отырған дұрыс. Ертеректе балалар рухани ұстаздарға табысталатын. Ұстаздар балалардың жан дүниесіне үңіліп, рухани сырқаты болса сылап-сипап емдеуге тырысатын. Әсілінде, мұндай тәрбиені ата-ананың өзі де қолға алса, нұр үстіне нұр болар еді. Бір ескеретін жайт, балаңыздың Құдайға деген құлшылығы мінсіз, мінезінің көркем болуы, сіздің осындай игілікті істерге жұмсаған күш-жігеріңізге байланысты.

«Бала тәрбиесіндегі жайттардың ең маңыздысы – ішкі тас түйін сенім (ақида) екені күмәнсіз. Бұл Аллаһтың бар екендігіне қатысты сіздің оқыған, зерделеген, көрген-білген дәлелдеріңізге, сондай-ақ өз таным-түйсігі деңгейінде балаға да қатысты. Кейде бұл дәлелдер сіздегі күмәндерді жоятындай мықты болғанымен, бірақ бұған әлі жас болғандықтан балаңыздың түйсігі жете бермеуі мүмкін, ондайда анағұрлым мықтырақ тәсілдерге жүгіну қажеттілігі туады.

«Барша ғаламды Аллаһ жаратса, ал Аллаһтың өзін кім жаратқан?» деген секілді қыңыр сұрақтардың көптігі оларға Аллаһ жайында орнықты пікір берілмегендігін аңғартады. «Пайғамбар неге көп әйел алды?» деген сұрақтың астарында да Аллаһ елшісі жайлы баланың жарытып ештеңе білмейтіндігі жатыр.

Жаралардың көлеміне қарай оларды дер кезінде дұрыс емдеп жазбаса, ертең қабынып, қанды іріңге айналып, жазылуы қиындай түседі. Олай болса, баланың ойындағы «Аллаһ» жайлы сенімін күшейтуге күш салуымыз керек. Мысалы, «ине шеберсіз жасалмайды, иненің өздігінен жасалғанын ойлау қисынсыз. Олай болса, жаратылысты да жаратқан біреу бар, ол – Аллаһ» деген қисынды уәж баланың сол жасқа тән күмәндарын сейілтуі мүмкін. Сіз осындай ем-тәсіл арқылы санасын күмән торлаған жанға көмекке жүгірсеңіз, оның ойындағы күдік атаулыны ұлғайтпай сылып тастайсыз.

Бізге жеткен діни мәліметтерге қарағанда, отқа табынатын мәжусилер Имам Ағзам Әбу Ханифаға бірталай сұрақ қойып, одан қанағаттанарлық жауап

алған. Ғылым, едәуір алға жылжып жаратылыстану мен техника саласында қызу пікірталастар болып, құқық, ғылымның маңызы артып, елеулі жаңалықтар ашылып жатқан сол кездің өзінде отқа табынатын мәжусилер Әбу Ханифа хазіретке «Біз Аллаһқа сенбейміз» деді. Әбу Ханифа тұсында мәжусилер көп еді. Өйткені, Куфа ертеректе мәжусилер көптеп мекендеген аймақ болатын. Әбу Ханифа оларға жаратылыстың барлық қыр-сырын өз білгенінше өте қарапайым әдіспен түсіндірді: «Асау толқындарға қарамастан, ешқандай кедергісіз алға жүріп бара жатқан бір кемені көрсейіздер, оны басқарып әрі жүргізіп келе жатқан біреудің бар екендігіне күмәнмен қарайсыздар ма?» дегенде, олар бірауыздан «Жоқ» деп жауап қатты. Ұлық имам осы кезде: «Олай болса, мына жұлдыздар, бүкіл ғалам мен Жер шары дәл бір теңізде келе жатқандай өзінің жүрісінен, бағытынан ауытқымастан, жаңылмастан жүзіп келе жатыр, мұны өздігінен жүзеге асуда деп қалай айта аламыз?» деп өздеріне қарсы сауал қоя отырып, оның жауабын тікелей осы сұрақтың өзінен табуға болатынын аңғартып, аз сөзбен көп нәрсені ұқтырады. Оның ұшқыр ойы мен ұтқыр жауабына тәнті болған мәжусилер «Лә иләһа иллаллаһ, Мұхаммадун расулаллаһ» деп иман келтірді.

Бұл – әр адамның деңгейіне қарай сөйлесудің, сендірудің жарқын мысалы. Кейбіреулер мұндай тәсілге қанағаттанбаса да, кейбіреулер үшін осының өзі жеткілікті. Мұның артықшылығы – қарапайымдылығында, яғни белгілі бір танымы бар адамдар үшін әбден жеткілікті болуы мүмкін. Ал баланың жасы ұлғайған сайын мәселелерге одан да

тереңірек тоқталып, оның сенімін нығайтуға күш салу керек. Мәселен, адамның миы, көзі, ішкі механизмі, жасуша жүйесі, анатомиясы, физиологиясы өте гажап жаратылған. Бұлардың барлығы да Аллаһтың құдіретін көрсететіндігі балаға өз тілінде жете ұғындырылуы тиіс.

Дәлелмен айтылған, тұшымды жауаптар баланың Аллаһқа деген сенімін нықтай түседі⁸⁸».

Мураһиқ жасы: 10-15 жас аралығы

Пайғамбарымыздың (саллаллаһу алейһи уә сәлләм) балаға намаз оқыту жайлы айтқан хадисінде он жастың аталуы тегін емес. Бұл жаста баланың бойында әлі балиғат жастың белгілері байқалмаған жағдайда, балалық пен балиғат ортасындағы «мураһиқ жасы» басталады. Балиғатқа толу дегеніміз, қыз баланың етеккірінің келуі, ұл баланың ұйқыда немесе ояу халінде «мәни» деп аталатын ұрығының ағуы. Қыз бала үшін ең ерте етеккір 9 жасында келуі мүмкін. Бұл ретте 4 мәзхабтың да көзқарасы осындай. Одан ерте келген қан етеккір болып саналмайды. Ең кеші 17 жас деп қабылданған. Ұл балалар үшін мәнидің ағуы ең ерте 12 жас. Ал ең кеші 18-19 жас деп айтылады. Демек, қыз баланың балиғатқа толуы 9 жастан, ұл баланыкі 12 жастан басталуы мүмкін. Ал бұл белгілер қыз бала мен ұл балада кешеуілдеп жатса, онда оның келгенін күтпестен 15 жаста балиғат жасына аяқ басқан болып саналады.

Қыз баланың 9, ал ұл баланың 12 жасынан бастап балиғат белгілері байқалмаса, 15 жасына дейін мураһиқ жасында деп есептеледі. Мураһиқ жас – балалардың

⁸⁸ Чекирден чынара. Нил йайынлары. 134-135 - бб.

психологиялық, физиологиялық, ақыл-ой және әлеуметтік тұрғыдан балиғаттыққа дайындалатын, балалық пен жастық шақ арасындағы өтпелі кезең. Ислам дінінде айтылған осы мұраһиқ жасы жасөспірімдік кезеңге сәйкес келеді.

10-15 жас аралығы – баланы дене және психологиялық жағынан тәрбиелеуде жауапты, балалықтан жастыққа қарай бет түзеген кезең. Баланың бүкіл ағзасында, орталық жүйке жүйесінде, ішкі бездер мен дене мүшелерінде үлкен өзгерістер пайда болады. Міне, осыдан барып жасөспірімнің өсуінің жылдамдауы әрі жыныстық жағынан есеюі, бойында албырттық пен ретсіздік байқалады. Жасөспірімнің толысу кезеңіндегі тағы да өзіне тән үйлесімсіздік – жілік сүйектерінің тез өсуі, қолдары мен сирақтарының ұзындау, кеуделерінің қушық келуі.

Жынысына қарай жасөспірімдердің денесінің өсуі әр қилы келеді. Айталық, қыздар ер балаларға қарағанда (10-11 жаста) бір-екі жыл бұрын толысады және ер балалардан бойы мен салмағы жағынан басып озады. Денесінің өсу пропорциясы да өзгеріп, бұл кезде сүйектің катаю процесі жылдамдай түседі. Сондықтан баланың денесінде қисаю секілді оғаштық байқалады. Бұл үшін денені түзететін тиісті дене шынықтыру жаттығулары қолданылмаса, дене бітімі сол күйінде тым тез бекіп қалады.

10-15 жас аралығындағы баланың көрген-білгенін талдауға, кез-келген нәрсеге сыни көзбен қарауға, өзінше ой қорытуға қабілеттілігі артады. Жүйке жүйесінің тез қозушылығы мен жылдам шаршауының салдарынан көңіл-күйінде де өзгерістер жиі болып

тұрады. Бұл кезеңде ол батырларға еліктейді, саяхат жасауға, қиын істерді бастан кешіруге қызығушылығы оянып, сондай-ақ жолдастық сезімі артады.

Осы жас аралығын психолог С. Ғаббасов былай суреттейді: «Әуелінде ана құрсағында өсіп жан иесі болып жетсе, жасөспірім кезеңінде немесе 11 мен 15 жас аралықтарында екінші рет жаңғыра түлеп, кісіліктің келбетіне жетуге құлаш ұрған – саналы тұлға болуға талпыныс жасайды. Бұл шағында олар, бүкіл айналасындағы болмыстарды ғана емес, ең бастысы өзін-өзі тануға, ішкі жан-дүниелерінің сұраныстарын ұғынуға зер салады. Адам алғаш дүние есігін ашып туғанда, «...өздігімнен еш нәрсеге дәрменім жоқ, мені күні-түні бағындар, қараңдар, сақтандар...» деп зар қаға жетсе, ал екінші рет жаңғыра түлегенде кісіліктің келбетін шарқ ұра іздеп, «...маған үйретпеңдер, мен бәрін де өзім шешемін, өз бейнетімді өзім көремін...» дегуге дейін барып, айналасына жар салуға дайын тұрады. Кез-келген жасөспірімнің ішкі ойы осындай тайталас пікірлерге толы болады. Осы кезеңде олардың ішкі сезімдері мен жан-дүниелері ғана өзгеріске ұшырап қоймайды, сонымен қоса, олардың дене бітімдері де алуан түрлі өзгерістерге ұшырайды. Кейбіреуінің денелері өте жылдам сұңғақтанып, тіпті өзіне-өзі ұнамай олпы-солпы сияқтанып та көрінеді. Мұндай үндессіздіктерге риза болмай, іштей уайымдап қапаланумен де күндер кешеді. Сондықтан да, олардың психикасы ұстараның жүзіндей лыпылдап, кейде дұрыс айтылған сөздің өзі шаншудай қадалып, қарама-қайшылығы мол пікірлерге

қалай барып қалғандарын, тіпті өздері де аңғармай қалатындықтары жиі ұшырайды»⁸⁹.

Бұл кезеңде бала абстрактілі ойлау қабілетіне қол жеткізеді. Олар айналасындағы барлық құбылыстарды ішкі жан-дүниелерінің тебіреністерімен салыстыра отырып бағалай алады. Өзінің көзқарасын білдіріп, үлкендермен пікірталастыратын да кездері болады. Адамдардың ойымен санасып, пенделердің кемшіліктен кенде емес екенін ұғынады. Өмірдің өткінші екенін түсініп, өмір бар жерде өлімнің бар екеніне көзі жете түседі. Бұл жаста балалар өте сезімтал келеді. Балалықта ұялаған қорқыныш сезімі жасөспірімдік жылдарда да жалғасады. Бұл кезеңде баланың бойына қорқыныш сезімі мына үш негізде ұялайды:

1. Аңдардан және түрлі құбылыстардан қорқыныш: жылан, ит, ұшақ, жел, от, қараңғылық секілді нәрселерден қорқуы.

2. Әлеуметтік қарым-қатынастағы қорқыныш: адамдармен танысу, кекетіп-мұқатып қалған адамдармен бірге болу, көпшіліктің алдына шығып сөз сөйлеу, үлкендердің арасына қосылу олардың бойында қорқыныш сезімін ұялатады. Бұл қорқыныш сезімі көбіне ұялу, қымсыну түрінде байқалады.

3. Жеке басына қатысты қорқыныш: жоқшылық, өлім, өзінің немесе жанұясындағы жандардың ауырып қалуы, мектепте немесе істеген істерінде келеңсіздіктерге ұрыну жасөспірімдердің бойына қорқыныш ұялатуы мүмкін.

⁸⁹ С. Ғаббасов, Халық педагогикасының негіздері, 386-387-б., Алматы, 1995.

Жасөспірімдіктің алғашқы жылдарында бала сабақтарын көптеу уайымдайтын болса, одан кейінгі жылдары денсаулығын уайымдай түседі. Денсаулығында бір ақауды байқаса, соны ойлап уайымдаумен бірнеше күн көңіл-күйі жабырқаулы жүреді. Осының өзі баланың психологиясына әсер етіп, бойындағы қорқыныш сезімдерін ушықтыра түседі. Жасөспірімге осы психологиялық күйді жеңіп шығуда ортаның тәрбиелік ықпалы зор. Егер жанұяда сыйластық, имандылық пен инабаттылық, береке-бірлік болса, жасөспірімнің өтпелі кезеңді сәтті аяқтап, ақыл-ойы толысқан, ұстамды, адамгершілік қасиеттерді бойына жинақтаған тұлға ретінде балиғат жасына оң қадам басары анық.

Жасөспірімдер естіген мәліметтерін ой елегінен өткізіп, саралап, өз беттерінше қорытынды жасай алады. Абстрактілі ойлаумен қатар істің нәтижесін алдын ала болжай біледі. Бұл жастағы балаға иман мен дінге қатысты мәліметтерді толықтай түсіндіруге болады. Себебі, баланың санасы айтылғандарды түсіне алатындай дәрежеге жетеді. Ол өзіне айтылғандарды ой таразысына тартып, бағамдайды. Сондықтан оған айтатын мәліметтерімізді нақты дәлелдерге сүйеніп айтуымыз керек. Жасөспірімге бәрін түсіндіруге болады екен деп жөнсіз мәліметтерді тықпалай беру де орынсыз. Тақырыптардың ретін белгілеп, баланың психологиялық жағдайын ескере отырып түсіндіру қажет.

Балаға 11 жасына дейін Аллаһқа иман тақырыбына қатысты негізгі мәліметтерді сіңіріп әрі ойында жүрген күмәнді сұрақтарын сейілткен жөн. 11 жасынан кейін

балаға сол кезеңге дейін айтуға батылыңыз жетпеген тақырыптарды қозғауыңызға әбден болады. Аллаһқа иман тақырыбын толық меңгергеннен кейін күпірліктің не екенін, Аллаһ тағалаға серік қосушылықтың күнә екендігін, және сол секілді басқа да тақырыптарды түсіндіруіңізге болады. Құранда хазірет Лұқпан баласына айтқан өсиетінде былай дейді: *«Балам, Аллаһқа еш нәрсені серік етіп қоспа, себебі, Аллаһқа серік қосу – ең үлкен зұлымдық»*⁹⁰. Демек, балаларға Аллаһқа серік қосудың өте үлкен қауіп екенін ескертуіміз керек.

Атап өткеніміздей, 11 жасынан кейін баланың жан дүниесін уайым басады. Бұған қоса, сезімге берілгіш келеді. Баланың қорқыныш пен уайымдарын жоюдың ең оңтайлы жолы – Аллаһ тағалаға деген иман. Бойын билеген үрей мен уайым-қайғыға беріліп, салы суға кеткен бала Аллаһқа деген сенімнің арқасында жүрегін қуаныш кернеп, өмірге құштарлығы арта түседі. Иманның арқасында түйткілді мәселелеріне шешім тапқан сайын Аллаһқа деген жақындығы артып, сенімі беки түседі. 12-13 жасынан кейін балаларда Жаратушы жайлы сұрақтарға жауап беруде қиындықтар тумайды. Олар Аллаһ тағаланың бар екенін және Оның ұлылығын іштей терең сезінеді. Абстрактілі ойлау қабілеті арқылы Аллаһтың әрдайым барлық жерде екенін қабылдай алады. Яғни, осы жаста *«Қайда болсаңдар да Ол (Аллаһ тағала) сендермен бірге»*⁹¹ деген аяттың мағынасын балаларға ұғындырып, осы арқылы күнә істерге жуымауына мұқияттылық танытуымыз қажет. Өмірде кездесетін мәселелерде Құран

⁹⁰ «Лұқпан» сүресі, 13-аят.

⁹¹ «Хадид» сүресі, 4-аят.

Кәрімнің ұсынған ұстанымдары мен пайғамбарлардың өмірінен келтірілген мысалдарды түсіндіріп, орта жолды ұстану мен тепе-теңдікті сақтай білуді үйрету қажет. Өмірде сәтсіздікпен қатар жеңістің, өкінішпен қатар қуаныштың да болатынын ескертіп, *«Шындығында әрбір қиындықпен қатар оңайлық бар»*⁹² деген аяттан рухани күш-қуат алуға дағдыландыру керек. Мұндай рух оны әрдайым қиыншылықтарды жеңуге, қалтарыстан шығатын жол табуға жетелейтіні анық. Бірақ жетістіктің Аллаһ тағаланың нәсібі екенін бала әрдайым есінде ұстауы тиіс. Баладағы Аллаһ тағалаға деген сүйіспеншілік пен берік иман – өмірінде кездесетін үмітсіздік, қайғы, шүбә мен түрлі үрейге қарсы тұратын күш. Осындай берік иман Аллаһ тағаланың әсем есімдері мен сипаттарын ұғуға жол ашады. Айналадағы құбылыстардың астарын пайымдай білуге бейімдейді. Осы жас аралығында балалар, Аллаһ тағала мен адам арасындағы нағыз байланыс құралы дұға екенін мойындайды. Ендігі жерде дұғаларында Аллаһ тағаладан кешірім сұрап, жамандықтардан бойын аулақ ұстау үшін жәрдем тілейді. Көңілі құлазып, бір нәрсені уайымдағанда, дереу дұға етуге болатынын жақсы ұғынады. Өзіне бірден-бір көмек беретін құдірет Аллаһ тағала екенін сезініп, мұсылмандық міндеттерді орындау керектігінің байыбына барады.

Осы жасқа дейін балаға діни мәселелерді қарапайым тілмен түсіндіріп келсек, ендігі жерде санасында мықтап қалу үшін мәселелерді қисынды дәлелдермен түсіндіруіміз керек. Олар бұған дейін ақида (Ислам

⁹² «Инширах» сүресі, 5-6-аяттар.

сенімі) саласына қатысты негізгі мағлұматтарды⁹³, Құран (оқу, тәжуид, намаз сүрелерін жаттау), ғылым-халдағы мәліметтерді (дәрет алу, намаз оқу, намаз уақыттары, ораза, т.б.) бойына жинақтаған болса, енді сол пәндерге қатысты тақырыптарды кеңірек қамтып, сонымен қатар хадис, тәфсір, пайғамбарлар тарихы, ахлақ пәндерін оқытуға болады. Сондай-ақ мұсылман адам діни ілімдермен қатар дүниелік ғылымдарды да үйренуі тиіс. Діни ілімдер мен дүниелік ғылымдар адамға берілген екі қанат іспеттес. Осы екі қанатты қатар пайдаланғанда ғана ол көкке қарай құлашын кең жая алады. Имам Шафиғидің 15 жасқа келгенде діни мәселелерде пәтуа бере бастағанын, Ибн Синаның он жасында Құранды, әдебиетке қатысты білімді өте жақсы меңгеріп, дін методикасы (Усулуд-дин), математика, алгебра сияқты ғылым салаларына қатысты мәліметтерді жатқа білгенін жоғарыда баяндаған болатынбыз. Демек, алғашқы мұсылмандар балаларына 15 жасына дейін берілуі тиіс білімді толық игерулеріне жағдай жасаған. Діни әрі дүниелік ғылымдардың нәрімен су-сындап өскен балалар балалықтың базарлы шағының өзінде ересек адамдар секілді ой саларлық өткір пікірлер айта білген. Осындай білімді ұрпақ арқылы Ислам мәдениетінің туы көкте желбіреген. Ал баланың тәлім-тәрбиесіне немқұрайлы қараған уақыттан бастап, мұсылман мемлекеттері құлдырай бастаған.

10 жасына дейін үйрену мақсатымен намаз оқыған бала, он жасынан кейін намазды қаза қылмай күнделікті оқи бастайды. Ораза ұстауға қарағанда намаз оқу жас

⁹³ Аллаһқа иман, пайғамбарлар және Мұхаммед пайғамбар (с.а.с.), Аллаһтан келген кітаптар, періштелер, ақырет, т.б.

балғын үшін әлдеқайда жеңілірек болғандықтан, намаз оқуды бірінші бастаған жөн. Дегенмен ораза ұстау да бес парыздың бірі болғандықтан оны да бала балиғат жасына жетпей тұрып үйренгені абзал. Пайғамбарымыз (саллаллаһу аләйһи уә сәлләм): *«Бала үш күн қатарынан ораза ұстай алса, рамазан айындағы ораза оған уәжіп болады»* – дейді. Демек, баланың оразаны ұстауы үшін шамасы келетін уақытты күту керек. Алайда бұрынырақта сахабалар балаларды кішкентай кездерінен бастап ораза ұстауға жаттықтырған. Бухаридің хадис жинағында олардың ашура оразасын балаларға да ұстатқандары баяндалады. Егер баланың қарны ашып жыласа, боялған жүннен ойыншықтар жасап, ауыз ашатын уақытқа дейін сонымен алдандырғаны айтылған⁹⁴. Демек, алғашқы мұсылмандар оразаға жаттықтыру ниетімен жас балаларға ораза ұстатқан. Тіпті кейбір мұсылман ғалымдар оразаға жаттықтыру жасын намаз жасы сияқты 7-10 жас аралығы деп көрсетсе, кейбіреулері 12 жас дегенді алға тартқан⁹⁵.

Баланың осы дүниесі мен ақыреті үшін қажетті білімдер балиғат жасынан бұрын берілуі тиіс. Балиғат жасына жеткендер Ислам түсінігі бойынша ересек болып саналғандықтан, бұл жаста бала қажет болған жағдайда ата-анасына, бауырларына деген қамқорлықты мойнына алуы тиіс. Осыған орай балиғат жасына дейін бала өмірдің ауыртпалығын көтере алатындай етіп тәрбиеленуі керек. Сондай-ақ, жасөспірімдердің болашақта қандай мамандық иелері болатынын да балиғат жасына жетпей тұрып ойластырып, ыңғайына қарай сол бағытта бейімдеу керек.

⁹⁴ Бухари, Саум, 47.

⁹⁵ Ибн Хажәр, Фәтхул-Бари, 5-т., 103-б.

Мамандыққа қарай бейімдеу одан да ерте жаста болуы мүмкін. Себебі, мұсылман ғалымдардың пікірінше, егер ата-анасы баланың бойынан алғырлықты, есте сақтау қабілетінің жақсы екенін және зерделі зейінді байқаса, оны ғылымға қарай бағыттау керек. Себебі, бұл сипаттар ғылымға бейімділіктің белгісі. Кейде ата-аналар балаға 3-4 жасында «Үлкейгенде кім боласың?» деп сұрап жатады. Бала ойланбастан халық арасында кең тараған заңгер, экономист сияқты беделді мамандықты айтады. «Балабақшадағы сәбилерден «үлкейгенде кім боласың?» деп сұрасаң, бәрі «банкир боламын» деп айтады» деп ата-аналардың өздері басын шайқап, таң қалысып жатады. Бұл біздің қоғамда қалыптасқан, жеткіншектерді мамандық таңдауда қате бағыттаудың салдарынан туған дағды сықылды. Себебі, 3-4 жасар бала өзінің неге бейім екенін білмейді. Ата-ананың да бұл жаста баласының қабілеттерін толық тануы мүмкін емес. Оның қабілеттерін жете білмей тұрып, «Менің балам өскенде дәрігер болады» немесе «сот болады» деп ұрандап, балаға қате бағыт сілтеудің қажеті шамалы. Ата-ананың үмітін ақтау үшін кейбір балалар шамасы келмесе де мектепті бітіргеннен кейін сол мамандықты таңдап жатса, сол мамандыққа қол жеткізе алмай қалған жағдайда, баланың көкейінде «ата-анамның үмітін ақтай алмадым» деген өкініш қалыптасуы да мүмкін. Сондықтан асығыстық жасамай, жасөспірімдік кезеңде ғана баланы мамандық таңдауға бейімдеу керек. Жасөспірімдік кезеңде баланың бойынан бір мамандыққа бейімділік байқалса және ол мамандық қыздың немесе ер баланың табиғатына жат болмаса, әрі оны күнәға бастамаса, онда сол мамандыққа қарай баланы бағыттаған дұрыс. Бірақ мұсылман ғалымдар

бала діни мағлұматтарды меңгергеннен кейін барып мамандыққа бейімдеу керек дейді⁹⁶. Демек, жасөспірімдіктің соңғы жылдарында мамандыққа қарай бейімдеу тәрбиеде өз орнын табуы тиіс. Ал бұл шараны жанұя мен мектептің бірлесе отырып атқарғаны абзал.

Дініміздегі оқу – жазу ұғымдарының орны

Құран Кәрімнің алғашқы әмірі «Раббыңның атымен оқы!...»⁹⁷ деп басталған. Мұнда «Құранды оқы!» деп ашық айтылмаған, тіпті «Сендерге берілген кітапты оқыңдар» деп те айтылмаған. Бұл «оқы» деген бұйрықтың мәнісі Құранда:

«Оқы, сол жомарт раббыңның атымен оқы, ол адамға қаламмен жазуды үйретті»⁹⁸ – деп баяндалады.

Өздеріңіз де байқағандай, бұл жерде оқу мен жазу мәселелері қатар аталған. Иә, адам оқып-жаза алуы тиіс, алайда нені оқып, нені жазса да негізгі мақсат аят-ы тақуинияны (ғаламдағы құдіреттің дәлелдерін) зерделеуге әрі өзінің ішкі болмысын, Құранның негізін түсінуге бағытталуы керек. Сол себепті, оқығанда әрі жаратылуымызды, әрі ғаламды, әрі қасиетті қаламды Аллаһтың атымен оқуымыз керек. Бұл жерде Құран әуелі жаратылысымызға назар аудартып, бізді «Қалай жаратылдығыңдар?» деген сауалдың түп-төркінін із-деуге, ізденуге шақыратындай. Осыдан соң іле-шала жаратылыстың «алақтан», басқа бір тұста «бір тамшы судан» екенін баяндап, ой-пікірімізді жаратылыстағы сырларға аударады.

⁹⁶ И. Жанан, Хз. Пейгамберин сүннетінде тербие, 156-б.

⁹⁷ «Алақ» сүресі 96/1.

⁹⁸ «Алақ», 96/3-4.

Бұл – «Ғалам кітабын Құранмен бірге оқы!» деген Аллаһтың адамға берген ең гажжап дәрісі. Олай дейтініміз, оны естіген қарапайым адам болсын, ойшыл болсын екеуі де өздеріне керекті тағылымын алады.

Құран Кәрімнің «Қалам» сүресінде «Нун... Қаламға да, жазғандарына да серт!» делініп, қаламның маңызын аңғартады. Бұл жердегі нун әрпінің мағынасы бұлыңғыр. Бірақ ірі тәпсірлерде бұл әріптің «балыққа» жорамалдануымен қатар сиясауыт мағынасына келетіндігін айтушылар да бар. Енді біз Аллаһтың аятты нунмен бастап, қаламмен аяқтағанына ой жіберіп көрейік. Аллаһтың қаламға серт етіп аяқтауы оның қаншалықты маңызды екенін білдіреді. Бұл қалам амал парақтарымызға өмірдегі жүріс-тұрысымызды, қылған амалдарымызды жазатын кирамән катибин (екі періште) болсын, мейлі тағдырымызды анықтайтын мәлә-и аланың (көктегі) тұрғындары болсын, мейлі Аллаһтың алғашқы жазуын түсірген қалам болсын, мейлі біздер қолданатын қалам болсын – бәрі де меңзелген болуы ықтимал. Айырмашылық – соны кімнің қолданатындығында, қалай дегенде де Аллаһтың қаламға серті бұлардың барлығын қамтиды.

Құранның басқа бір аятында «Аллаһтан тек ғалым құлдары ғана қорқады» («Фатыр», 35/28) делінген. Иә, Аллаһқа тек ғалымдар ғана шынайы құрметпен қарайды, өйткені улухиятқа⁹⁹ деген құрмет білім мен танымнан туындайды. Аллаһты танымайтындар мен улухият аясының сырларынан бейхабар жандардың

⁹⁹ құдайылық – ауд.

бойында Құдайға деген құрмет пен үрей бар деп айту қиын.

Ислами тәрбиеде ғылымның озық жетістіктерін пайдалану

Физика, химия, астрономия, атом физикасы немесе осы секілді нақты ғылымдарды оқып-үйрену барысында балаларға алған біліміне қарай ислам ақиқатының сенімдері де түсіндірілуі қажет. Материалист адам материяны негізге ала отырып, бүкіл нәрсені соған негіздеп үйрететіні секілді, мұмин де барлық нәрсеге Аллаһ тағала, ақырет, Құран және иман мәселелерін негізге ала отырып баға беруі тиіс.

Бала бастауыш сыныптан бастап жоғары оқу орнын бітіріп шыққанға дейінгі аралықта нақты ғылымдармен қатар, сол деңгейде діни білім алмаса, тәрбиесі бұзылары даусыз. Оның мектептен алған білімі мен тәрбиесі жақсы қадағаланып, нашар қылықтарына дереу тойтарыс беріліп, жөн-жоба көрсетіліп отырмаса, оқыған-тоқығандары күпірлікке жетелеуі мүмкін. Негізінде, ғылымның қай саласында болмасын, Аллаһтың бар екенін, дара екенін білдіретін айқын дәлелдер көп.

Иә, бала материализмге негізделген пәлсапаны оқимын деп, күдік пен күмәннің ықпалында кетпеуі үшін, ішкі жан дүниесі иләһи ілімдермен қоса сусындап отыруы қажет. Әйтпесе, кейін келе үлкен сергелдеңге түсуі ықтимал.

Материалистердің ғаламдағы жүйені табиғатқа теліп әрі бұл мәселеде пәлсапалық теорияларымен демагогия жасағанындай, біз де жаратылыстағы әрі ғаламдағы жүйеден байқалатын заңдылықтардың сырын түсіндіріп, бұлардың барлығы да Аллаһтың

басқаруында екенін баланың санасына сіңіруіміз керек. Сонда ғана түрлі теориялардың оған тигізер әсері мен күмәніне тосқауыл қоя аламыз.

Ақылға қонымсыз, қисыны келіспейтін қате мәліметтерден гөрі, біз дұрыс мәліметтер алуына жағдай жасағанда ғана бала сергелдеңге түспейді. Барлық нәрсе білімнен бастау алады. Надандық – діннің де, діндардың да үлкен дұшпаны. Олай болса, жаңсақ пікірге сүйенген өзгелердің көңілге қонбайтын сандырағымен жас ұрпақтың санасын уламауға тырысқанымыз жөн. Мүминдер де өз отанына, ұлтына, дініне берік, оқу-ғылымға көзі ашық, өзінің тарихы мен жағрапиясын жақсы меңгерген ұрпақ өсіруі керек.

Қасиетті ұғымдарды сіңіру

Исі мұсылманға тән қасиетті ұғымдардың әуелгісі – Аллаһ ұғымы. Ол – иманның бір тірегі. Аллаһқа сенбейтін кісінің ислами және имани өмірі мешел деген сөз. Бұл ұлы әрі қасиетті ұғымды өз ұлылығына сай белгілі бір жастан бастап, (көбіне ол жас 8-9 жас деп қабылданады) бала санасына сіңірудің міндет екенін білуіміз керек.

Аллаһ тағала «Кімде кім Аллаһтың қасиетті нәрселеріне құрмет көрсетсе, күмәнсіз бұл жүректің тақуалығынан» («Хаж», 22/32) деген. Жүректің тақуалығы – Аллаһты тану, өзі таныған ұлы Аллаһқа құрметпен бетбұруы, Соған сиынып, Соған бағынуы және Аллаһ жайлы ақиқатты толық ұғыну арқылы жүзеге асады. Исламның қасиет тұтқан ұғымдарына құрметпен қарау өміршең нәрсе. Мәселен, сондай орындардың бірі мешіт бала назарында өте қасиетті

әрі құрметті болып қалыптасуы қажет. Сонда ғана бала Аллаһты тануға апаратын жолдардың барлығы мешіт арқылы өтеді екен деген ойға қалмақ. Азаншының «Аллаһу акбар» деген әуезді дауысы мұнаралардан естілгенде баланың назары, бүкіл есілдерті соған ауганы жақсы. «Аллаһу акбар» деген кезде ол да сол сөздерді қайталап, азан біткенде қолын жайып дұғасын оқи білу керек. Егер Аллаһты танып, шыннайы түрде жақсы көре алсақ, жүрегімізде тақуалық пен діндегі құрметті нәрселерді ұлықтау сезімі болса, осы сезімдерімізді баланың бойына да сіңіріп, Аллаһтың ұлылығын көрсетіп, сүйдіріп әрі Мабуду мұтлақтан (Құлшылық жасауға лайық абсолютті құдірет) басқа Махбуб (сүйікті), Мақсұд (қаланған), Матлуб (талап етілген) жоқ екенін оның бүкіл болмысына сіңіре аламыз. Тәбәранидің Әбу Үмәмәдан жеткізген бір хадисінде Аллаһ елшісі «Аллаһты құлдарына сүйдіріңдер, сонда Аллаһ та сіздерді сүйеді»¹⁰⁰ деген.

Құран Кәрімде Аллаһ «Адамдар мен жындарды Өзіме ғана құлшылық етсін деп жараттым»¹⁰¹ деген. Ибн Аббас пен Мұжахид (р.а.) бұл жердегі лиябудун «Өзіме құлшылық ету үшін» деген сөзді лиярифун «Мені танып-білсін»¹⁰² деп тәпсірлеген. Демек, адам Аллаһты таныса ғана құлшылық жасайды, білмесе көңіл көзі соқыр күйінде жүре бермек. Олай болса, баланың діни түсінігі толысқанда барып, Аллаһқа деген құрметі арта түспек. Алайда, әр деңгейдің өзіне

¹⁰⁰ Табәрани, Мүжәмул-Кәбир, 8/90; Али әл-Мұттақи, Кәнзул-Ұммал, 15/777.

¹⁰¹ «Зарифат», 51/56.

¹⁰² Құртуби, әл-Жамну ли Ахками-л Құран, 17/55.

тән таныту әдісі болғаны секілді, Аллаһты да баланың жасына, сана-сезіміне қарай танытуымыз керек. Жасы кіші балаға алдына жайылған дастарханды дәлел келтіріп жатпастан Аллаһ жайды деу жеткілікті болуы мүмкін. Баланың жасы сәл ұлғайғанда, жан-жануарлар мен ағаштар күткен жаңбырдың көктен Аллаһтың көмегімен жауғанын, жаңбырдың Аллаһтың рақымдылығы екенін айту қажет. Жасы одан да үлкен балаға Аллаһтың теңіздердегі, өзендердегі булану заңдылығын, ауадағы жаңбырдың жауу заңдылығын, оны кездейсоқтықпен түсіндіру мүмкін емес екенін, барлық құбылыстың Аллаһтың ғана қолдауымен болатынын түсіндіресіз. Сана-сезімі әбден толысқан балаға нақты ғылымдарға тән дәлелдерге сүйене отырып, оның деңгейіне сай Аллаһты танытып, сүйдіресіз.

Балаға бізді орасан нығметке бөлеген Аллаһтың шапағатын, Рахмандығы мен Рақымдылығын түсіндіру өте маңызды. Аллаһтың бізді қалай қоректендіріп, қалай асырап отырғанын түсіндіріп, бізге қаншалықты сүйіспеншілікпен қарайтындығын сездіру қажет. «Ол өте мейірімді, бізді қорғайды, күллі бәле-жаладан, жамандықтардан сақтайды» деп, баланың Аллаһқа деген сенімі мен махаббатын ояту керек. Тіпті жаңа туған нәрестенің де, қала берді құрт-құмырсқаға шейін Аллаһтың мейірім, рақымдылығымен тіршілік ететінін жақсылап айтып жеткізіп, баланың имандылыққа бетбұруына жағдай жасаған жөн.

Сонда бала барлық игіліктің иесі Аллаһ екенін біледі.

Алайда осы жайттардың барлығында да баланың жас мөлшері есепке алынуы қажет. Мәселен:

«Аллаһ болмаса, алма ағашы жеміс бермейді.
Аллаһ болмаса, жануарлардан сүт шықпайды.
Аллаһтың рақымы болмаса, көктен жаңбыр жау-
майды.

Ол мейірімділік танытпаса, жерге шөп бітпейді.
Аллаһ қаламаса, біз сөйлей алмаймыз.
Аллаһ күлдірмесе, біз күле алмаймыз.
Аллаһ естіртпесе, біз ести алмаймыз.
Асқазанымыз да, жүрегіміз де жұмыс істемейді.
Бұларды біз жасаған жоқпыз, барлығын да Аллаһ
жаратты.

Барлығы Соның басқаруында.
Ендеше, балам, осы жақсылықтарды бізге берген,
Аллаһқа шүкіршілік айтуымыз керек.
Егер шүкір етсек, берген несібелерін арттыра
түседі.

Ал мұнаша жақсылықтардың қадірін білмесе,
Онда соған зар болып қаламыз¹⁰³ – деп үнемі
шүкіршілігімізді жаңартып отыруымыз керек.

Иә, осылардың барлығын іс-әрекетімізбен, айтқан
сөздерімізбен, қас-қабақ, шын ықылас-пейілімізбен
балаға сездіруге тырысуымыз керек.

Дінде қастерлі саналған нәрселердің барлығы
ерекше әспеттелуі тиіс. Мәселен, Қазба – қасиетті
мекен. Қазба аймағына кіргенде немесе нұрлы Мәдина
қаласына жақындағанымызда, ерекше бір құрметпен
аяқ басуымыз керек. Аллаһ елшісі жүріп өткен жерлер-
ге «Бұл жерлерде аяқкиіммен не көлікке мініп жүруге
болмайды» деп Имам Маликтің құрмет көрсеткеніндей
құрмет жасау керек. Имам Малик алыс жерден келіп

¹⁰³ «Ибраһим», 14/7.

Мәдинаның аймағына кіргенде, Мәсжиди нәбәуиге (Пайғамбарымыздың мешіті) немесе басқа бір мешітке хадис үйретуге барарда көлігінен түсіп, жалаңаяқ баратын. Міне, балаға Қазбаның қасиеттілігін ұқтыра білу үшін бойымызда осындай терең құрметтің бар екенін сездіру қажет. Әрине, мұны көрген баланың Рауза и тахира (пәк мешіт) мен сахабаларға деген құрметі арта түседі.

Осы тұста тағы бір мәселеге көңіл аудартқым келеді. Сіз Аллаһтың бар екенін физика, химия, астрономия арқылы мысалдар келтіріп қанша дәлелдеуге тырыссаңыз да, күнделікті өмірден мысалдар бере алмасаңыз, бұл баланың санасына жетпеуі мүмкін, әрі сіз айтпақ болған діни мәліметтер оның санасында пәлсапалық теориялардың деңгейінде қалып қояды.

Сіз түсіндірген я түсіндіретін ұлттық қасиеттермен қатар діни құндылықтар тарихтың белгілі бір кезеңдерінде шынымен көрініс тапқанын көрсете алмасаңыз, мұның барлығы утопия сияқты көрінуі мүмкін. Бұл оқиғалардың өмірде болғанын нақты мысалдармен көрсетуге тырысқан жөн.

Ғаламның айғақтарын (аяты тәқуиния) зерделеу деңгейінде жүрегіңіздегі тақуалық, Аллаһқа деген махаббат, мешітте қылған құлшылығыңыз, бала танымында үлкен әсер қалдырып, ішкі сенімін бекіте түседі.

Азан – намаздың ұлылығының белгісі, мұсылмандықтың ең айшықты рәмізі. Егер сіз балаңызға осы негізде толық тәрбие бере алсаңыз, олар да азан шақырған кезде көздері жасаурап, бойын үреймен қоса

сүйіспеншілік билеп айрықша толқыған сәтіне куә боласыз.

Қорыта келе айтарымыз, үйімізде жасайтын ғибадатымыз ешқашан үзілмеуі тиіс. Баланың ойына ұялаған дінге, руханиятқа қатысты қандай да бір күмәнді сұрақтарына дереу тұшымды жауаптар берілуі керек. Шаңырағымызда Аллаһ тағалаға жақындай түсетін, жарқын үмітке толған жанарымызбен Ұлы Жаратушыға иек артып, көңіліміз қайғымұңға толып толқитын белгілі бір уақытымыздың болуы қажет. Сол сағатта баламыз бен әйеліміздің жүзінде үйімізге Пайғамбарымыз (саллаллаһу алейһи уә сәлләм) бас сұғатындай әсер болуы керек.

Бала берген тәрбиеңіз арқылы дарыған баға жетпес құндылықтардың жемісін болашақ өмірінде көріп, сізге шынайы алғысын білдіріп, дұғасын арнайтын болады.

Қасиетті ұғымдарға құрмет – дінде ұлықталған құндылықтарды сіздің де сөз жүзінде әрі іс жүзінде қадір тұтуыңыз. Сонда ғана олардың дінге деген дұрыс ой-пікірі қалыптасады. «Аллаһу әкбардағы» Аллаһ ең ұлы деген сөз шын мәнісінде жүректеріне жетеді. Сонда ғана сіз өзіңізді бақытты сезінетін боласыз.

Пайғамбарымызды таныту

Жоғарыда айтылғандарға қоса, Аллаһ елшісін бар қырынан терең таныту керек. Баланың пайғамбарға еліктеп, соны жақсы танып өсуі үй ішінде пайғамбар жайлы әңгімелердің неғұрлым жиі қозғалуына байланысты. Егер үйде тек қана теледидар мен кино әртістері жайлы әңгіме қозғалса, баланың да бар есілдерті әртістер мен актерларға ауады емес пе?! Сұрай

қалсаңыз, ол сізге спорт шеберлері мен әртіс-әншілердің аты-жөндерін мүдірмей атайды, алайда, әйгілі деген төрт сахабаның атын атай алмай күмілжиді. Өйткені, бүкіл есіл-дертін пайдасыз нәрселер жаулап алғаннан.

Бүгінгі күні арада қанишама ғасыр өткеніне қарамастан. Пайғамбарымыздың ізімен жүрушілердің қатары күн санап көбейіп келеді. Дәл сондай зор құрметке бөленген тұлғаны адамзат тарихынан көрсету мүмкін емес. Бір кездері бақытты бір ұрпақ оны өз көзімен көрді. Одан кейінгі ұрпақ оны көргендерді көріп, абыройға бөленді әрі оны солардың көзімен көруге тырысты. «Ең игі ғасыр – менің ғасырым, одан кейінгісі – одан кейін келгені»¹⁰⁴ деген хадис те осы сөзімізге дәлел.

Отбасында қыз бала дүниеге келсе, оны тірідей жерге көмген, арақ-шарап судай аққан, азғындаған қоғамды Пайғамбарымыз ширек ғасырға жетер-жетпес аз уақыттың ішінде адам айтса нанғысыз биікке көтеріп, үлгілі жамағатқа айналдырды. Иә, ғасырлар бойы адамдардың жүрек төрінен орын алу, рухани кеселдерді қысқа мерзімде емдеу, адамзатқа үлгі болатын жамағатымен таңғажайып қоғам құру – арғы-бергі тарихта кездеспеген ұлы ерлік.

Кезінде Римде, Грецияда және тағы басқа ірілі-ұсақты мемлекеттерде төңкерістер болған. Бірақ бұлар адами құндылықтар тұрғысынан әлемге игілік сыйлай алмады. Бұл төңкерістердің көбісі қантөгіспен, қызыл қырғын арқылы жүзеге асты. Төңкеріс деп,

¹⁰⁴ Мұслим, Фәдаилус-сахаба, 210, 211, 212, 214, 215; Әбу Даууд, Сүннә 9.

адамның жүрегі мен санасын оятып, қоғамдық әрі рухани өміріне өзгеріс енгізіп, оларды адамдықтың биік тұғырына шығарып, ізгілікке жол ашатын тарихи бетбұрысты айтамыз. Күллі адамзатқа жіберілген Аллаһтың ақырғы елшісі ғана тарихта бір-ақ рет болатын Ұлы төңкерісті жасады. Мұның маңызын кім қанишалықты ұқты әрі ұрпағымызға қанишалықты ұғындыра алдық?

Өткен ғасырдың бір ұлы тұлғасы айтқандай, Араб түбегіне жүздеген философ жиналып барса да, (қазіргі зор мүмкіндіктерге қарамастан) соңғы елшінің сахабаларымен бірге атқарған бір жылдағы ісін жүз жылда тындыра алмас еді.

Қарапайым ғана мысал, шылым шегетін адамға он кісі келіп, шылымның қатерлі ісікке апаратынын ең мықты дәлелдермен түсіндірсе де, шылым шегу әдетін қойдыра алмайды. Ал, Пайғамбарымыз маңайындағы адамдарды әбден қанына сіңісті боп кеткен жаман дағдылардан бірден арылтып, оның орнына жұлдыздай жарқыраған адами құндылықтар екен.

Жаман әдеттерді пышақ кескендей сап тыятын Пайғамбарымыздың сұңғылалығы аузы арақ-шараптан құрғамайтындарды да тоқтатқан. «Ішімдікке тойым салынды» деген үкімді естіген сәтте, олар аузына енді апара берген харам суды ішпестен жерге төккен. Тәрбиедегі осыншама жетістіктің сыры неде деп ойланған кім бар? Тәрбиешілеріміздің өзі мұның құпиясын қалай түсінеді? Біздің міндетіміз – Аллаһ елшісінің пайғамбарлық қасиеттерін алдымен өзіміз зерделеп, оны басқаларға жете түсіндіріп, оған деген сүйіспеншілікті ояту. Осыны іске асыра алсақ, бала-

ларымыз хазірет Мұхаммедпен (саллаллаһу алайһи уәсәлләм) тілдеседі, хазірет Мұхаммедті (саллаллаһу алайһи уәсәлләм) ойлайды және жүректерімен сезеді.

Бір хадисінде Аллаһ елшісі былай деген:

«Сіздерге берген нығметтері үшін Аллаһты жақсы көріңіздер. Жіберген елшісі болғандықтан, мені Аллаһ үшін жақсы көріңіздер. Әхлі бәйтімді¹⁰⁵ мені жақсы көргендіктен жақсы көріңіздер»¹⁰⁶.

Әдісі табылса, сүю әрі сүйдіру қиын іс болмаса керек. Балаларымызға қажетсіз басылымдардың орнына Пайғамбарымыздың өмірі жазылған сияр кітаптарын оқыта алсақ, әрі олардың қолына ең болмағанда Мұхаммед Юсуф Кандахлауидің «Хаятус-сахаба» (сахабалар өмірі) секілді үнемі қажетсінетін бір кітап бере алсақ, Аллаһ елшісін әрі сахабаларды және олардың ұрпағын таныту мүмкіндігі туар еді. Бұлардың әрқайсысы олардың санасында биік тұлғалы қаһармандарға айналып, соларға еліктеп, Хамза секілді ержүрек, Әли секілді айбынды, Әбу Бәкірдей адал, Фаруқу азғам (Омар) секілді қара қылды қақ жарар әділ болуға талпынар еді. (Аллаһ оларға мәңгі-бақи разы болғай!).

Мұғжизаларды түсіндіру

Қиямет күніне дейінгі болатын оқиғаларды көзбен көргендей бүге-шігесіне дейін баяндап айтып кеткен Аллаһ елшісін танып-білу әрі балаларымызға таныту – Пайғамбарымызға деген сенімімізді жаңартудың нышаны. Осы тұрғыдан алғанда Пайғамбарымыздың нақты әрі ешқандай түсіндіруді қажет етпейтін

¹⁰⁵ Пайғамбарымыздың ең жақын ұрпағы

¹⁰⁶ Тирмизи, Мәнакиб, 31.

хабарларының көп екені соншалық, хадис-шәріптерінде ол өзі дүниеге келген бақыт ғасырынан күні бүгінге дейінгі аралықта болатын ең маңызды оқиғаларды дәл атап, алдын ала ескертіп кеткен. Айталық, моңғол шапқыншылығы, Сирияның қырғынға ұшырауы¹⁰⁷, Евфрат өзенінің құнының еселеп артуы¹⁰⁸, Талиқандағы мұнай қорлары¹⁰⁹, ақырзаманда азғындықтың кең өріс алуы¹¹⁰ секілді көп жайттан нақты хабар берген. Бұларды көріп-біле тұра, оның айтқандарына сенбеу мүмкін емес.

Осылардың барлығын рет-ретімен ұрпақ санасына құя алсақ, бала Пайғамбарымыздың ұлылығына бас иіп, ерекше құрметпен қарайтын болады. Мұндай баланың санасынан ешкім де Аллаһ елшісін өшіре алмайды. Ешқандай ұстаздан сабақ алмаған, Аллаһтан басқа ешкімнен ештеңе үйренбеген хазірет Мұхаммедтің (саллаллаһу алайһи уәәләһи) бұрынғы әрі болашақтағы барлық ілімдерді білгенін¹¹¹ білуіміз, әрі басқаларға да жеткізуіміз бұл Пайғамбарымыздың алдындағы адал борышымыз болып саналады.

Аллаһ елшісінің адамға және бүкіл қоғамға қатысты жасаған төңкерістері туралы байыпты еңбек жазылар болса, ол нар көтере алмас жүкке айналар еді. Біз бұл жайында тыбб-ы нәбәуи (пайғамбарлық медицина), Пайғамбардың ғайыптық хабарлары және оның басқа да тұлғалық қасиеттері жайын-

¹⁰⁷ Бұһари, Жиһад, 95, 96; Әбу Дауыд, Мәлахим, 10; Ибн Мәжа, Фитән, 36; Мүснәд, 5/40,45.

¹⁰⁸ Бұһари, Фитән, 24; Мүслим, Фитән, 30; Әбу Дауыд, Мәлахим, 12, 13.

¹⁰⁹ Әли әл-Мұттақи, Кәнзул-Ұммал, 14/591.

¹¹⁰ Тирмизи, Фитән, 39.

¹¹¹ Қады Ияз, Шифа, 1/354.

да жазылғандарды мыңдаған еңбектерге қалдырып, басқа бір тақырыпқа ойысқанды жән көрдік.

Құранға құрмет

Құран Кәрімді жан-жақты түсіндіру рухани сергектік пен жастарда діни сананың оянуы тұрғысынан аса маңызды. Балаға «Құран Кәрім қасиетті кітап» деп қана таныстыру жеткіліксіз. Мұндай сөз белгілі бір жасқа дейін айтылса да, кейін өсе келе Құранға қырын қарамауы үшін олай таныстыру зиянды да. Осы себепті, Құран түскен күннен бері ешкімнің оған қарсылық білдірмегені, бүгінгі ғылым мен техника шарықтаған сайын оның ішкі сырларының біртіндеп ашылып келе жатқаны әрі Аллаһтың сөзі екендігін көптеген дәлелдермен келтіріп иландыру қажет.

Әсілі, барша ғалам, жаратылыс жайында ең жаңа ғылыми жаңалықтарды қамту тұрғысынан Құран Кәрімнің ғажайып кітап екені соншалық, оны «микро әлемнен макро әлемге дейін барлық жаратылысты құлшылық негізінде түсіндіреді» деуге болады. «Білінбейтін небір қазыналар мен көрінбейтін ғайып әлемінің кілттері Соның жанында. Біздерге сыры ашылмаған, құрлықтағы, теңіздегі құбылыстарды Аллаһтың Өзі ғана біледі. Бір жапырақ түссе де Аллаһ оны біледі. Жердің қараңғылықтарындағы құрғақ не дымқыл нәрсенің бәрі ашық Кітапта бар» («Әнғам», 59) деген аят та осы ақиқаттың көктегі куәсі.

Бүгінгі таңда жиі ұшырасатын жайттардың бірі – кей кісілер Құранды оқығанымен, оның ішкі дәнегін «шоқып», мән-мазмұнына жете үңілмеуі. Құранды Раббының алдында, яки пайғамбарымыздың қасында оқып отырғандай сезімде оқи алсаңыз,

маңайыңыздағылардың да жүректерін қозғайсыз. Иә, егер Құран оқығанда көзіңізден парлаган жасқа ие бола алмасаңыз, мұны көрген балаларыңыз да сізден гибрат алары хақ. Мен Құранды байыбына бармай оқу салдарынан адамдардың сезімі біртүрлі семіп кеткен-ау деген ойға қаламын.

Бір хадисте Аллаһ елшісі: «Адамдардың ең әдемі Құран оқығаны – Құранды күңіреніп отырып оқығаны»¹¹², тағы бір басқа сахих хадисінде «Құран күңіреніспен түсті»¹¹³ деген.

Құран мұң-қайғысы бір бітпейтін адам баласына арналып түскендіктен, біз де осы мұңды тілге тиек етуіміз керек. Алайда, мұндай деңгейге жетудің жолы – Құранның не айтқысы келгенін білу. Құран Аллаһтың сөзі болғандықтан, оның мағынасын ұғуға аз да болса талпыныс жасау – ол да Құранға деген құрметтің белгісі. Бұған қоса, сіздің осы талпынысыңызбен балаңыз да Құран Кәрімге тән мағыналарды жүрегімен сезініп, өз кезегінде рухани жұтаңдықтан құтылады.

Құрандағы игіліктерге қол жеткізу үшін Құран сөздеріндегі қасиетті мағыналарды үйреніп, балаларымызға да үйрету қажет екендігін тағы да еске сала кетейік.

Құран Кәрімнің мағынасын ұғынып, әр сөзіне үңіліп, асықпай баппен оқу, «Раббтың қаламы» деп оған құрметпен қарап, ұқыпты ұстау, маңдайына тигізіп, тіпті сүйіп қою – Құранға деген құрметті білдіреді. Мұндай шынайы сезім оқығанды да, тыңдағанды да Құранның сырларына жетелеп, еріксіз еліктіріп әкетеді.

¹¹² Мүнәуи, Фәйзул-қадир, 2/529.

¹¹³ Ибни Мәжа, Икама, 176.

Құранда не жазылғанына, қандай мәселелерге көбірек тоқталғанына көңіл бөлген жөн. Рухымызға үлкен төңкеріс әкелмесе, біздің оқығанымыз жеке басымызға да, қоғамымызға да пайда тигізбейді. Біз Құранды оқу арқылы кемшіліктерімізді түзетін, оның тереңіне бойлап, түсінуге тырыссақ, сонда ғана ол бар інжу-маржанын көз алдымызға жайып салады.

Иә, үйіміздің төрінде үнемі Құран Кәрім, одан кейін Аллаһ елшісінің өмірбаяны жазылған сияр кітап және сахабалардың өмірлеріне қатысты кітаптар тұрса, балалаларымыздың солармен сусындауына жағдай жасасақ, олардың иманды, ибалы, парасатты болып өсуіне зор ықпал етер едік.

Әңгіме!

Құранды қалай оқу керек?

Кішкене бір бала Құранды бастан-аяқ жаттап, хафыздығын тәмамдаған еді. Таңға дейін Құранды қайталап, намаз оқығандықтан, ертесі ұстазының алдына өңі бозарып барады. Ұстазы нағыз тәлімгер жан еді. Шәкіртінің өңі солғын тартып тұрғанын байқап, басқа шәкірттерінен бұның мәнісін сұрайды. Олар: «Ұстаз, ол таңға дейін көз ілмей Құранды қайталайды, ертесінде сол күйінде сабаққа келеді», – деп жауап береді. Ұстазы әлгі шәкіртін қасына шақырып: «Құран о баста қалай түссе, солай оқылуы керек. Бүгіннен бастап сен Құранды қазірге дейін оқып келгеніңдей емес, оны оқығанда қасыңда мен тұрғандай сезін, ұстазыңа сабақ айтып жатқандай бол», – дейді.

Бала сол түні бас алмай Құран Кәрімді оқып, ертесі ұстазына келіп: «Ұстаз, бүгінгі түні Құранды тек жартысына дейін ғана оқи алдым», – дейді. Ұстазы: «Енді сен оны Пайғамбарымыздың қасында тұрғандай оқы», – дейді. Сол түні шәкірті өз-өзіне: «Мен

Құран түскен адамзаттың асылы Пайғамбарымыздың қасындамын, дұрыс оқуым керек» деп аса зейін қойып оқиды. Ертесі ұстазына барып бұл жолы Құранның төрттен бірін ғана оқи алғанын айтады. Ұстазы: «Сен енді Құранды Жәбірейіл періште пайғамбарымызға жеткізіп тұрғанда оқығандай оқы», – деп тапсырады. Шәкірті ертесі таңертең келіп, сол түні бір сүре оқуға ғана шамасы жеткенін айтады. Бұл жолы ұстазы: «Сен енді Құранды Аллаһ тағаланың алдында тұрып оқығандай оқы», – деп тапсырады. Шәкірті ертесі жылап келген күйі: «Ұстаз, «элхамдулиллахи раббил аламин» дедім. «Мәлики яумиддинге» дейін келдім. Бірақ «ииәкә набуду» дегенге тілім бармады. Өйткені, мұның мағынасы Саған ғана құлшылық жасаймын дегенге саяды. Алайда, байқасам менің құлдық ұрып кеткен нәрсем көп екен. Сол себепті Жаратушыға тек Саған ғана құлшылық жасаймын деуге «ииәкә набуду» дегеннен аса алмадым», – дейді...

Қайта тірілуді түсіндіру (хашир)

Тәрбиеде ілгеріге бағытталған тағы бір қадам ретінде балаға о дүниеде қайта тірілетіндігімізді түсіндірген жөн. Бұл дүниеден кейін басқа бір дүниенің бар екендігін, бастауы бар құбылыстың соңы болатынын, бұл әлемнен кейін ақыреттің келетінін бала білуі керек. Ғалам жаратылысының астарындағы ілім, хикмет пен мақсат күллі әлемді Аллаһтың бір жүйеге келтіріп жаратқанын әрі Аллаһтың басқарып тұрғанын көрсетуде. Уақытты көрсетіп, айшықтаған да Өзі. Құран Кәрім бұл мәселеге назар аударта отырып, «Жер бетін аралаңдар, Аллаһтың жаратуды қалай бастағанын көріңдер»¹¹⁴ деп бұйырған.

¹¹⁴ «Анкабут», 29/20

Бұл аяттың мәнісі – біз жер-жаһан арқылы бүкіл жаратылыстың сырын зерделеуіміз, жұлге-жұлге боп бір жүйеге бағынған осы ғаламның бір тармағы болып табылатын жер бетінде жаратылыстың қалай басталғанына, бұл ғаламның жоқтан қалай бар болғанына, тіршілік иелерінің жұп-жұбымен қалай жаратылғанына, адам баласының қалай пайда болғанына т.б. қарап көңілге зер боп тоқылған, күй боп төгілген Жаратқанның таңғажайып туындысын тамашалауымыз керек.

Аллаһ ғаламды қалайша жоқтан бар етсе, кейінгі өмірді де солай жаратады. Осы керемет жүйені түзеп жаратушы оны қайта құра алмай ма? Жер шарын осыншама әсем жаратқан Жаратушы оны жойып жіберіп, басқасын жарата алмай ма? Мына әлемді «осы дүние» деп, екінші өмірді «ақырет» деп атай алмай ма? Сізді басқа бір әлемнен әкеліп осында тұрақтатқан Құдірет сізді келесі әлемге орнықтыра алмай ма? Терең пәлсапалық ойларға жетелесе де балалардың толық жетіле қоймаған санасы үшін осы да жеткілікті болар деп ойлаймын. Зеңгір көк пен қара жердің өзіндік ғажайып жаратылысы, теңіздегі балықтардың жүзуі, аспандағы құстардың ұшуы, ғаламдағы орасан зор жүйелердің тамаша үйлесімдігі гибратпен ой жүгірткендер үшін еш нәрсенің мақсатсыз яки жүйесіз жаратылмағанын ұқтырады. Бұл жүйенің қаншалықты мінсіз екенін ұғу үшін асқан білімді болу мақсат емес. Міне, Құран осылардың барлығына назарымызды аудара келіп, күллі жаратылыстың ішінде орны бөлек, жеке-дара маңызға ие адамның жаратылысына былайша тоқталған:

«Көктерді, жерді және бұлардың арасындағыларды алты күнде (дәуірде) жаратқан, кейіннен Аршты меңгерген – Аллаһ. Одан басқа ешқандай дос та, ешқандай шапағатшы да жоқ. Ойланып, насихат алмайсыңдар ма?»¹¹⁵.

«Аллаһ не жаратса да көркем, берік етіп жаратты, кейіннен адамды балиықтан жаратты»¹¹⁶.

Құранда айтылған «Осынау таңғажайып әлемді Аллаһ жаратып жүйеге келтірді. Бұларды жоқ қылған соң басқа әлемді жарата алады» деген сөздерге сенбесеңіз, қисынсыз уәж айтқан боласыз. Меніңше, басы ашық бұл шындыққа ешкім қарсы дау айтпасы анық.

Құран Кәрім басқа бір тұста қайта тірілуді мойындамағандарға: «Былай де: оларды алғашында кім жаратса, сол тірілтеді. Әрі Ол жаратудың барлық түрін біледі»¹¹⁷ дейді.

Басқа бір аятта «Аллаһ рақымының нәтижелеріне қара, міне өлі жерге қалай жан бітіреді?! Бұларды жасаған кім болса, өлілерді тірілтетін де Сол. Оның барлық нәрсеге құдіреті жетеді»¹¹⁸ делінген.

Құран Кәрімнің қарапайым бұл тәсілі ақиқатты балаға да, жасына, кәрісіне де соқырға таяқ ұстатқандай түсіндіріп береді.

Періштелер мен тағдыр жайындағы мәселелер де жіті мән беріп, көбірек тоқталуды қажет етеді. Не нәрсенің де жасаларда бір мақсатқа көзделетіндігі,

¹¹⁵ «Сәжде», 32/4

¹¹⁶ «Сәжде» 32/7

¹¹⁷ «Ясин», 36/79

¹¹⁸ «Рум», 30/50 «Рум», 30/50

сондай-ақ ғалам мен адам жаратылысының да өзіндік мақсаты бар екендігі, міндетті түрде керекті әдіс-тәсілдерге сүйене отырып жастарға түсіндірілуі тиіс. (ол Жаратушының шексіз ілімімен жазылған «тағдыр» мәселесі).

Исламның шарттары мен парыздарын түсіндіріп, балаға тура жол көрсетіп, сөзімізбен әрі ісімізбен «Аллаһ тағалам! Бізді тура жолға сала гәр!»¹¹⁹ деген боламыз. Бұл, бір жағынан, дұға болғандықтан Хақ тағаланың рақымымен баламыздың тәрбиесіне жұмсаған күшіміз зая кетпейді. Намаз, ораза, қажылық, зекет секілді Исламның бес парызы жеке-жеке түсіндірілуі тиіс. Әр мәселеде баланы дінге бағыттап, рухани әлсіреуіне жол бермеуіміз керек. Мәселен, Аллаһқа серік қосудың дұрыс еместігін, зинаның жаман іс екенін жан-жақты түсіндіріп одан жирендіру керек.

Кісі өлтірудің, ұрлық жасаудың, өзгенің ала жібін аттаудың, өтірік айтудың зияндарын жиі айтып оны жаман әдеттерге жуымайтын етіп тәрбиелегеніміз дұрыс.

Бұдан бөлек, орынсыз қылық жасағанын байқаған сәтте сөзбен де, іспен де ескерту керек. Бала бүлдіршін кезінен бастап пәк ортада өссе, Құдай қаласа, кейіннен кездескен келеңсіз жағдаяттар оның бұл тазалығына қылау жұқтыра алмайды, әрі жан дүниесін, сезімін солдырмайды. Ол үнемі сергек, үнемі ыждағат, құлшыныспен, ғашықтықпен Аллаһқа құл екендігін мойындап, Исламға деген құрметінен таймайды¹²⁰.

¹¹⁹ «Фатиһа», 1/5

¹²⁰ Чекирдектен чынара. Нил йайынлары. 2002. Б. 141-135.

Әңгіме!

Осыншалық білімге қалай қол жеткіздің?

Өз дәуірінің ең үлкен имамы болғандықтан, Нұғман ибн Сәбитті халық «Имам Ағзам» деп атап кеткен. Ол ақылды, парасатты, кемел ойдың иесі еді. Терең білімі мен тақуалығы жан дүниесін байытып, айналасына сәуле шашқан шамшырақтай болатын. Жан-жақтан шәкірттер ағылып келіп, ұлы ғалымнан сабақ алуға тырысатын. Атағы мен абыройы мұсылман елдердің бәріне тарап, сол кезеңнің үлкен ғалымдары да оның білімін мойындап жатты. Бір күні халық «Осыншалық білімге қалай қол жеткіздіңіз?», – деп сұрағанда, Имам Ағзам былай деп жауап берген екен: «Төрт нәрсе арқылы: әуелі кездескен қиындықтарға есекше шыдамдылық таныттым; ғалымдардың артынан бір елі қалмай итше ерумен болдым; мысықтар секілді білім табалдырығының айналасынан шықпадым; соңғысы таңға дейін қарғаларша көз ілмедім». Атақты имам жауабында бір жағынан терең білімге қалай қол жеткізгенін айтса, екінші жағынан өзін осы жануарларға теңеп, қарапайымдылығын көрсеткен еді.

Иә, білімге қол жеткізу үшін өте маңызды төрт мәселе керек ақ: сабыр, білімділерге үйірсектік, қарапайымдылық және аз ұйықтау. Балаларымызды білімді де парасаты мол етіп тәрбиелеу үшін жоғарыдағы асыл қасиеттерді олардың бойына сіңірген абзал.

Зая кеткен жастық шақ

Көптен күткен қуанышты күннің де хабары келді. «Әке атандыңыз! Ұлды болдыңыз!» деген сөзді естігенде, қуаныштан жүрегі жарылып кете жаздады. Жұбайын да, ұлын да көкірегіне қысып құшақтағысы келді. Әке болу айрықша бақыт екен ғой! Дереву ұлы үшін екі құрбан шалып, садақаларын кедей-кепшікке тарқатты.

Үйіне келгелі бері айналшықтап, баласының қасынан шықпай, қайта-қайта иіскеп қояды. Алаңсыз ұйықтап жатқан түрі қандай

сүйкімді! «Ұлымды нағыз ер азамат етіп өсіремін» дейді көкірегін мақтаныш кернеп...

Баласы өскен сайын әкенің де сүйіспеншілігі арта түсті. Тәтті қылықтары күні бойғы шаршағанын да ұмыттырып жіберетін. Баласын арқасына мінгізіп, ат болады. Кейде атысып ойнап, баласымен бала боп кетеді. Одан қалса екеуі жерге жата қалып күреседі. Демалыс күндерінде ұлын саябаққа ертіп апарады. «Бала тәрбиелеу қандай болатынын жұрт көрсін. Дос-жарандарыма таңдай қақтырмасам ба!» – деп ішінен ойлап та қоятын.

Осы мақсатпен бала тәрбиесіне қатысты кітаптар да алып оқыды. Кей кітаптарда баланы еш нәрседен қыспай, өз еркімен «жаңа заманның талабына сай өсіру керек» депті. «Жұмыстан бас көтере алмайтын кезде бұл әдіс тиімді де екен» деп ойлап қойды ішінен. Содан мектепке барған күннен бастап баласынан қолына ұстатқан ақшасын қайда жұмсағанын сұрамады. Қандай кино көрсе де тыйым салып, шектеу қоймады. Достары жайлы да ескерту жасамады. «Баланы өз еркіне қоя бермесең, ертеңгі күн жасқаншақ болып өседі. Өзіне деген сенімі жоғалып, кез келген істе өздігінен шешім қабылдай алмайды. Ертеңгі күні бала дамымай қалады да, бастық болудың орнына, өзгенің барып кел, шауып кел дейтін қолшоқпары болып жүреді. Ер емес, ез болады» деп қорықты.

Бір күні түсінде баласының халық қалаулысы болғанын көріп, одан сайын баласының жағдайын жасауға тырысты. Өзі дінді ұстанып жүрсе де, баласына әлсіреп қалады деп ораза ұстатпады. Ұйқысы бұзылмасын деп таң намазына да оятпады. Баласы қанша мәрте «мені мешітке алып баршы» деп қиылса да, өзі кейінге қалдыра берді. «Жыл бойы гимназияда қиын сабақтармен миы ашиды, жаз келгенде рахаттанып дем алсын» деп, жазғы Құран курстарына да жібермеді. Баласына материалдық жағдайдың бәрін жасап, білімін жетілдіру үшін арнайы мұғалім де жалдады. Мұнтаздай етіп киіндірді. Шәкірттердің алды, мұғалімдердің мақтанышы болсын деді. Заманауи жабдықтармен қамтамасыз етіп, компьютерін де алып берді. Баласына жасаған жағдайына іштей мәз болып, ерте ме, кеш пе әйтеуір еңбегінің жемісін көретініне сенімді еді. «Бала-

ма берген тәрбием үшін бір күні адамдар маған алғыс айтады» деп, болашақ күндеріне үмітпен ой жүгіртетін.

Осылайша жылдар зымырап өте берді. Әлгі кісі қарттықтың белесінің бел ортасына да жетті. Баласы болса университетті бітіріп, жұмыс іздеп кетті де бірнеше жыл хабарсыз жатып алды. Қария ұлын ойласа, жүрегі ауырып қоя беретін. Жүрегі баласын жамандыққа қимайды. Адам болар деген үмітін алданыш етумен, қарап жүрмей көрінген жұрттан баласын сұрастыратын. Күндердің күнінде әйтеуір ұлынан хабар алды. Іздеп барып, ұлымды көріп, жағдайын біліп қайтайын деді. Сөйтсе сағынышын жарты сағатқа сыйдыруы керек екен. Бір кезде кезекші қызметкер келіп, кездесу сағатының тәмамдалғанын айтты. Баласымен қоштасып, орнынан енді тұра бергені сол еді, қызметкер:

– Сізді құттықтаймын. Балаңыз осы абақтыда жазасын өтеушілердің ішіндегі ең тәртіптісі, – деді қартты жұбатып. Еңсесі түсіп, ауылына қайтып келе жатқан қарттың құлағынан әлгі қызметкердің сөздері жаңғырық боп кетпей тұрып алды...

Балаға дұрыс тәрбие бере алмаудың ақыретте сұрағы бар екені естен шығармау керек. Бұл бізге мына оқиғаны еске салғандай.

Ақыретке дейін келіп кетер үмбеті үшін уайым жеген мейірімді Пайғамбарымыз (саллаллаһу аләйһи уә сәлләм) бір күні сахабаларына былай деген еді:

«Ақыр заман жақындағанда әкелердің кесірінен балалары өкінішке ұрынады».

Сахабалар таңырқап: «Әкелері мүшрік болғандықтан ба?», – деп сұрағанда, «Жоқ, мұсылман әкелер балаларын өкінішке ұрындырады», – деген жауап естіді.

Сахабалар одан әрі таңырқап: «Бұл қалай болмақ, уа, Расулаллаһ?», – дейді. Сонда Аллаһ елшісі: «Әкелер балаларына діннің негіздерін үйретпейді. Мен ондай әкелерден ұзақпын. Олар менен ұзақ», – деп жауап қатқан еді.

Балиғат жасы

Бойынан балиғат белгісі (етеккір мен мәни) байқалған күннен бастап қыз бен ұл балиғат жасына толған болып есептеледі. Ал егер бұл белгілер кешеуілдеп жатса, онда жоғарыда баяндағанымыздай көпшілік ғалымдардың көзқарасы бойынша 15 жасынан бастап балиғатқа толған болып саналады. Балиғат жасына толған бала балалық шақтан шығып, толығымен ересек кісілердің қатарына қосылады. Ислам діні бойынша, балиғат жасына толғаннан бастап ол өз бетінше шешім қабылдай алады. Дербес жұмыс бастап, келісімшарттар жасасуына да болады. Салық төлеуге міндеттеліп болып, қылмыс жасаса, жазасын толық өтеуі тиіс деп есептеледі. Балиғат жасына жеткен бала үшін бес уақыт намазын үздіксіз оқуы, ораза ұстауы, қаражаты жеткен жағдайда зекетін беріп, қажылыққа баруы парыз болып саналады. Отан алдында борышын өтеуі үшін, әскер қатарына алынады. Әке-шешесінің бөлмесіне рұқсат сұрап кіруі міндеттеледі. Жанұяның күн көрісі нашар болса, әке-шешесіне, қыз бауырлары мен балиғат жасына толмаған інілеріне қарау да мойнына жүктеледі. Осы орайда, иісі мұсылман ата-бабамыздың: «Болатын бала он бесінде «баспын» дейді, болмайтын бала отызында «жаспын» дейді» – деген тәмсілі ойға оралады.

Жетім бала осы уақыттан бастап жетімдіктен шығады. Яғни, үлкен кісілерге парыз амалдардың бәрі балиғат жасқа толғандардың бәріне парыз болады. Пайғамбарымыз (саллаллаһу аләйһи уә сәлләм) бір хадисінде былай деген: *«Үш адамға қалам жазылмайды (яғни мына үш адам жауапқа тартылмайды): балиғат жасына жетпейінше балаға, ақыл-есі түзу болғанға дейін ақылы*

кеміске, оянғанға дейін ұйқыда жатқан адамға»¹²¹. Демек, бала үшін айтылған «қалам жазылмайды» деген ұстаным балиғат жасынан бастап өз үкімін жояды.

Сахаба Әнәс ибн Малик өзінің балиғат жасы жайлы былай дейді: «Ихтилам (мәнидің сыртқа шығуы) болған түннің ертесіне таңертең Пайғамбарымызға барып жағдайымды айттым. Ол маған: «Енді әйелдердің ортасына кірме» – деп бұйырды...»¹²².

¹²¹ Бухари, Талақ, 11; Әбу Дәуд, Худуд, 17.

¹²² Табәрани, әл-Мужәмус-Сағир, 1-т., 94-б.

ІІІ-ТАРАУ

ТӘРБИЕ ТАРМАҚТАРЫ

БАЛАҒА ДЕГЕН СҮЙІСПЕНШІЛІК

Бала тәрбиесіндегі өте маңызды жайттардың бірі – балаға деген сүйіспеншілік. Сондықтан бұны сәбилік кезеңге қатысты тақырыптардың ішінде қарастыруды жөн санап отырмыз. Себебі, ата-анасы мен жақындарының сүйіспеншілігіне бөленіп өскен бала қырдың гүліндей жайқалып өседі. Сүйіспеншілік – баланың өсіп-жетілуінде рухани азық. Баланың физиологиялық және психологиялық дамуында ол күннің шуағы іспеттес. Баланың бойында психологиялық ауытқулардың пайда болуына, сүйіспеншілік пен мейірімнен мақұрым өсуі, қатыгездік пен қаталдыққа ұшырауы себеп болады. Сүйіспеншілік пен мейірімнің аясында тәрбиеленген балада төзімділікпен қатар жігерлі ой-сана қалыптасады. Алсәби шағынан дөрекілік көріп өскен бала болашақта жүйке жүйесінің ауруларына да ұшырауы мүмкін. Сүйіспеншілікке бөленбеген бала томаға-тұйықтанып, айналасындағылармен араласа алмай, оқшаулана береді. Демек, бала таза ауаға қаншалықты мұқтаж болса, сүйіспеншілікке де соншалықты зәру.

Психологтардың айтуынша, отбасында жеткілікті дәрежеде сүйіспеншілік пен мейірім көрмей өскен

баланың әртүрлі сөйлеу кемістіктеріне ұшырауы мүмкін. Тіпті гомосексуалдық, төсегіне жіберіп қою, ата-анаға қарсы шығу секілді түрлі рухани әрі тәндік кеселдердің де түп-төркіні осында жатыр. Айналасындағылардың, әсіресе ата-анасының сүйіспеншілігіне бөленбеген баланың көбінесе өз-өзіне сенімсіз, үлкен кісілерге дұшпан, қырсық, өтірікші, қыңыр, төбелесқұмар, сабаққа ынтасыз, ұрлық сияқты нашар қылықтарға бейім келетіні дәлелденген.

Ислам дінінде Пайғамбарымыздың балаларға мейірім құшағын ашуды үгіттеген көптеген ұлағатты өсиеттері бар. Мысалы, ол рақымдылық жайында былай дейді: *«Мейірімділік танытқандарды Рахман да мейіріміне бөлейді. Жер бетіндегілерге мейірімділік танытыңдар, көктегілер де сендерге мейірімділік танытсын»*¹²³; *«Кішілерімізге мейірімділік танытпаған бізден емес»*¹²⁴.

Үмбетін тәрбиелеуде мейірімділікті арқау еткен Аллаһ елшісінің (саллаллаһу алейһи уә сәлләм) балаларға деген сүйіспеншілігі ерекше еді. Хазірет Әнәс былай дейді: «Бала-шағасына Пайғамбарымыздан артық мейірімді жанды көрмедім». Адамзаттың ардақ тұтар тұлғасы бір хадисінде былай дейді: *«Балаларыңды көп сүйіңдер. Себебі, сүйген сайын жаннатта бір дәреже беріледі. Әрбір дәреженің ара қашықтығы бес жүз жыл. Періштелер әр сүйгендеріңді санап, жазып отырады»*¹²⁵.

¹²³ Әбу Даууд, Әдаб 66. (4/285).

¹²⁴ Мүстәдрак 1/82. Әбу Даууд, Әдаб 66.

¹²⁵ Мүснаду Зәйд ибн Али 505.

Бір күні Аллаһ елшісі (саллаллаһу алейһи уә сәлләм) немересі Хасанды сүйіп жатқанда қасына келген Ақра ибн Хабис: «Менің он балам бар, ешқайсысын сүйген емеспін» – дейді. Сонда Пайғамбарымыз: «*Мейірім танытпағанға мейірімділік көрсетілмейді*»¹²⁶, – деп жауап қатады.

Пайғамбарымыз балаларды райхан гүліне, ал иісін жаннаттың иісіне теңеген. Немерелерін жиі-жиі қасына шақырып, бауырына басып, мейірлене иіскейтін. Тіпті кейде оларды құшақтап, сүйгеннен кейін: «Иә, Аллаһ тағалам, бұларды мен жақсы көремін, Сен де жақсы көр!» деп дұға ететін. Бөлмесіне ешкім кірмесін деген уақыттарда да немерелері кірсе, қарсылық танытпайтын. Тіпті мешітте жамағатпен намаз оқып жатқанда немерелері келіп үстіне шығып ойнайтын. Әбу Қатадә былай дейді: «Пайғамбарымыз (саллаллаһу алейһи уә сәлләм) бір күні немересі Умамәні иығына отырғызған күйде мешітке келді. Жамағатқа намаз оқытты. Рұқуғқа иілгенде қызды жерге түсіретін, сәждеден тұрған кезде қайтадан алатын»¹²⁷. Ханәфи мәзһабының ғалымдары осы хадистен үкім шығарып, намаз оқып тұрған кезде осы секілді мәжбүрлік жағдайда артық қимыл жасауға болатынын айтады.

Бір күні Пайғамбарымыз немерелері Хасан мен Хүсейінді арқалаған күйде мешітке кіреді. Жамағатқа намаз оқыту үшін орнына барып тұрады да балаларды оң жағына отырғызады. Аллаһ расулы сәждеге барған кезде сәждені ұзақ жасайды. Намаз біткен соң халық: «Уа, Расулаллаһ, намазда сәждені көбірек создыңыз. Мұндай сәждені бұрын-соңды көрмеген едік. Бұл

¹²⁶ Әбу Даууд, Әдаб 156. (4/355).

¹²⁷ Бұһари, Әдаб, 18 (8/8).

Аллаһ тағаладан келген әмір ме?» – деп сұрайды. Сонда Пайғамбарымыз: *«Жоқ, бұл Аллаһтың әмірі емес. Немерем үстіме мініп алды. Өзі түскенге дейін оны асықтырғым келмеді»*¹²⁸, – дейді. Басқа риуаяттарда хазірет Пайғамбар (саллаллаһу алейһи уә сәлләм) намазда сәжде жасағанда немерелерінің арқасына мініп алатыны, сәждеден тұрар кезде жайлап жерге түсіретіні, құлап кетпесін деп қолымен ұстап, руқұғ жасаған кезінде аяқтарын ашып тұратыны, намаз біткен соң оларды бауырына басып, сүйетіні жайлы айтылады. Кейде сахабалар бұндай сәттерде намазға кедергі жасамау үшін балаларды көтеріп алмақшы болған кездерінде Пайғамбарымыз оларға тиіспеуді ыммен білдіретін. Намаздан кейін «Балаларды алып анасына апарайық» дегендерге де «Тиіспендер» – дейтін. Біраздан кейін Өзі немерелеріне *«Аналарыңа бара қойыңдар»* – дегенде, олар өз еріктерімен тұрып, үйлеріне қарай жүгіре жөнелетін.

Жұма күні бірде Пайғамбарымыз хұтба оқып жатқан болатын. Немерелері Хасан мен Хүсейін сүріне-қабына мешітке кірді. Пайғамбарымыз сөйлеп жатқан жерінен тоқтап, мінберден түсіп, екеуін көтеріп алады да, мінберге қайта шығады. Екеуін алдына отырғызып: *«Аллаһ тағала: «Балаларың мен дүние-мүліктерің сендер үшін сынақ»*¹²⁹ *деп қалай дұрыс айтқан. Олардың құлап-сүрініп келе жатқанын көрген кезде шыдай алмадым, айтып жатқан сөзімді бөліп, барып оларды құшағымға алдым»* – дейді¹³⁰. Басқа риуаятта

¹²⁸ Мүстәдрак, 3/165-166; Мәталибул-Алия 4/72 (3997 Х.).

¹²⁹ «Тәғабун» сүресі, 15-аят.

¹³⁰ Нәсәи, Жұма, 30

Пайғамбарымыз мінберде отырған кезінде немересі Хасанды алдына алып, халыққа бір қарап, немересіне бір қарап: *«Бұл ұлым – сәйид (мырза), бәлкім, Аллаһ тағала соның себепкерлігімен екі мұсылман топты ауызбіршілікке келтіріп, араларындағы қақтығысты тоқтатар»* – дегені баяндалады¹³¹.

Пайғамбарымыз өзінің балалары мен немерелерін ғана емес, сахабалардың да балаларын жақсы көрген. Хазірет Усамә (р.а.) өзінің балалық шағындағы бақытты сәтін былай баяндайды: «Аллаһ расулы бір тізесіне мені, екінші тізесіне немересі Хасанды отырғызды, сосын бізді құшағына қысып: *«Аллаһым, рақымдылығыңды оларға төге гөр, себебі мен оларға мейірімдімін»* – деді»¹³².

Юсуф ибн Абдилләһ ибн Сәлам (р.а.) былай дейді: «Аллаһ елшісі (саллаллаһу аләйһи уә сәлләм) менің атымды Юсуф деп ауыстырды. Алдына алып, басымнан сипады».

Амр ибн Һурәйра (р.а.) бала кезінде хазірет Пайғамбардың қасына келген кезде басынан сипап, өскенде дәулетті болуы үшін дұға еткенін, Абдуллаһ ибн Утбә (р.а.) болса, бес-алтыға толған кезінде Пайғамбарымыз оны құшағына отырғызып, басынан сипап, ұрпағының берекетті болуына дұға жасағанын айтады. Пайғамбарымыз әке-шешелерінің қасына еріп келген балалардың бәрін басынан сипап, жақсылық тілейтін. Жабир ибн Сәмура (р.а.) балалық шағында басынан өткен бір оқиғаны былай баяндайды: «Бесін намазын Пайғамбарымызбен бірге оқыдым. Намаздан соң үйіне қарай кетті. Мен де дереу артынан жүрдім. Алды-

¹³¹ Бухари, Фәдаилул-асхаб, 22.

¹³² Бухари, Әдеп, 22.

нан екі бала шықты. Пайғамбарымыз тоқтап, оларды бетінен сипады. Сосын менің де бетімнен сипады»¹³³.

Шайқастан оралғанда алдынан жүгіріп шыққан балаларды Пайғамбарымыз көлігіне мінгестіріп алатын. Сахаба Абдуллаһ (р.а.) Пайғамбарымыздың бірінші жүгіріп келген баланы алдына, одан кейін келген баланы артына отырғызатынын айтады. Тіпті үш баланы бірдей мінгестіріп алған кезі де болған екен. Аллаһ елшісі балаларға деген сүйіспеншілігін оларды қуанту арқылы білдіретін.

Аллаһ елшісі (саллаллаһу алейһи уә сәлләм) балаларға деген сүйіспеншілігін сәлемдесу арқылы да көрсететін. Жолда балаларды көрсе, «Әй, балалар, әс-сәламу алейкум!» деп сәлемдесетін. Саиб ибн Язид Пайғамбарымыз жайлы балалық шағындағы естелігін былай баяндайды: «Біз бір топ бала болып ойнап жүрген едік. Жанымыздан Пайғамбарымыз өтіп бара жатыр екен. Мен балалардан бөлініп, қасына барып, сәлем бердім. Сәлемімді алып, «Кімнің баласысың?» деп сұрады. Мен: «Саиб ибн Язид ибн ухтин-Нәмр ибн Қасыт» деп аты-жөнімді айттым». Сонда Расулуллаһ (саллаллаһу алейһи уә сәлләм): «Аллаһ сені мүбәрак етсін!», – деді»¹³⁴.

Пайғамбарымыз еш уақытта баланы кішісінбейтін. Үлкен кісідей амандасып, аты-жөнін сұрап, оларға мән беретінін сездіріп, марқайтып қоятын. Бұның өзі бала тәрбиесі тұрғысынан маңызды қадамдардың бірі. Үлкендердің өзіне көңіл бөлгенін сезген бала іштей қуанып, өзін үлкен кісідей сезініп қалады. Осылайша балалар байсалдылыққа, әдептілікке үйренеді. Әрі

¹³³ Нәуәуи, Шәрхул-Муслим, 15-т., 85-б.

¹³⁴ Табәрани, Мужәмус-Сағир, 1-т., 249-б.

үлкен кісілермен қарым-қатынасы артып, араларында сыйластық пайда болады. Қарапайым сәлемдесудің өзі баланың бойында үлкенге деген құрмет қасиетін оятады.

Адамзаттың ардақтысы (саллаллаһу аләйһи уә сәлләм) балалармен амандасып қана қоймайтын, хал-жағдайларын да сұрап тұратын. Осылайша олардың көңілін көтеретін. Хазірет Әнәс былай дейді: «Пайғамбарымыз біздің қасымызға келіп ініме: «Уа, Әба Умаир, кішкентай құсыңның жағдайы қалай?» деп сұрап тұратын. Бір күні інімнің мұңайып тұрғанын көріп: «Не болды, неге мұңайып тұрсың?» деп сұрады. Інім құсының өліп қалғанын айтып еді, Пайғамбарымыз оны дереу жұбатты»¹³⁵.

Сондай-ақ балалардың ауырып қалғанын естісе, үйіне барып жағдайын біліп қайтатын. Бір күні Пайғамбарымызға қызмет етіп жүрген бір еврей бала ауырып қалғанда, Пайғамбарымыз қасына Әнәсті (р.а.) ертіп, әлгі баланың үйіне барады. Бала төсекте жатыр екен. Аллаһтың елшісі оның жанына отырып: «Мұсылмандықты қабылдай ғой», – дейді. Сонда бала әкесіне қарайды. Әкесі: «Әбул-Қасымға (Мұхаммедке) бағынғаның жөн», – дейді. Бала мұсылмандықты қабылдайды¹³⁶.

Балаға деген сүйіспеншіліктің бір көрінісі – балаға сыйлық беру. Пайғамбарымыз бұл жайлы хадисінде былай дейді: «Балаларыңа сыйлық беріңдер, жақсы тәрбие ұсыныңдар»¹³⁷. Хазірет Айшаға айтқан өсиетінде

¹³⁵ Әбу Дәууд, Әдеп, 77.

¹³⁶ Әбу Дәууд, Жәнаиз, 6.

¹³⁷ Ибн Мажә, Әдеп, 3.

осыны табыстап былай дейді: «*Көршілердің балалары қасыңа келген кезде, қолына бір нәрсе ұстат. Себебі, бұл достықты (сүйіспеншілікті) арттырады*»¹³⁸. Өзі қасына келген балаларға міндетті түрде сый беретін. Бір уыс құрма болса да беріп, баланы қасынан құр қол жібермеуге тырысатын. Осы сүннетті өздеріне әдетке айналдырған сахабалар болсын, кейінгі ғасырларда өмір сүрген әулие кісілер болсын көбінесе қалталарына тәтті салып жүретін. Алдынан шығып амандасқан баланың алақанына қалтасындағы тәттісін ұстата қоятын. Ақ сақалды аталарымыз бен асыл әжелеріміздің осы сүннетті ұстанғандықтары болса керек, қазақ даласында да қариялардың қасына барған қара домалақтар тәттіге қарық болып қалушы еді.

Пайғамбарымыз (саллаллаһу алейһи уә сәлләм) алғаш піскен жемісті бірінші балаларға тарту ететін. Сахабалар жыл сайын бау-бақшасының алғашқы жемісін Пайғамбарымызға әкеліп беретін. Бұл әдет олардың Аллаһ елшісіне деген ыстық ықыластары мен сүйіспеншіліктерінің көрсеткіші еді. Пайғамбарымыз әкелінген жемісті алдымен үш мәрте оң көзіне, сосын үш мәрте сол көзіне басып, дұғасын жасап, жамағаттың ішінде ең кішкентайына ұсынатын. Осы әдеті арқылы балаға деген сүйіспеншілігін ғана көрсетіп қоймай, мұсылмандарға да үлгі-өнеге болып, балаларға сүйіспеншілікпен қарау қажеттігін ұқтыратын. Үмбетіне балаға сүйіспеншілікпен қарауды өсиет еткен хадистерінің бірінде былай деген еді: «*Балаларына мейірім көрсеткенге Аллаһ та мейірім*

¹³⁸ Дәйлами, 2/390. Мәталибул-Алия, 3/5 (2715. Х.)

танытады»¹³⁹, «Балаларын арқалап, омырауын емізген, оларға мейірімін көрсеткен әйелдер, сонымен қоса күйеулеріне қиыншылық тудырмаса және намаздарын оқыса жаннаттық болады»¹⁴⁰. Міне осындай сүйінші хабарлары арқылы үмбетін баланы мейірім мен сүйіспеншілікке бөлеуге шақыратын.

Адамзаттың ең мейірімдісі Пайғамбарымыз (саллаллаһу алейһи уә сәлләм) балаларды қуантуды, көңілін табуды Аллаһ тағаланың разылығына жетелейтін істердің бірі деп қарайтын. Жүрген жерінде балалардың жағдайын ойлап жүретін. Ал қызы Фатиманы (р.а.) маңдайынан, басынан иіскеп сүйетін. Балаға деген сүйіспеншілік мәселесінде алғашқы мұсылмандар Пайғамбарымызды өзіне үлгі тұтатын еді. Олар ұл балаларымен қатар қыз балаларын да жақсы көріп, ата-аналық мейіріммен өсіруге тырысатын. Мысалы, хазірет Әбу Бәкір қызы Айшаны көрген сайын маңдайынан сүйіп амандасатын. Осылайша сүйіспеншілік көріп өскен ұрпақ та әрдайым айналасына сүйіспеншіліктің жайма-шуақ сәулесін шашады.

Бірақ сүйіспеншілік мәселесінде де шектен шықпау қажет. Баланы барлық нәрседен артық қойып, тіпті Аллаһ тағалаға деген сүйіспеншілігімізге көлеңке түсірерлік дәрежеде құлай сүю де өз кезегінде астамшылдық. Әуелі бізді адам етіп жаратқан, бойымызға мейірім шуағын сыйлаған Жаратқан Иені жақсы көріп, шүкіршілігімізді білдіреміз. Ал өмірдің

¹³⁹ Әдабул-Мүфрэд, 45-46 (89. X.); Табәрани, әл-Мұжамус-сағир 2/30.

¹⁴⁰ Табәрани, әл-Мұжамулс-сағир. 2/47.

сәні болған балаларға «Жаратқанның аманаты» деп карай білген жөн.

Әңгіме!

Әкемді құшақтар едім

Анасының қолынан ұстап келе жатқан кішкентай қыз кенеттен тоқтай қалды. Жаңбыр тамшыларымен суланған көзіндірігін шешіп, әкесінің велосипедінің артына мінгесіп алған өзіне тетелес кішкентай қызға телміре қарап тұрды. Велосипедтің артында отырған әлгі қыз құлап қалмайын деп әкесінің белінен қатты құшақтап алыпты. Таңғы ызғар суықтан қызарған бетін әкесінің арқасына төсеп келеді. Әкесі қайта-қайта басын бұрып қызына бір нәрселерді айтып бара жатыр. Қыз болса ішек-сілесі қата күледі.

Велосипедтің соңынан телміре қарап тұрған қызына анасы:

– Үйдегі ойыншықтарың жетпейтіндей велосипедке телміріп тұрғаның не? – деп дүрсе қоя берді. – Жарайды, қаласаң, әкеңе айтармыз, саған да алып берсін.

Қыз бәсең дауыспен:

– Велосипедке емес, қызға қарап тұрмын. Әкесі артында отырған қызымен әңгімелесіп бара жатыр...

Анасы қызының сөзін елеген де жоқ. Қымбат теріден тігілген бас киімін түзетіп жатып:

– Достарың осындай жаңбырлы күнде мектепке жаяу келеді. Әкең болса, жұмысқа асықса да, саған уақытын бөліп, көлігімен мектепке дейін әкеліп тастайды.

Қыз әлі велосипедтен көзін ала алмады. Шешесі одан сайын ашуланып:

– Қаласаң әкең де сені мектепке велосипедпен апарып жүрсін. Сонда тіпті жарасып кетер еді! – деді мысқылдап.

Бүлдіршін қыз жанарынан аққан көз жасын анасына көрсетпеуге тырысып:

– Онда жақсы болар еді, – деді күбірлеп, – Мен де әкемді құшақтап отыратын едім.

Гүл өскіні топырақты, суды, күн сәулесін, ауаны қаншалықты қажет етсе, бала да сүйіспеншілікті, мейірімді соншалықты қажет етеді.

Сүйіспеншілік, табыс және байлық

Бір әйел үйінен сыртқа шыға бергені сол екен, есігінің алдында нұрлы жүзді үш қарияны көреді. Қариялардың жүзінен шаршап-шалдыққандары белгілі еді. Қарындары да ашқан шығар деген оймен әйел:

– Сіздерді жыға танымадым, дегенмен шаршаған сияқтысыздар. Үйге кіріп тынығып алыңыздар. Сіздерге ыстық тамақ әзірлейін, – дейді.

Қариялар:

– Отағасы үйде ме? – деп сұрады.

– Жоқ, әлі жұмыстан келген жоқ.

– Е, олай болса, отағасы келсін, сосын кірерміз, – дейді қариялар.

Күйеуі жұмыстан оралған соң, әйелі болған жайды баяндап береді. Күйеуі:

– Қонақ – үйдің құты емес пе? Дереу шақырып кел, ас ішіп, әлденіп алсын, – деді ашық-жарқын көңілмен. Күйеуінің құптағанын көріп, әйел жүгіріп сыртқа шықты. Қариялар әлі отыр екен.

– Отағасы келді, сіздерді үйге шақырып жатыр, – дейді әйел қуана. Сонда қариялардың бірі орнынан тұрып:

– Біз үшеуіміз үйге бірге кірмейміз. Мына жанымдағы қарияның аты – Байлық. Ал мына кісі – Табыс. Менің атым – Сүйіспеншілік. Барып күйеуіңмен ақылдас, қайсымызды шақыратындарыңды сосын айтарсыңдар, – дейді. Әйел қарияның айтқанын күйеуіне жеткізеді. Сонда күйеуі:

– Қандай тамаша! Байлықты шақырайық, үйіміз байлыққа толсын, – дейді. Ал әйелі болса:

– Неге Табысты шақырмасқа? Ісіміз оңға бассын, – дейді қарсылық білдіріп. Сол кезде бір шетте ата-анасының әңгімесін тыңдап тұрған бүлдіршін қыз:

– Сүйіспеншілікті шақырсақ болмай ма? Сонда үйіміз сүйіспеншілікке, сыйластыққа бөленер, – дейді. Қызының сөзіне бір сәт ойланып қалған әкесі:

– Қызымыз дұрыс айтады. Әуелі, Сүйіспеншілікті шақыр. Ол біздің қонағымыз болсын, – дейді. Мұндай шешімге сүйсінген әйел, асығыс басып сыртқа шығады. Шығуын шыққанымен, шешімдерін айтуға қысылыңқырап, бәсеңдеу үнмен:

– Кешіріңіздер, біз Сүйіспеншілікті шақыруды дұрыс көрдік, – дейді. Сол сәтте үш қария да орындарынан тұрып, үйге кіруге қамданады. Әйел:

– Мен тек Сүйіспеншілікті шақырдым. Сіздер үшеуіңіз үйге бірге кірмейміз деп едіңіздер ғой, – дейді түсінбеген кейіппен. Сонда Сүйіспеншілік атты қария күлімсіреген жүзбен былай дейді:

– Егер сендер Табысты немесе Байлықты шақырғандарыңда қалған екеуміз сыртта қалар едік. Алайда сендер бірінші мені шақырдыңдар. Ал мен қайда барсам да, Табыс пен Байлық менімен бірге еріп жүреді.

Иә, сүйіспеншілік шаңыраққа енсе, байлық та, табыс та қоса енеді. Әрі табыс пен байлық тек қана материалдық нәрселермен өлшенбейді ғой! Олай болса, таңдау сізде.

Бала тәрбиесінде ойынның рөлі

Баланың дамуы мен мінез-құлқының қалыпта-суында сүйіспеншіліктен кейінгі екінші рухани азық – ойын. Ойынсыз өткен балалық шақ сүйіспеншілік көрмей өсумен тең.

Бала үшін ойын – өмірді танытатын құрал іспеттес. Ойын барысында неше түрлі қиындықтарға ұшырасқан бала, сол қиындықтарды жеңуге тырысу арқылы өмірге бейімделеді. Әлеуметтік қарым-қатынасты, қоғамдық

іс-әрекетті ойын арқылы (үйшік-үйшік, дәрігерлік т.б. ойындар) үйренеді. Қиял күші шарықтап, ойын қимылдары арқылы баланың бұлшық еттері күшейеді. Бала достарымен бірге ойнау барысында тек уақытын көңілді өткізіп қана қоймай, сонымен қатар сөздік қоры, ойлау өрісі кеңейіп, жылдам жауап беру, тез шешім қабылдау, т.б. қабілеттері жетіле түседі. Ішкі көңіл күйі мен жігерін ойын арқылы сыртқа шығарады. Яғни, бала санасының дамуы мен кісілік келбетінің қалыптасуында ойынның рөлі үлкен. Тіпті жыныстық тәрбиеде де ойын өте маңызды. Осы тұрғыдан психологтар бала үшін ойынды өмірлік маңызы бар қажеттіліктердің бірі деп санаған. Тіпті кейбір ауруларды ойын терапиясымен емдеуге болатынын айтқан. Ойын арқылы бала адамгершілік қасиеттерді бойына біртіндеп сіңіреді және ой-жүйесі дамиды. Тапқырлыққа, шыдамдылыққа, ептілікке, қиялдауға, ойлауға, табандылыққа дағдыланады. Халқымыз «Ойнай білген, ойлай біледі» деп бекер айтпаса керек.

Пайғамбарымыз балалардың ойынына қатты мән берген. Себебі, олар ойнау арқылы «үлкен ойын» саналатын өмірге дайындалады. Өмірдің қырсырымен танысу балалық шақта ойын арқылы бас талады. Болашақта оның мойнына жүктелетін рөлді өз деңгейінде ойнауға дағдыланады. Сондықтан Пайғамбарымыз немерелерінің тәрбиелеріне тікелей өзі көңіл бөліп, Хасан мен Хұсейінге (р.а.) және қызметінде жүрген Әнәсқа көшеге шығып балалармен қосылып ойнауына мүмкіншілік берген, тіпті өзі бұған мұрындық болған. Кейде Хасан мен Хұсейін кешке дейін Пайғамбарымыздың жанында ойнайтын.

Кеш түскенде Пайғамбарымыз оларға «Енді аналарыңа бара қойыңдар» деп үйлеріне қайтаратын. *«Баласы бар адам баласымен бала болсын»* деп, әкелерге балаларын ойнатуды өсиет еткен Пайғамбарымыз немерелерін иығына, арқасына мінгізіп ойнататын. Бір күні хазірет Омар (р.а.) үйге кірген кезінде Пайғамбарымыздың немересі Хасан мен Хұсейінді арқасына мінгізіп алып жүргенін көріп: «Астарыңдағы аттарың қандай күшті» деп балаларға әзіл айтады. Сонда Пайғамбарымыз: «Бұл аттың шабандоздары да сондай керемет», – деп немерелерін мәз-мейрам етеді. Сондай-ақ сахаба Жабир (р.а.) Пайғамбарымыздың бөлмесіне кірген кезде оның арқасына немерелерін мінгізіп алып, еңбектеп жүргенін көреді. Кейбір сахабалар Пайғамбарымыз намаз оқып жатып, сәждеге жығылғанда немерелері сол сәтті күтіп тұрып, арқасына секіріп мініп ойнайтынын айтады. Пайғамбарымыз (саллаллаһу алейһи уә сәлләм) оларға еш тыйым салмайтын. Қайта құлап қалмасын деп демейтін. Кейде екеуін екі иығына отырғызып алып, көшеге шығатын. Әсіресе қызы Фатиманың үйіне барғанда дереу екеуін иығына мінгізіп алып, сосын құшағына алып сүйетін. Кейбір риуаяттарда Пайғамбарымыздың Абдуллаһ ибн Зубәйрді де иығына мінгізгені жайлы айтылады. Яғни, Пайғамбарымыз өзінің немерелерін ғана емес басқа балалардың да осылайша көңілін көтеріп, ойнататын. Сахабалар да балаларын иықтарына, арқаларына мінгізіп ойнатқан екен.

Кейбір мәліметтерде Пайғамбарымыздың (саллаллаһу алейһи уә сәлләм) немерелерін ойнату үшін қолынан ұстап, аяғын аяғының үстіне қойдырып: «Өзі кішкентай, өзі кішкентай. Қане шық, көзі кішкентай», – деп

тербеткені жайлы айтылады. Әбу Хұрайра (р.а.) бірде Пайғамбарымыздың немересінің аяғын аяғының үстіне қойдыртып, көкірегіне дейін шығарғанын, сосын оны сүйгенін, «Уа, Раббым, оны жақсы көр, себебі мен де оны жақсы көремін» – деп дұға еткенін естігенін айтады. Ал сахаба Сағд ибн Әби Уаққас болса, Пайғамбарымыздың бөлмесіне кірген кезінде немерелерінің оның қарнына шығып алып ойнап жатқанын көргенін баяндаған.

Пайғамбарымыз балалардың көңілін көтеру үшін оларға әзіл де айтатын. Тіпті ол жайлы Әнәс (р.а.): «Балалармен ең көп әзілдесетін Пайғамбарымыз еді» дейді. Мысалы Махмуд Ибн Рәби бес жасында Пайғамбарымыздың (саллаллаһу аләйһи уә сәлләм) шелектен аузына су алып, бетіне бүріккенін айтады. Немересі Хасанға бөпе кезінде тілін шығарып көрсетіп ойнататын. Пайғамбарымыздың тілін көрген немересі ішексілесі қата күлетін.

Бір күні қонаққа кетіп бара жатқанда, көшеде балалардың арасында ойнап жүрген немересі Хұсейінді бірге ала кетпек болады. Қасына барғанда әрі-бері қашқан немересін ұстап алу үшін Пайғамбарымыз да оның қимылын қайталап оңға, солға қарай қаупаңдап артынан жүгіреді. Ұстап алған кезінде бетінен сүйіп, «Аллаһым, Хұсейін менен, мен де Хұсейінненмін» дейді¹⁴¹.

Әнәс (р.а.) төбесіндегі бір тұтам шашын қырықтырмай, ұзын етіп қоя берген екен. Себебін сұрағандарға бала кезінде Пайғамбарымыз (саллаллаһу аләйһи уә сәлләм) оны қуғанда сол шашынан ұстап алатынын айтқан. Саңлақ сахаба Пайғамбарымызбен бірге өткен осын-

¹⁴¹ Ибн Мажә, Мукаддимә, 11.

дай ыстық сәттерді естелік ретінде сақтау үшін оның мүбәрак қолы тиген шашын тұлым етіп өсірген. Бала Өнәспен Пайғамбарымыз осылай ойнайтын.

Пайғамбарымыз кейде оларға әзілдеп ат қоятын. Мысалы, Өнәсқа «Зул-үзунәйн» (қос құлақты) деп ат тағып әзілдеген. Ал оның інісі Зәйдке «Әбу Умәйр» деп ат қойған еді. Себебі, Зәйдтің кішкентай құсы болатын. Ол құсын қатты жақсы көріп, құсын Умәйр деп атаған екен. Пайғамбарымыз бүлдіршіннің құсына деген сүйіспеншілігін білгендіктен, оны «Умәйрдің әкесі» деген мағынада Әбу Умәйр деп әзілдейтін¹⁴². Пайғамбарымыз осындай ойындары мен әзілдері арқылы баланың көңілін көтеретін. Олардың әрдайым жадырап жүргенін қалайтын.

Аллаһ елшісі (саллаллаһу алейһи уә сәлләм) балалардың топырақта ойнауын пайдалы көріп: *«Топырақ – баланың алғашқы көктемі»* – деген. Көктем төңіректің жанданып, тіршіліктің гүлденетін кезі. Ағаштар бүршік жарып, көбелектер ұшып, құстардың ән салуымен айнала көріктене түседі. Пайғамбарымыз топырақта ойнап өскен баланың көктемдегі табиғат секілді құлпырып өсетінін айтқан. Далада ойнап жүрген балаларды көрген кезінде, оларға сәлем беретін. Немерелерін далаға шығып ойнауға жіберетін. Бірақ қараңғыға қалмауын, апақ-сапақта жүрмеуін ескерткен. Сахабаларға: *«Күн батқаннан төңірек бірте-бірте күңгірттеніп қою қараңғылық түскенге дейін балаларыңды сыртқа шығармаңдар. Себебі, бұл уақытта айналаға шайтандар жайылады. Әбден қараңғы түскеннен кейін оларды шығарсаңдар болады»*¹⁴³ – деген. Сондай-ақ

¹⁴² Тирмизи, Бирр, 57.

¹⁴³ Шәрху Муслим, 13-т., 184-б.

шаңқай түстің кезінде де балаларды үйге кіргізуді жөн санаған¹⁴⁴.

Ислам діні бойынша құмар ойындар мен ақша тігіп, бәсекелесіп ойнайтын ойындарға тыйым салынады. Мұндай ойындарды балаларға да ойнатпау керектігі айтылған. Пайғамбарымыз (саллаллаһу аләйһи уә сәлләм) бір хадисінде былай дейді: *«Аллаһтың әрбір тыйым салған нәрсесі үлкен күнә. Тіпті баланың құмар ойнауы да»*. Сондай-ақ ата-аналарға да қатты ескерту жасап былай дейді: *«Баласы құмар ойнап жатқанын көре тұра жөнге салмаған әке-шешенің қырық күн намазы қабыл болмайды»*. Яғни Ислам діні бойынша адамды аздыратын ойындарға тыйым салынып, баланың тәрбиесіне кері әсерін тигізетін ойындарға балаларды әуес етпеу керектігі айтылған.

Ал оның тысындағы ойындардың бәріне рұқсат беріліп, тіпті жоғарыда Пайғамбарымыздың хадисінде *«Баласы бар адам баласымен бала болсын»* деп айтылғандай, қайта ата-ананың балаларын ойнатулары насихатталады. Бұл ата-ана мен бала арасындағы сүйіспеншіліктің, сыйластықтың артуына әсерін тигізумен қатар, бала тәрбиесінде маңызы зор. Мұсылман ғалымдар әсіресе 1-6 жасты «ойын жасы» деп атап, осы кезеңде балалардың ойынына кедергі болмау керектігін айтады. Дегенмен мектепке қадам басу бала үшін ойын әлемінің аяқталғанын білдірмейді. Бала үлкейген сайын ойынның түрі өзгеріп отырады. Сондықтан мектепке баруды ойын жасының соңы ретінде қарамау керек. Имам Ғазали мектепке баратын балалардың мектептен келген соң аздап болса да

¹⁴⁴ Мустәдрәк, 3-т., 165-б.

ойнауларына рұқсат беру керек дейді. Себебі, ойын арқылы бала мектептегі шаршағанын басады. Баланы үнемі сабақ оқуға мәжбүрлеу – ойлау қабілетін жойып, зейінін өшіреді. Соңында бала сабақтан құтылу үшін өтірікке бой алдырып, неше түрлі айлаларды ойлап табатын болады¹⁴⁵.

Баланы қуанышқа кенелту үшін көп ойыншық алудың қажеті жоқ. Бұл қайта баланы қанағатсыздыққа жетелейді. Үйіп-төгіп ойыншық алудың орнына «балаңызбен бірге ойнау» ол үшін балалықтың бақытты шағының бірі екенінде сөз жоқ.

Әңгіме!

Әке естелігі

Ұлымның ең жақсы көретін ойыншығы құрастырмақ болатын. Бөлшектерімен әртүрлі нәрселерді құрастырғанды ұнататын. Қолым тиген кезде мен де қасына отырып бірге ойнайтынмын. Тағы қандай нәрселер жасауға болатынын үйретуге тырысатынмын. Екеуіміз бірге отырып ат, түйе, ракета, робот, т.б нәрселерді құрастыратынбыз. Бір күні осылай ойынның қызығына беріліп отырған сәтте ұлым:

– Әке, мен сізден ең қатты нені жақсы көремін, білесіз бе? – деді. Ойламаған жерден қойылған сұраққа тосырқап қалғанымды көргенде, балам өз-өзіне сенімді түрде:

– Менімен бірге ойнаған кездеріңізді! – деген еді.

(Жантен Кая)

Періштелер де ойынға қосылады

Хасан мен Хұсейін қуаласпақ ойнап жүрген еді. Бір кезде Пайғамбарымыз (саллаллаһу аләйһи уә сәлләм) келіп немерелерінің

¹⁴⁵ Имам Ғазали, Ихияу улумуд дин, 3-т., 168-б.

ойынына қосыла кетті. Хасанға болысып ол да Хүсейінді қуа жөнелісті. Осылайша Пайғамбарымыз бен үлкен немересі бір жақ, ал кіші немересі жалғыз өзі бір жақ болды. Бұл әрекет әдеттен тыс жағдай еді. Себебі, Пайғамбарымыз үнемі әлсіздерге қамқорлық көрсететін. Бұл жолы үлкеніне болысып, кіші немересін жалғызсыратқан тәрізді. Ойынды сырттай бақылап тұрған мейірбан әке Әли (р.а.) де осыны байқап қалды. Кіші ұлы қорғансыз қалғандай көрінді. Уайымын сейілткісі келген оймен:

– Уа, Аллаһтың елшісі! Неліктен Хасанға жақтасасыз? Хүсейін одан да кіші емес пе? – деді.

Пайғамбарымыздың жауабы оның көңілін бір демде жадырайтып жіберді:

– Хүсейінге Жәбірейіл жақтасып жүр!

Аллаһ тағаланың балаларға деген мейірімінің кеңдігіне қараңыз! Өзінің елшісі мен мәртебелі періштесін балаларға серік етіп ойнатуда.

Иә, шындығында періштедей пәк көңіл балалардың ойындарына періштелер де қосыла ойнайды. Осыны сезіну үшін сіз де балаңызбен бірге ойнап көріңіз!

Мінез-құлық тәрбиесі

Кейбір педагогтар баланың мінез-құлық тәрбиесінің көбінесе бастауыш мектеп кезеңінің соңында аяқталатынын, одан кейін кәсіпке, еңбекке баулу тәрбиесінің жалғасатынын айтады. Осы тұрғыда ғалымдар: «Мінездің түзулігі мен арлылық 12 жасқа дейін қалыптасады»¹⁴⁶, – дейді. Сондықтан тәрбиенің

¹⁴⁶ И. Жанан, 150-б.

бір тармағы саналатын мінез-құлық тәрбиесін осы бөлімде қарастыруды жөн санап отырмыз.

Құран кәрімде адамдарға парыз құлшылықтардың тысында мінез-құлыққа қатысты ұстанымдардың да үйретілуі керектігі айтылады. Мысалы, хазірет Лұқпанның ұлына былай насихат айтқаны баяндалады: *«Әй, балапаным! Намазды толық орында. Дұрыстыққа бұйырып, бұрыстықтан тый. Басыңа ауыртпалықтар түссе, сабырлы бол. Шындығында бұлар өте үлкен істер. Адамдарды менсінбей қарап жүрме, оларды өзіңнен төмен санама. Жер бетінде көкірек керіп жүретін, дандайсыған мақтанишақты расында Аллаһ жақсы көрмейді. Жүрісің қарапайым болсын және дауысыңды бәсеңдет»*¹⁴⁷.

Пайғамбарымыз (саллаллаһу алейһи уә сәлләм) да көбінесе осы жас аралығында балалардың мінез-құлық тәрбиесіне ерекше көңіл бөліп, оларға әртүрлі насихаттарын, ескертулерін айтып отырған. Әсіресе, немересі Хасанның тәрбиесіне көп көңіл бөлетін еді.

Бір күні үйде немересі Хасан садақа ретінде әкелінген бір құрманы ауызға салғанда, Пайғамбарымыз дереу оны аузынан алып тастаған еді. Сахабалардың бірі: «Ол әлі кішкентай емес пе, жесе қайтеді?» деп сұрағанда: *«Бізге, Мұхаммед жанұясына, садақа халал емес»*, – деп, немересіне астың адал-арамы болатынын ескерткен.

Хазірет Хасан Пайғамбарымыздың мына сөзінің есінде қалғанын айтады: *«Өзіңе күмәнді көрінген нәрселерге жақындама, көңіліңе күдік тудырмаған*

¹⁴⁷ «Лұқпан» сүресі, 17-19-аяттар.

нәрселерді таңда. Шындық көңілге сенімділік пен жайлылық, ал өтірік болса жайсыздық ұялатады»¹⁴⁸.

Пайғамбарымыз өзінің қолында өскен Әнәстің (р.а.) мінез-құлық тәрбиесіне де мол үлес қосқан. Ең алдымен бала Әнәсті сыр сақтауға үйретті. Хазірет Әнәс естіген сырларын тіпті анасына да айтпайтындай берік болып өсті.

Бір күні оған Пайғамбарымыз былай деп үйретеді:

«Әй, балам! Үйіңнен шыққан кезде жолда кездескен мұсылмандардың бәріне сәлем бер, үйіңе оралғанда күнәларың кешіріледі.

Әй, балам! Өз үйіңе кірген кезде де сәлем бер».

Тағы бірде:

«Әй, балам! Өзгелер жайында жамандық ойламастан таңды атырып, кешті батыруға тырыс. Егер осыған әдеттенсең, ертең есебіңді оңай бересің..»¹⁴⁹, – дейді.

Хазірет Әнәсқа айтқан келесі бір өсиетінде:

«Мұсылмандардың үлкендеріне құрмет, кішілеріне ізет пен мейірімділік көрсет», – дейді. Осылайша хазірет Әнәстің бойына сыпайылықтың нәрін егеді. Пайғамбарымыз (саллаллаһу алейһи уә сәлләм) осындай өсиеттерімен қасынан бір елі айрылмаған Әнәстің мінезін көркейтіп қана қойған жоқ, құлшылықтарын да мінсіз орындауға баулыды. Сол мақсатпен айтқан тәрбиелік сөздерінде былай деді:

«Әй, балам! Шамаң келгенше намазды тастама. Сонда саған періштелер ылғи да рақымдылық тілейді».

¹⁴⁸ Тирмизи, Қиямет, 81.

¹⁴⁹ Табарани, әл-Мужәмус-сағир, 2-т., 32-33-б.

«Балам! Дәретіңді дұрыстап ал. Сонда сені қорған жүретін періштелер жақсы көретін болады әрі өмір-жасың ұзарады».

«Әй, балам! Шамаң келгенше дәретпен жүр. Себебі, кімде-кім дәреті бар кезінде қайтыс болса, оған шейіттік беріледі».

«Әй, балам! Дұғаны көп жаса. Себебі, дұға енді душар болғалы тұрған жамандықтардың алдын алады».

Пайғамбарымыз қайтыс боларының алдында 10 жасар Абдуллаһ ибн Аббасқа былай деп өсиет айтқан еді:

«Балам! Саған айтар бірнеше насихатым бар. Аллаһтың әмірлері мен тыйымдарына бағынсаң, Аллаһ та сені (бұл өмірдің қиыншылықтары мен ақыреттің азабынан) сақтайды. Аллаһты ұдайы есіңе ал, сонда Оны әрдайым қасыңнан табасың. Бір нәрсе сұрайтын болсаң, Аллаһтан сұра. Көмек қажет болса, Аллаһтан жәрдем тіле. Мынаны есіңе сақта: егер үмбеттің бәрі жабылып саған көмектесу үшін жиналса, Аллаһтың нәсіп еткен мөлшерінде ғана көмектесе алады. Сондай-ақ саған кесірін тигізбек болса, Аллаһтың жазған мөлшерінде ғана зиянын тигізе алады. (Аллаһ тағала болатын нәрсенің бәрін жазды, ендігі жерде) қаламдар жазуын доғарып, сиялар кеуіп қалған (еш нәрсе өзгертілмейді)»¹⁵⁰.

Міне, адамзаттың ұлағатты тәрбиешісі хазірет Мұхаммед (саллаллаһу алейһи уә сәлләм) пайғамбарлықтың шуақ шашқан сәулесіне шомылып жүрген жас балаларды

¹⁵⁰ Тирмизи, Қиямет, 60.

буындары бекіп, сүйектері қатаймай тұрып адамгершілікке, құлшылыққа, имандылыққа тәрбиелейтін.

Пайғамбарымыздың сүннетін ұстанған алғашқы кезеңнің мұсылмандары да балаларының мінез-құлық тәрбиесіне қатты көңіл бөлетін.

Халифа Харун Рашид ұлының ұстазына былай деп өсиет айтқан екен:

«Әй, Ахмәр! (Халәфул-Ахмәр) Мұсылмандардың басшысы рухының тынысы, жүрегінің жемісі іспеттес ұлын саған аманат етеді. Оны жақсылап тәрбиеле, өзінді тыңдайтындай ет, сені тыңдау оның міндеті. Мұсылмандардың басшысы беріп отырған ұстаздық міндетінді адал атқар. Оған Құран үйрет. Тарихты оқыт. Өлең оқуды үйренсін. Хазірет Пайғамбардың сүннетін үйрет. Қашан және қалай сөйлеу керектігін, сөз мәнерін үйрет. Орынсыз жерде күлудің дұрыс еместігін түсіндір. Бәни Хашим тайпасының үлкендеріне құрмет көрсетуге, қасына қолбасшылар келген кезде оларға орын беруге әдеттендір. Уақытты босқа өткізбеңдер. Уақыттарыңды пайдалы нәрсе үйренуге жұмсаңдар. Бірақ баланы тым зеріктіріп жіберме. Әйтпесе оның зейінін жоғалтасың. Шектен тыс жұмсақтық та көрсетпе, жалқаулыққа ұрындырасың. Қолыңнан келгенінше оны жылы сөзбен түзелтуге тырыс. Егер жылы сөзге көнбесе, қатандықты да ұмытпа»¹⁵¹.

Құран аяттары, сүннеттер мен алғашқы мұсылмандардың тәрбие әдістерін ескере отырып, ғұламалар діндегі парыздармен қатар адамгершілік қасиеттерді де балаларға үйретуді парыз деп санаған. Ханафи мәзхабының ғалымы Ибн Абидин былай дейді:

¹⁵¹ Ибн Халдун, Мукаддимә, 541-б.

«Бес парызға қатысты мәселелерді үйренумен қатар ықыласқа қатысты мәліметтерді үйрену де парыз. Себебі, амалдың дұрыстығы соған байланысты. Халал мен харам нәрселерді білумен қатар рия, екіжүзділікке қатысты нәрселерді де үйренуі қажет. Себебі, құл рияшылдықпен жасаған амалдың сауабынан мақұрым қалады. Қызғаныш пен өркөкіректік жайлы білуі маңызды. Себебі, олар оттың отынды жандырып күл еткені секілді амалды да жалмап тауысады»¹⁵².

Тәрбие мәселесінде адам табиғатына қатысты мына мәселені есте ұстағаны абзал. Пайдалы, жақсы нәрселер әдеттену арқылы қалыптасады. Пайғамбарымыз (саллаллаһу алейһи уә сәлләм) бұл туралы былай дейді: *«Жақсылық жасау – әдет, жамандыққа бой ұру – қырсықтық»*. Демек, жақсылыққа бейімделу – әдет пен мінезді тәрбиелеу арқылы қалыптасады. Адам баласының бойына жақсы мінез-құлықтардың дәні себілген. Гүлдеп, бүршік жаруы үшін оларды өсіріп, баптау керек. Яғни, бойымыздағы жақсы қасиеттерді іс-әрекеттерімізбен білесек жарқырай түспек. Ал оны іс-әрекетпен білеу үшін ақыл мен ерік-жігер қажет. Ақыл мен ерік-жігер арқылы бұл іс жалғасын тапқан сайын әдетке айналды. Демек, Пайғамбарымыздың (саллаллаһу алейһи уә сәлләм) бізге өсиеті: Ислам діні құптаған іс-әрекеттерді жасауға, әдеттену керек. «Ауру қалса да, әдет қалмайды» дегендей, сонда жақсылыққа құштарлық – мінезімізге сіңе бастайды. Пайғамбарымыз да осыны меңзеп, былай дейді: «Хассинуахлакум», яғни «мінез-құлықтарыңды көркейтіндер» немесе: «Аууиду қулубәкум әр-риққатә», яғни: «Жүректеріңе мейірімділікті сіңіріңдер». Жақ-

¹⁵² Ибн Абидин, Рәддул-мухтар ала дуррил-мухтар, I, 92-б.

сылықтардың адам бойына әдеттену арқылы сіңетінін білу – тәрбие тұрғысынан өте маңызды. Балаларымызға әдептілікті үйретсек, бала жаны жақсылыққа құштар боп өсері анық. Ал әдепті баланың әрдайым арлы болатынын естен шығармаған жөн.

Балалардың қоғаммен араласуы да олардың мінез-құлқының қалыптасуына, жақсы мен жаманды ажырата білуіне өз ықпалын тигізеді. Себебі, бала өсиет-насихат арқылы өмірді толық тани алмауы мүмкін. Бала өмірге өзі етене араласа отырып, оның қыр-сырын түсінеді. Сондықтан Пайғамбарымыз балаларды қоғамнан аластатпай, қайта керісінше еңбек ету болсын, діни және діни емес қоғамдық шаралар болсын, міндетті түрде оларды қатыстыруға көп көңіл бөлген. Сондықтан бес уақыт намаз бен жұма намазында, айт намаздарында жамағатта балаларға да орын бөлген. Кейбір балаларды жорықтарда үлкендерге қызмет ету мақсатымен өздерімен бірге ертіп ала шыққан. Қаладағы той-жиындарға да балалардың қатысып, тамашалауына, қонақтармен дастарқанда бірге отырып, үлкендердің әңгімесін тыңдауына рұқсат берген. Мысалы, сахаба Абдуллаһ ибн Аббас өзінің балалық шағынан сыр шерткенде, ораза, құрбан айттарында мусаллада (далада намаз оқуға таңдалған жазық жер) Пайғамбарымызбен бірге намаз оқығандарын айтады.

Пайғамбарымыз (саллаллаһу алейһи уә сәлләм) мейрам күндері балалардың жүздерінің бал-бұл жанып, қуанып жүргенін қалайтын. Сондықтан бір хадисінде былай деген: *«...Кімде-кім мейрам күні баласын әдемілеп, сәнді таза киіндірсе, Аллаһ тағала да қиямет күні оны сәндейді»*. Осылайша ата-аналарға, үлкендерге мейрам

күні балалардың үсті-бастарына қарап, әдемі киіндіріп қоюды насихаттаған. Баланың мейрамды жан-тәнімен сезінуін, сол күні өмірінің ең қуанышты сәттерінің біріне айналуын қалаған. Пәк көңілді бала үшін де өмірдің бір қызығы сол емес пе?! Адамның жан-дүниесін жақсы түсінген Аллаһ елшісі баланың психологиясын ескере отырып, осындай ерекше күндерді де тәрбие тұрғысынан тиімді пайдаланудың жолдарын ата-аналарға көрсеткен. Ал ешкімі жоқ жетім балаларды мейрам күні өзі киіндіріп, жұбайларына оларды жуындырып, шаштарын тарап беруді әмір еткен. Осылайша мейрам күндері жетім балалар бір бұрышта, қоғамнан шеттеп қалмай, сол күні олардың ата-анасы Пайғамбарымыздың жанұясы болып, олардың да қуанышқа ортақтасуларына өз үлесін қосатын. Мұндай күні жетім балалар өздерінің жетімдігін ұмытып, тіпті Пайғамбарымыздың арнайы ықыласына бөленгені үшін басқа балалардан қатты қуанатын. Пайғамбарымыз тойға баратын кезде немерелерін, кейде қасында қызмет етіп жүрген Әнәсті ерте кететін. Үйге қонақ келгенде де кей жағдайда баланың дастарқан басында үлкендермен бірге отыруына рұқсат берген. Сахаба Амр ибн Әби Сәләмә осыған қатысты естелігін былайша тілге тиек етеді: «Бала кезімде Расулаллаһтың бөлмесінде отырған едім. Тамақ жеген кезде қолымды табактың әр жеріне бір жүгіртетінмін. Сонда Расулаллаһ маған: *«Балам, тамақты «бисмиллаһпен» баста және оң қолыңмен, өз алдыңнан ғана же»*, – деді. Бұдан кейін мен тамақты тек қана солай жейтін болдым»¹⁵³. Міне, Пайғамбарымыз (саллаллаһу алейһи уә сәлләм) үйінде дастарқан ба-

¹⁵³ Бухари, Әт‘имә, 2; Муслим, Әшрибә, 108.

сында үлкендермен бірге балалардың отыруына рұқсат беру арқылы, олардың дастарқан басында айтылған ғибратты әңгімелерді тыңдап, көкірегіне тоқуына әрі үлкендермен дастарқандас болу арқылы әдептілікті үйренулеріне жағдай жасаған. Тәрбиенің осы әдісі жайлы балалар әдебиетінің ағасы М. Әлімбаев өз ойын былайша өрбітеді:

«Қонаққа есік ашып, жылы да сыпайы сәлемдесіп, хош алудан бастап, шешіндіріп, киімін ілу, қолына су құйып, орамал ұсыну – жас балаға әрі мәртебе, әрі өнеге. Жас күнінен жағымды, жұғымды болуға машықтана бермей ме?

Әке-шешеге қолғанатқа жарағандықты аңғартар сәттің бірі де – мейманға құрмет көрсету кезі емес пе?! Дастарқандағы ыдыс-аяқты ауыстыру, шанышқы-қасықты жаңартуға жас баланың да ебі жетпей ме?

Мәжіліс үстінде балдырғанның өзі де ұшып-қонып ұшқалақтанбай, байыпты-байсалды отыруға жаттықпай ма? Қала берді, шанышқыны қалай, қай қолға ұстауды, тәрелкесіне салған кесек етті пышақпен қалай қиялап турауды, аузына салған дәмін сыпайы жеуді үйрене бермей ме?

Үлкеннің сөзін бөлмей, сыпайы тыңдау, орайы келген жерінде тіл қату, жасы үлкеннің алдын кеспеу – бәрі-бәрі өнегелікке бастар тәрбиенің құрамдас бөліктері ғой.

Дастарқан басындағы құйма құлақ жасөспірім жақсы сөз үйренеді, тіл ұстартады, қаншама тың мағлұмат пен жаңалыққа қанығады... «Кісі болатын бала қонаққа үйір» деп қазақ халқы бекер айтпаған. Мұнда қаншалықты сыр жатқанын біз бен сіз де білесіз.

Әр қонақ – адам. Жас бала адам танып, адамды сыйлауды, сүюді үйренеді»¹⁵⁴.

Балаға игі ықпал етер сәттерді уыстан шығарып алмай, сәтті пайдалану – мұсылмандық тәрбиенің бірден-бір ұстанымы. Сондықтан қонаққа ала бару, қонақты күту кезінде көрсеткен үлгі-өнегеміз бала тәрбиесінде аса маңызды.

Аллаһ елшісі (саллаллаһу алейһи уә сәлләм) балалардың үлкендерге құрмет көрсетуіне қатты мән беретін. *«Үлкендерге құрмет, кішілерге мейірім көрсетпегендер бізден емес»* деу арқылы балаларды үлкендерді құрметтеуге шақырған. Пайғамбарымыздың балаларды жақсылыққа үгіттеген хадистерінің бірінде, інісі үлкен бауырын әкесін сыйлағандай сыйлау керектігін айтады.

Міне, бұл да баланың бойында тіпті өзінен бір жас үлкен бауырын сыйлауға алып келетін тәлімгерлік тәсіл болса керек. Ислам дінінің тәрбие мектебінен өткен ғұламалар алдымен Аллаһ тағаланы, сосын Пайғамбарымызды, одан кейін ата-ананы, содан барып ұстаздарды сыйлау керек дейді. Бұл да балаға үйретілуі тиіс ұлағатты өсиет. Баланың бойына үлкендерге деген құрмет қасиетін еге білсек, бұл тек бала тәрбиесінде ғана емес, қоғамның да тыныштығы мен бақыты үшін жасалған берекетті қадам. Осы ақиқат Аллаһ елшісінің (саллаллаһу алейһи уә сәлләм) хадисінде былайша өріледі: *«Аллаһ тағала қарт кісінің жасын құрметтеген әрбір жасқа қартайған шағында өзіне де құрмет көрсететін адамдарды кезіктіреді»*¹⁵⁵. Үлкен мен кіші арасындағы

¹⁵⁴ М. Әлімбаев, Аяншақ ата-аналар мен әлжуаз балалар, Бала тәрбиесі, 16-21-беттер, 12, 2006.

¹⁵⁵ Тирмизи, Бирр, 75.

сыйластық – қоғамдық қатынасты реттейтін бір құрал. Сондықтан Ислам діні осы ахлақ ұстанымын адамдарға парыз еткен.

Жалпы шыншылдық, өтірік айтпау, қонақжайлылық, әлсіздерге қамқорлық, мейірімділік, кеңпейілділік, жомарттық, ысырап жасамау, ұрламау, сыпайы сөйлеу, әділдік секілді қасиеттер діни тәрбие арқылы қалыптасады. Ал осы қасиеттерді баланың бойына сіңіретін бірінші ретте ата-ана екені рас. Тәрбиенің басқа тармақтары секілді мінез-құлық тәрбиесінде де ата-ананың іс-әрекеттері өте маңызды. Себебі, бала үлкендерді өзіне үлгі тұтады.

Баланың мінез-құлық тәрбиесіне әсер ететін құбылыстардың бірі – балалардың жан-жануарларға қамқорлық көрсетуге дағдылануы. Жануарларға қамқорлық бала бойында мейірім мен сүйіспеншіліктің қалыптасуына айтарлықтай әсер етеді. Сондықтан Пайғамбарымыз бала бойында қатігездік қалыптаспауы үшін жануарларға орынсыз тиіспеуге, жанын ауыртпауға шақырған. Сүннетке назар аударатын болсақ, жалпы табиғатты аялауға шақыратынын көреміз. Құран Кәрімде де баяндалғандай қоршаған ортадағы әрбір жаратылыс Аллаһ тағаланың бар екенін дәлелдейді. Сондықтан оларды «Аллаһ тағаланың бар екенін білдіретін ғаламдық аяттар» дейміз. Соның ішінде адам өмірімен тығыз байланысты жаратылыстың бірі – жануарлар әлемі екені рас. Құранда айтылғандай жануарлар әлемі де өз алдына жеке бір үмбет¹⁵⁶. Сондықтан Пайғамбарымыз (саллаллаһу алейһи уә сәлләм) жылан, шаян, қаракұрт, тышқан секілді

¹⁵⁶ «Әнғам» сүресі, 38-аят.

адамға зияны тиетін жануарлардың тысындағыларды бостан-босқа өлтіруге тыйым салған. *«Бостан-босқа бір торғайды өлтірген адамнан Аллаһ тағала қиямет күні (соның) есебін сұрайды»*¹⁵⁷ деген. Балалардың білместікпен әуестенетін істері – құстардың ұясын бұзу, құмырсқаның илеуін өртеу секілді т.б. Осыны білген Пайғамбарымыз мұсылмандарға кішкене балалардың осындай бұзықтықтарына жол бермеуін қатаң ескерткен. Жануарларды қинамау үшін шамасынан тыс жүк артпауды, оларға лағынет айтып, ұрмауды, дер кезінде суарып, жем-шөбін беріп тұруды өсиет еткен Пайғамбарымыз *«Егер жануарларға көрсеткен азаптарыңды Аллаһ тағала кешіретін болса, үлкен кешірімді сендерге нәсіп еткен болар еді»* дейді. Қамап тастап мысығын аш қатырғаны үшін бір әйелдің тозаққа кіргенін айтса, қанша күнәсі бола тұра, шөлдеген итке су бергені үшін күнәһар әйелдің жұмаққа кіргенін айту арқылы, мұсылмандарға үй жануарларын күтіп-баптап ұстауға шақырған. Осыны балаларымызға да үйретсек, біріншіден, олардың бойында жауапкершілік сезімін оятуға, екіншіден, мейірім мен сүйіспеншіліктің қалыптасуына, үшіншіден, табиғатты аялауға үйретеміз. Сондықтан баланың мінез-құлық тәрбиесінде бұл тақырыптың да қажет екенін ескерте кетуді жөн санадық.

Әңгіме!

Баламды қайта тәрбиелеу мүмкіншілігім болса...

– Сұқ саусағымды кезеп ұрсудың орнына саусақтарымен сурет салуды үйретер едім.

¹⁵⁷ Нәсаи, Дахауа, 42.

- Қателерін түзетуді азайтып, оған деген жақындығымды арттырар едім.
- Тек көзіммен қадағалап, сағат шектеуін доғарар едім.
- Көп көңіл бөліп, мейірімімді молайтар едім.
- Бірге серуенге шығып, батпырауық ұшырар едім.
- Қаталдық танытудың орнына онымен бірге асыр салып ойнар едім.
- Қырда бірге қыдырып, түнде жұлдыздарды тамашалар едім.
- Аз ұрсып, көп құшақтар едім.
- Қатал тәртіптің қыспағына алмай, қайта жылы шырай танытып, үнемі қолдау көрсетіп, ынталандырар едім.
- Сүйіспеншілікті көп үйретер едім.

(Диана Луманс)

Балаға жынысына сай тәрбие беру

Жыныстық тәрбиені Пайғамбарымыз (саллаллаһу алейһи уә сәлләм) бала туыла салысымен-ақ бастаған. Жоғарыда айттып кеткеніміздей, ол бала туыла салысымен жынысына сай киіндіруді жөн санаған. Мұның өзі баланың өсе келе өзінің жынысына сай қасиеттерге бейімделуінде маңызды рөл атқаратыны белгілі. Одан кейінгі кезеңдерде балаларға өз жынысына сай ойындар ойнауына жағдай жасаған абзал. Мысалы, ер балалардың секіріп ойнауларына рұқсат беру керек. Бұл олардың бойында жиналған энергиясын шығаруға көмектеседі, болашақта батырлық сезімін қалыптастырады. Ер балаларға үстін тез кірлететін түстегі киімдерді кидірмеген дұрыс. Шаштарын қыздың шашына ұқсатып өсірмеу керек. Оған қыз бала секілді биязы, нәзік болуды үгіттемеу керек. Ал қыз баланы ұлға ұқсатып киіндіру, оны айналасындағыларды ұрып-соғатындай

етіп төбелеске үйрету, қыз балаға тән қылықтарына теріс әсер етуі мүмкін. Сондықтан қыз бен ұл баланы өзіне сай әдеттерге дағдыландыру керек. Ал бала тәмииз жасына келгеннен бастап жыныстық тәрбиені жүйелі түрде қолға алу қажет. 7-10 жас аралығындағы балалардың тәрбиесіне қатысты Пайғамбарымыздың айтқан келесі өсиеті мынадай: *«Жеті жасқа келгенде, қыз балалар мен ұл балалардың, ағайынды қыз бен ұлдың төсектерін бөлек салыңдар»*. Ғалымдар осы хадистің мазмұнына сүйене отырып, жеті жастан бастап балалардың жыныстық айырмашылықтарды саналы түрде аңғара бастайтынын айтады. Сондықтан олардың осы жастан бастап төсектерін де бөлу керектігін ескертеді. Пайғамбарымыз (саллаллаһу алейһи уә сәлләм) балалардың төсектерін бөлу мәселесін он жастағы баланың намазы жайлы айтқан хадисінде де қайталайды: *«Балаларың жеті жасқа толғанда намазды әмір етіңдер. Он жасына келгенде төсектерін бөлек салыңдар»*¹⁵⁸. Жеті жастан бастап оларды бөлек төсекке жатқызуға дағдыландыра бастасак, ал он жасында оларды бөлек жатқызу уәжіп болады. Ғалым Нәуәуи бұл туралы былай дейді: *«Қыз және ұл балалар он жасқа толысымен анасы, әкесі және бауырларынан төсегін бөлу – уәжіп»*. Демек, жеті жасынан бастап баланың жынысына қарай тәрбиеленуін ескеруіміз, ал он жасынан бастап тіпті мұны ата-ана үшін уәжіп дәрежесінде қабылдауымыз керек. Тіпті кейбір қыз балалардың 9 жасында балиғат жасына кіру мүмкіндігін ескеретін болсақ (яғни кейбір қыздарға 9 жасында етеккірі келуі мүмкін, ал етеккір келген күннен бастап ол балиғат

¹⁵⁸ Әбу Дәууд, Салат, 25.

жасына кірген болып саналады), қыз балалар үшін бұл мәселерді тіпті ескерусіз қалдырмауымыз керек. Етеккірдің ең ерте келетін жасы 9 жас болғанымен, жалпы алғанда қыз балаларда етеккір 11-13 жастарында келеді. Осы кезде анасы қызына оның ағзасындағы өзгерісті түсіндіріп, мұндай жағдайда суға түсуге, велосипед тебуге, ауыр зат көтеруге, спорт жарыстарына қатысуға, салмақ түсіретін жұмыстарға араласуына болмайтынын айтып отыруы керек.

Жеті жасқа дейінгі балалардың тәрбиесі жайлы сөз қозғалғанда да балаларды қол істерге, еңбекке баулу жайлы айтқан болатынбыз. 7 жасқа дейін балалар ойын баласы ретінде қаралады. Осы жасқа дейін мінез-құлықтарын жыныстарына сай қалыптастыру үшін жағдай жасалуы қажет болатын болса, енді бастауыш мектеп жасына келгенде бала еркеліктен естілікке қарай ойысатындықтан, бұл кезеңдерде балиғат жасына саналы түрде дайындауға болады. Қойған сұрақтарына баланың түсінігіне сай жауап беру керек. Балиғат жасына жақындағанда қыз балаға анасы, ұл балаға әкесі осы жаста болатын физиологиялық өзгерістерді түсіндіргені абзал. Сонда бала өз бойынан сол өзгерістерді көргенде балиғат жасына жеткенін аңғарады. Әрі еңбек тәрбиесінде де осы жастарда қыз балаға анасы жол көрсетсе, ұл баланы әкесі еңбекке баулыса, өздерінің жынысына сай мінез-құлықпен өсері анық. «Шеше көрген тон пішер, әке көрген оқ жонар» деп халқымыз да бекер айтпаса керек. Осы жас аралықтарында баламыздың жыныстық ерекшеліктерін ескере отырып, қыз баланы қызға жарасар сыпайылыққа, ұл баланы ер жігітке сай ептілікке үйретуіміз керек.

Еңбекке баулу

Қазақ атамыз: «Балаңды 5 жасқа дейін алақаныңа салып аяла, 13- ке дейін құлыңша жұмса, 13-тен бастап өзіңмен теңдей етіп ұста» деген екен. Халық даналығы бойынша еңбек тәрбиесінің 5 жастан басталатыны айтылып отыр. Дегенмен психологтар балаға 3 жасынан бастап дастарқанға табақтарды, қасықтарды тасытуға болатынын айтады. Алайда бұл жас баланың ойын жасы болғандықтан анасына дастарқанды жасауға немесе жинауға көмектесуді көбіне ойын ретінде қабылдайды. Осыған қарамастан баланың денесі еңбекке икемделе бастауы үшін 3 жасынан бастап-ақ анасына немесе әкесіне кішігірім істерде көмекші ретінде қолдануға рұқсат етілген. Кейде кішкентай көмекшіңіз тапсырған істі бүлдіріп алуы мүмкін. Мұндай жағдайда байбалам салудан аулақ болыңыз. Қайта керісінше сізге көмектеспек болған ниеті үшін алғысыңызды білдіріңіз. Яғни, бірінші кезекке нәтижені қоймаңыз. Нәтижеден гөрі балаңыздың бір істі атқаруға деген талпынысы маңызды. Осы талпынысы үшін оған рахмет айтып, жігерлендіріңіз. Баланың ынтасы артқан сайын ісі де жемісті бола бастайды. Егер тапсырылған істі тиянақты атқарса, онда мақтау айтуды ұмытпаңыз. Сонда оның бойында ерік-жігер мен өзіне деген сенім қалыптасады. Дүкеннен келген кезіңізде сәмкеңіздегі азық-түлікті орын-орнына қоюды оған тапсырыңыз. Осыдан бала жанұяның мүшесі екенін сезіне бастайды. Жанұясына деген жанашырлық сезімі оянады.

Халқымыз «Баланы жастан» деп текке айтпаса керек. Неғұрлым еңбекке ерте бейімделген бала, соғұрлым іске епті келеді. Сондықтан балаға ойнап болған соң ойыншықтарын жинатып немесе бірге жинап, шаң

сұрту, гүлге су құю секілді қарапайым іс-әрекеттерді жасата берген жөн. Себебі, еңбек тәрбиесі бала тәрбиесінің ең маңызды бөлігі. Еңбек баланың адамгершілігінің қалыптасуына орасан зор әсер етеді. Еңбек ету арқылы бала сол істерге қатысты мәліметтер мен ептілікті бойына жинақтай береді. Әрі денесі де шыныға түседі. Сондай-ақ, еңбек балаларды ұйымшылдыққа, жігерлі іске, көркем шығармашылыққа, іскерлікке баулиды. «Жігітке жетпіс өнер де аз» деген аталарымыздың сөзін еске алсақ, жетпіс өнерлік қасиет адамның бойына еңбектену арқылы ғана қалыптасады. Балаңыз жастайынан еңбекке машықтанса, болашақта сегіз қырлы, бір сырлы болатынында күмән жоқ.

Балаларды еңбек сүйгіш етіп өсіру үшін ерте жастан-ақ осыған психологиялық жағынан дайындау қажет. Ата-ана баланың тілі шығып, жүре бастаған кезден-ақ оларға қолынан келетін тапсырмалар беріп, өзіне-өзі қызмет етуге, айналасындағы адамдарға қолғабысын тигізуге дайын тұруға біртіндеп үйрете беруі тиіс.

Баланы жігерлі, іскер етіп өсіру үшін жас кезінен еңбекке, талаптылыққа, ептілікке баулу керек. Істеген істі тиянақты етіп орындауын қадағалау қажет. Бала есейген сайын одан күрделірек істерді орындауын талап етудің пайдасы зор. Сондай-ақ баланы еңбекке баулуда оны табандылыққа үйретудің үлкен мәні бар. Еңбекке деген дағды дамып, ол әдетке айналса ғана нәтижесін бермек.

Пайғамбарымыздың (саллаллаһу аләйһи уә салләм) кезеңінде балаларға аяқкиімдерді реттеп қою, дәрет алатындар үшін құман мен шылапшын тасу, сусын тарқату секілді қарапайым істермен қатар сыр

сақтауға дағдыландыратын хат тасу сияқты маңызды жұмыстар да жүктелетін. 8 жасында анасының ұсынысымен Пайғамбарымыздың жанында қызмет ете бастаған хазірет Әнәс 10 жыл бойы осы қызметін жалғастырады. Тіпті Хайбар жорығында осы мақсатпен Пайғамбарымыздың қасына еріп, жол-жөнекей әр түрлі істерге жәрдемдеседі. Осылайша балалық шағын Пайғамбарымыздың алтын бесігінде өткізген хазірет Әнәстің саңлақ сахаба ретінде тарих парақтарында есімі жазылды.

Пайғамбарымыздың үйінен адам аяғы үзілмейтін. Сондықтан келген-кеткен адамдарға қызмет көрсету үшін хазірет Әнәстің тысында басқа балалар да болатын. Тіпті бір риуаятта 20 шақты жас баланың осында қызмет атқарғаны айтылады.

Сондай-ақ Ислам тарихшылары жас балалардың соғыстарға дайындық істерінде де үлкендерге көмектескенін айтады. Мысалы, Хәндәк соғысына дайындық үшін ор қазылғанда, бұл іске үлкендермен қатар балалардың да жұмыла кіріскені деректерде бар. Ор қазуға Пайғамбарымыз да қатысқан. Мұсылмандар күні бойы ор қазып, кешкісін үйлеріне шаршап қайтатын¹⁵⁹. Мұндай еңбекке үлкендермен бірге балалардың да қатысуы олардың арасындағы қарым-қатынасты арттыруға, балалардың үлкендерден кәсіп үйреніп, оларды өздеріне үлгі тұтуына өз себін тигізгені анық. Еңбек арқылы шыңдалған балалардың бойларында болашақта қиыншылықтарды да жеңе білетіндей қайрат пайда болады.

¹⁵⁹ С. Суруч, Каинатин ефендисі Пейгамберимизин хайаты, 2-т., 101-б.

Пайғамбарымыз (саллаллаһу аләйһи уә сәлләм) өзі де бала кезінен еңбекқор боп өскен. Сүт анасы Халиманың үйінде сүт бауырларымен бірге қозы-лақ баққан. Кейіннен ағасы Әбу Тәліптің қолында жүрген кезінде ағасының жанұясына көмектесу үшін қой баққан. Еңбекті қадірлеген Пайғамбарымыз мұсылмандарды еңбек етуге шақырып былайша өсиет етеді: *«Ешкім маңдай терімен тапқан табыстан артық табыс тапқан емес. Адамның өзі, отбасы, қызметшісі үшін жұмсағандары оған садақа ретінде жазылады»*¹⁶⁰. Оның еңбекті қастерлегенін мына хадистен көруге болады: сахаба Әнәс ибн Мәлик (р.а.) былай дейді: «Бірде әнсарлық бір адам қайыр сұрап келді. Аллаһ елшісі одан үйінде несі бар екенін сұрады. Қайыршы үйінде бір ғана төсеніштерінің бар екенін, оның бір жағын астарына төсеп, қалған жартысын үстілеріне жамылатындарын және су ішетін бір ыдыстарының бар екенін білдіреді. Аллаһ расулы: «Оларды осында әкеліңіз», – деді. Әлгі кісі заттарын дереу жеткізді. Аллаһ расулы (саллаллаһу аләйһи уә сәлләм) оларды екі дирхамға сатып, ақшасын қайыршыға беріп: «Мұның бір дирхамына азық-түлік алып отбасыңа апарып бер, қалғанына бір балта сатып алып маған әкел», – деді. Қайыршы айтқанын екі етпеді. Аллаһ расулы балтаға сап жасап, егесіне ұстатып, ендігі жерде ағаш шауып, отын жинап, соны сатып күн көруін және он бес күннен кейін келуін айтты. Әлгі адам отын жинап, сатуға кірісті. Бірнеше күннен кейін Пайғамбарымызға келіп 10 дирхам табыс тапқанын қуана хабарлады. Ардақты елші бұл ақшаға киім-кешек, азық алуын бұйырды. «Осылай еңбек

¹⁶⁰ Ибн Мажә, Тижара, 1.

етуің қиямет күні маңдайыңа жағылған қайыршылық күйесінен әлдеқайда қайырлы. Тек қана қолдан ешбір шара келмей, мәжбүр қалаған жағдайда, қарыздан құтыла алмаған немесе адамды құрдымға сүйреген кісі өлтірудің ақысын төлейтін жағдайларда ғана қайыр тілеуге болады», – деді»¹⁶¹.

Пайғамбарымыздың осы хадистерін басшылыққа ала отырып, балаларды да еңбек сүйгіштікке тәрбиелеу керек. «Еңбек етсең ерінбей, тояды қарның тіленбей» деген халық даналығын сонда ғана жас ұрпақ ұғына біледі.

Спорт және дене шынықтыру

Денсаулық – адам бақытының негізгі бөлігі. Халқымыз «Он екі мүшең сау болса, жарлымын деме» деп денсаулықтың адам өміріндегі орнын ескертеді. Жастары әлсіз, денсаулығы нашар, зиянды әдеттерге әуес, жалқау, тәрбиесіз болса – мемлекеттің соры. Ондай мемлекет қашан да қорғансыз.

Ислам дінінде денсаулықпен қатар денені шынықтыруға да үлкен мән берілген. Пайғамбарымыз (саллаллаһу әлейһи уә сәлләм) бір хадисінде Аллаһ тағаланың алдында әлсіз мұсылманға қарағанда күшті мұсылманның сүйкімдірек екенін айтады. Пайғамбарымыздың осы хадисін басшылыққа ала отырып, балаларымыздың денесін шынықтыруға арнайы көңіл бөлуіміз керек.

«Педагогика» кітабының кіріспесінде ақын Мағжан Жұмабаев тәрбие турасында мынадай пікір білдірген:

«Тәрбие төрт түрлі: дене тәрбиесі, ақыл тәрбиесі, сұлулық тәрбиесі һәм құлық тәрбиесі. Егерде адам бала-

¹⁶¹ Әбу Дауд, Зекет, 126, Ибн Мажә, Тижара, 25.

сына осы төрт тәрбие тегіс берілсе, оның тәрбиесі түгел болғаны. Егерде ол жөпшенді ыстық, суық, аштық, жалаңаштық сықылды тұрмыста жиі ұшырайтын көріністерді елемейтін мықты, берік денелі болса, түзу ойлайтын, дұрыс шешетін, дәл табатын дұрыс ақылды болса, сұлу сөз, сиқырлы үн, әдемі түрден ләззат алып, жаны толқынданарлық болса, жамандықтан жаны жиреніп, жақсылықты жаны тілеп тұратын құлықты болса, міне, осындай болғанда адам баласының дұрыс тәрбие алып, шын адам болғандығы. Балам адам болсын деген ата-ана осы төрт тәрбиені дұрыс орындасын. Бала аурулы, зағип болса, баладан емес, тәрбиешіден. Бала тар ойлы, ақымақ болса, бала кінәлі емес, тәрбиеші кінәлі. Бала сұлулықтан ләззат ала білмейтін мақау жанды болса, бала айыпты емес, тәрбиеші жазалы. «Бала істеген жауыздықтың жазасын тәрбиеші көтерсін» деген Иран елінің мәтелі – шындығында дұрыс мәтел.

Тән саулығы – жан саулығы. Баланың жан-жақты дамуы тәрбие түрлерінің нақты үлесіне байланысты. Ал дене тәрбиесі, баланың бойында тәндік және рухани жетілудің өзара байланысын қалыптастыруға әсер етеді. Әрі баланың денесін шынықтыру – оны болашақ өмірге дайындаудың бір жолы. Осы себептен Пайғамбарымыз балаға садақ тарту, атқа шабу, жүзу, жүру және жүгіру, күресу секілді дене шынықтыру түрлерін үйретуді насихаттаған.

Адамның сергек, көңілді, жұмыс істеу қабілетінің жоғары болуына дене шынықтыру мен спорттың әсері мол екені баршаға мәлім. Дене шынықтыру мен спорт адам бойында жігерлілік, батылдық, тапқырлық, тәртіп пен ұжымдық қасиеттерді шыңдайды. Дене

жаттығуымен ұдайы айналысатын адамның жүрегі жақсы жұмыс істейді. Ағзаның оттегімен қамтамасыз етілуі жақсарады. Бұл қандағы эритроциттер мен гемоглобиннің санын көбейтеді. Адамның бойында 600 бұлшық ет бар. Бұл қуатты аппарат тұрақты түрде жаттықтыруды талап етеді. Бұлшық еттерді жаттықтырған сайын ми жұмысы жақсарып, жүйке импульстерінің тасымалдау қызметі артады. Дене шынықтыру мен спорт адамның қимыл-қозғалысына, сүйекке, буынға, дәнекерлеуші мүшелерге өзіндік пайдасын тигізеді. Сүйекті ірілендіріп, салмағын арттырып, оның мықтылығын күшейтіп, кальциймен байытатындығы ғылыми түрде дәлелденген. Енді Пайғамбарымыздың бала тәрбиесінде ата-аналарға айтқан өсиеттеріне құлақ аса отырып, хадистерінде аталған дене шынықтыру түрлеріне тоқтала кетейік.

Жүзу

Пайғамбарымыздың (саллаллаһу аләйһи уә сәлләм) өзі жүзуді бала кезінде Мәдина қаласына анасымен барғанда үйренген. Хадистерінде басқа спорт түрлерімен қатар жүзуді үйренуді үмбетіне насихаттаған. Сондықтан одан кейінгі дәуірлерде мұсылмандар балаларын тәрбиешілерге табыстағанда оларға оқу-жазумен қатар жүзуді де үйретуді міндеттеген екен.

Шын мәнінде дене шынықтырудың ең тамаша құралдарының бірі су болып табылады. Өсіп келе жатқан жас буынның денесіне судың және малтыған кездегі қимыл-қозғалыстың пайдасы айтарлықтай. Кішкентай кезінен суда малтып өскен баланың денсаулығы мықты, дене бітімі шымыр, күшті, мінезі өткір, табанды болып келеді. Судың жүрек, қан тамырына, жүйке

жүйесіне, буындарға, тыныс алу жолдарына, денедегі зат алмасуға әсері мол. Жүзу арқылы ағзаны жақсы шынықтыруға, суықтан туындайтын түрлі ауруларға және инфекциялық ауруларға (гриппке, ангина, ревматизм және т.б.) төзімділік сияқты қасиеттерді арттыруға болады.

Суға жай сүңгіп шыққанның өзі денені әжептеуір сергітіп тастайды. Ал жүзген кезде дененің барлық мүшесіне, жүйкеге салмақ түсіп, айтарлықтай әсер етеді. Физиологтар суда малтуды «тыныс алу гимнастикасы» деп атаған. Су бетіндегі ұсақ иондар тыныс жолдары арқылы денеге еніп, өкпе, жүрек сияқты органдардың атқаратын жұмысын жеңілдетеді. Балалардың арқа, бел, омыртқа жотасы қисайып кеткенде не күдіс жауырын, еңкіш болғанда, суда жүзу теңдесі жоқ емдеу әдісі болып табылады. Себебі, жүзу барысында бұлшық еттердің бәрі де қимылдайды.

Көптеген ата-ананың көңілінде: «Баланы жүзуге неше жастан бастап үйрету керек?» деген сұрақ туындайды. Бұл сауалға, бала жүзуді неғұрлым ертерек бастаса, соғұрлым денсаулығына пайдалы деп жауап беруге болады.

Әңгіме!

Суға сүңгудің пайдасы

Қазақтың ұлы композиторы Құрманғазы патша үкіметі тұсында түрмеге жабылады. Ол бір күні түрмеден қашып, өзен жағасымен келе жатқанында артынан қуғыншылар келіп қалыпты. Қуғыншыларды көрген Құрманғазы жағада өсіп тұрған қамысты сындырып алып, аузына салыпты да, су астына сүңгіп барып, жата қалыпты. Аузындағы қамыстың бір ұшын судың бетіне шығарып қойып, өзен түбінде дем алмай жата берген. Қуғыншылар Құрманғазының ізін таба алмай кейін қайтады. Сөйтіп кемеңгер

композитор тапқырлығы мен суға сүңгі білгендігінің арқасында аман-есен жаудан құтылып еліне жеткен екен.

Атқа міну

Баланың денесін шынықтыратын жаттығудың келесі түрі – атқа міну. Пайғамбарымыз (саллаллаһу аләйһи уә сәлләм) атқа мініп шабуды да балаларға үйретуді насихаттайды. Тіпті оны көңілді сейілетін жаттығу ретінде күндегі жаттығулардың арасына қосуды айтқан. Ат және түйе жарыстарын өткізіп тұруға шақырған¹⁶². Кейбір хадистерде Ардақты елшінің өзінің тікелей осындай жарыстарға қатысқандығы айтылады¹⁶³. Бұл жайлы Әнәс (р.а.): «Пайғамбарымыздың Абда атты түйесінен ешқандай түйе оза алмайтын. Бірде бір бәдәуи келіп Пайғамбарымызбен жарысып, озып кетті. Бұл мұсылмандарға ауыр тиді. Пайғамбарымыз оларды жұбату үшін: «Әрбір шарықтауға Аллаһ тағала бір құлдырау береді»¹⁶⁴ дегенін айтады.

Аталарымыз да баланы жастайынан атқа мінуге дағдыландырып отырған. Бұл сол кездегі өмірдің ең негізгі қажеттілігі еді. Ат әрі көлік, әрі ердің қанаты болатын. Өйткені талай батырлар ат үстінде елін қорғады. Сондықтан қазақтың батырларымен қатар арғымақтары да дастанға айналған.

Иә, баланың денсаулығы мен дене тәрбиесінде атқа мінудің көптеген пайдалары бар екені белгілі.

¹⁶² Нәсәи, Хайл, 6/214-229

¹⁶³ Бухари, Салат 41; Муслим, Имара 95; Ибн Мажә, Жиһад 44

¹⁶⁴ Бухари, Рикақ 38; Нәсәи, Хайл, 14; Әбу Даууд, Әдәб, 9

Қазіргі таңда дәрігерлер көптеген жүйке ауруларына да қатысты ем ретінде атқа мінуді қолданып келеді. Сонымен қатар атқа міну баланың денесінің шымыр боп өсуіне, әрі бойына батырлық рухын сіңіруде де өзіндік орны бар екенін ұмытпаған жөн.

Күрес

Баланың денесін шынықтыру үшін қажетті спорт түріне күресті де жатқызуға болады. Оны да Пайғамбарымыз (саллаллаһу алейһи уә сәлләм) ата-аналарға хадистерінде айтып, өсиеттеген. Мұхаммед ибн Әби Алиден жеткен мүрсәл бір хадисте хазірет Хасан мен Хұсейіннің (р.а.) Пайғамбарымыздың алдында күресетіндіктері айтылады. Сонда Пайғамбарымыз Хасанға жақтасатын көрінеді. Оның себебін сұрағандарға *«Хұсейінге Жәбірейіл көмектесуде, мен болсам Хасанға көмектескенді ұнатамын»* деп жауап берген екен¹⁶⁵.

Ибн Хишамның жеткізген бір мәліметі бойынша Пайғамбарымыздың өзі де күрескен. Сол кездегі Меккенің атақты балуаны Руқәнә ибн Әбди Язид мұсылман болу үшін мұғжиза ретінде Пайғамбарымыздың өзімен күресіп, жауырынын жерге тигізуін талап етеді. Айласы мен күшіне сенген Руқәнәні Пайғамбарымыз алып ұрып, таң қалдырады¹⁶⁶.

Садақ тарту

Құран Кәрімде айтылған: *«Сендер де оларға (дұшпандарға) қарсы қуат пен соғыс үшін арнайы*

¹⁶⁵ Әл-Мәтәлибул-әлия, 4.72 (306-б. Жанан)

¹⁶⁶ Ибн Хишам, 1/390-391

бапталған) жылқы дайындаңдар»¹⁶⁷ деген аяттағы «қуат» сөзін Пайғамбарымыз (саллаллаһу аләйһи уә сәлләм) мергендік деп түсіндірген. Ол мергендікті адамның бала кезінен үйреніп, үйренгеннен кейін өле-өлгенше тастамауы керектігін айтады. Аллаһ елшісі (с.а.с) бір хадисінде былай деген: *«Араларыңнан қайғы-мұңға батқандарына садағын асынып, мұңын сонымен тарқатудан басқа жол жоқ»*. Тіпті бұны барлық адамға өсиет етіп былай дейді: *«Ешкім көңілін сергіту үшін садақ тартудан қашпасын»*¹⁶⁸. Мергендікті үйренгеннен кейін, оны тастап кеткен адамды *«Бізден емес»* немесе *«Аллаһ тағаланың нығметіне күпірлік ету»* деп сипаттап, мергендікті тастамау үшін қатал ескерту жасаған. Сахабаларға Пайғамбарымыз садақ атудың ең жағымды көңіл сергіту жолы екенін айтқандықтан, олар қолдары босағанда, кейде ақшам намазынан кейін қараңғы түскенше садақ атумен айналысқан. Сонымен қатар балаларына да садақ атуды үйреткен. Мысалы, хазірет Әнәс (р.а.) балаларының садақ ату-ды үйренгендерін бақылап отыратынын айтқан. Бір күні садақ тартып жатқан балаларды көріп қалып, қастарына барып мергендіктерін бақыламақ болады. Бірақ балалардың садақ тартыстарына көңілі толмай, садақты қолына алып, қалай ату керектігін көрсетеді. Атқан оқтарының ешқайсысы мүлт кетпей, көздеген жеріне дөп тиеді.

Хазірет Омар (р.а.) халифалығы кезінде қол астындағы әкімдерге кішкентай балаларға садақ тарту, атқа шабу, жүзу, жүгіру секілді жаттығуларды үйрету керектігін хатпен білдіреді. Алғашқы мұсылмандардың

¹⁶⁷ «Әнфал» сүресі, 60-аят.

¹⁶⁸ Муслим, Имарәт, 168.

кезеңінде балалардың әртүрлі заттарды нысана етіп қойып, көздеп атуға жаттыққандары айтылады¹⁶⁹. Бірақ олардың тірі жануарларды нысана етіп алуына қатаң тыйым салынған¹⁷⁰.

Садақ тартуға жаттығудың баланың денесіне көптеген пайдасы бар. Баланың бұлшық еттері жетіледі. Қырағылыққа үйренеді. Бұны Пайғамбарымыз бір хадисінде былай баяндайды: *«Оқ атып жарысыңдар, денелерің қатайсын, жалаң аяқ жүріңдер»*¹⁷¹. Құранда Аллаһ тағала қуат ретінде атап айтқан садақ атуды үйренуді Пайғамбарымыз (саллаллаһу әләйһи уә сәлләм) атқа шабу-дан да жоғары бағалаған.

Жүру және жүгіру

Пайғамбарымыз жайлы айтылған хабарларда оның оқ ату, атқа шабумен қатар жүруді де насихаттағаны айтылады. Осы насихатқа орай сахабалар жүруге қатты мән берген. Хазірет Омар (р.а.) былай деген: «Балаларыңа жүзуді, атқа шабуды үйретіндер және белгіленген қашықтық арасында жалаң аяқ жүруді әмір етіңдер». Жүру де – дене шынықтыру жаттығуларының бірі. Жаяу жүру, жүгіру және т.б. көптеген бірқалыпты орта деңгейде орындалатын дене қозғалыстары арқылы әртүрлі бұлшық еттер жұмыс істеп, белгілі мерзім аралығында олардың босансуына жол ашылады. Ал бұл мидың ұзақ уақыт жақсы қызмет істеуіне әсер етеді.

Жүгіру жайлы Пайғамбарымыз (саллаллаһу әләйһи уә сәлләм) былай деген: *«Ара қашықтыққа жүгірген адамның әрбір қадамында жақсылық бар»*. Өзінің Айша ана-

¹⁶⁹ Нәсаи, Кусуф, 15.

¹⁷⁰ Бухари, Зәбаих, 25.

¹⁷¹ Мәжмауз-Зәуaid, 5-т., 136-б.

мызбен (р.а.) екі рет жарысқаны, біріншісінде хазірет Айшаның (р.а.), екіншісінде Пайғамбарымыздың озып кеткені айтылады¹⁷². Сахаба Абдуллаһ ибн Омардың ара қашықтыққа өте тез жүгіретіні, мәреге жеткенде «Міне, келдім! Міне, келдім!» – деп қуанғаны баяндалады. Пайғамбарымыздың және сахабалардың реті келгенде ара қашықтыққа жүгіргендерін, осылайша дене шынықтыруға көңіл бөлгендерін айтуға болады. Осы айтылғандармен қатар дене шынықтыру мақсатымен басқа да жаттығуларды балаларға орындату, күнделікті әдетіне айналдыру тәрбие тұрғысынан қажет. Себебі, мұғалімнің немесе жаттықтырушының басшылығымен күнбе күн дене шынықтырумен шұғылданып жүрген жас өспірім тек қана денсаулығын жетілдіріп қоймайды, сонымен қатар адамгершілік рухта тәрбиеленеді. Кездескен қиыншылықтың қандайын болса да жеңіп шығуға дағдыланады, бойында жағымды мінез-құлық қалыптасады. Коллективте қатаң тәртіп сақтау ережелерін орындау дағдысына, жоғары мәдениеттілікке тәрбиеленеді. Олардың алдына нақтылы міндеттер қойып, осыны толық орындап шығу үшін ерінбей еңбек етіп, күш-жігерлерін жұмсау қажеттілігін ескерту тиімді. Бұл – баланың белсенділігін арттырып, оларды іске жұмылдырады. Күш, шапшаңдық, төзімділік, ептілік, табандылық және тәртіптілік көрсетуге байланысты әртүрлі еркін бұлшық ет қимылдарын жасау үшін өзінің дене күші мен ой-өрісі қабілеттілігін арттыра түседі. Аңғарғыштығы, ептілік қасиеттері жетіле береді.

¹⁷² Әбу Дәуд, Жихад, 68.

Дене шынықтыру жаттығуларының нәтижесінде, әдетте, адамның дене құрылысы да жақсарып, сұлulanып, келбетті болып келеді және түрлі жаттығуларды көп күш салмай, еркін, табиғи, әдемі, сұлу жасау қабілеттілігі дамиды.

Дене шынығу жаттығулары баланың денсаулығын нығайтып, денесінің дұрыс өсуіне ықпал етеді және оларды өмірге аса қажетті күштілік, жылдамдық, төзімділік, шапшаңдық, тәртіптілік, ұқыптылық, жігерлілік, батырлық, табандылық, шешімділік және т.б. қасиеттерге тәрбиелейді. Сонымен қатар жолдастық сезім, тапсырған іске жауаптылық, намысты қорғау сезімі өршіп нығаяды.

Шынықпаған, әуектетілген нәзік бала суық тиіп жиі ауырады. Қимылына, қозғалысына тежеу болған бала жақсы жетілмейді. Әсіресе, оның қимыл үйлесімі ойдағыдай болмайды. Жиі жығылып, тізесін, шынтағын жаралап алады. Бала аз қимылдаудың салдарынан тамақты да көп қажет етпейді. Тәбеті нашарлайды. Осындай тәрбиенің салдарынан бала көбінесе жүдеу, ауырғыш, өзімшіл болып келеді. Осындай кемшіліктің алдын алу үшін бір мұсылман ғұламасының айтқанындай: «Әке баласына дінді танытуы, Құран оқып, жаза білуін, тіпті, атқа мінуді, суға жүзуді, заманына сай өзін-өзі қорғай білуін де үйретуі тиіс. Баланың ақыл, ой, күш-жігерін тек жекпе-жек спорт түрімен ғана шектеп қоймай, өмірі мен денсаулығына және ертеңі үшін пайдалы спорттың өзге де түрлерімен шұғылдандуына жағдай тудыруымыз керек».

Осы орайда Қазақстанның халық жазушысы, балалар әдебиетінің көрнекті қаламгері Мұзафар Әлімбаев

ағамыздың даналық пайымдауларынан бір үзінді келтіруді дұрыс көріп отырмыз:

Әңгіме!

Аянишақ ата-аналар мен әлжуаз балалар

1956 жылы Мұхтар Әуезовке еріп, Талдықорған облысына бардым. Біз Социалистік Еңбек Ері атағын екі рет алған Нұрмолда Алдабергенов басқарған ауылда болдық. Содан Текеліні басып, «Төлектің төрі» деген жайлауға бет алдық. Орта жолда «Газ-69-ымыз» жүрмей қалды. Ар жағына атқа қондық. Кер айғырға мінген Мұқаң қаққан қазықтай қалт етпей, сары желдіріп келеді. Бір белден асқанда үлкен кісі мені шақырып алды да:

— Қарағым, мына менің Ернарымды атқа шауып үйретші, — деді. — Былтыр Жамбыл облысына апарып, атқа мінгізіп көріп едім. Желіске көндігіп қайтқан. Аттың басын жібермей, аңдағайсың.

— Мақұл, — дедім. Айтуын айтсам да, ойға қалдым:

«Қалада өскен қаршадай баласы атқа қалай шаба алады? Бү кісі неге сонша тәуекелге барады? Жазатайым болады демей ме екен?» Ернарды бөліп алып, жазық алаңқайда құйғыта жөнелдім. Баланың аты бала ғой, барын салып, борбайлатып барады екен, тізгінімді тарта қойдым. Мен райдан қайтқан соң, ол да шабысын бәсеңдетті. Кешінде қойшылар ауылында отырып, «қалай болды?» дегендей, ой жүгіртсем, әкесі «аяулы балам бірдеңеге ұрынып қалады» демепті. «Көрсін, үйренсін» депті.

Ернар кейін аттан құлап, жазым бола жаздады. Сонда әкесінің:

— Сенің әкең бала кезінде аттан сексен рет ұшқан. Аттан құлаған ауыр емес. Ернар, бүйтгім деп, анаңа айтушы болма. Ендігері елге шығармай қояды, — деп жұбатқаны әлі есімде.

Сөйтсем ұлы педагог ата-бабасының ежелгі кәсібіне баласының көндіккенін қалаған екен. Сынға салмай, баласының ысылмайтынын Мұқаң білген ғой.

Бұл – үйрету өнегесі. Әр ата-анаға ғибрат алар жөн-жосық осы болса керек.

Бұл-бұл ма, тәуекелге бел байлап, жалғыз ұлын Отан соғысында қан майданға жіберген Долорес Ибарруидің ерлігін қандай өлшеммен бағаларсың? Ер ана есіл ұлына қаншалық сенген! Өйткені, ұлының ұятқа қалдырмасына, өзі берген ұлағат тәрбиесіне сенген. Шынында, шын батыр боп шыққан жоқ па оның ұлы?!

Мен әскер қатарында жеті жарым жыл офицерлік қызметте болған адаммын. Талай солдатты қолымнан өткіздім, тәлім бердім. Бірінші кездескен адамның қандай отбасында өскенін айыру маған қиынға түспейтін еді. Бала кезінде барынша әр түрлі іске араласқан балаң жігіт аз да болса тәжірибесіне сүйеніп, тың жағдайда тосылмай қиыннан қиынын тауып кететін. Әміріңді екі етпей, аяғына дейін тындырып шығар еді.

«Күнім, айымды» көп естіген, үлбірек тәрбиеден өзгені көрмеген бала сәл-пәл қиындыққа кездессе болды, солқылдап майысып, мойып қалатын.

От тұтата алмаған, ат жеге алмаған, балта қайрауды білмеген болбырлардың біразын көрдім. Бірақ солардың өз ата-анасына реніштен басқа ештеңе айтпағанын да білемін.

Осыдан екі-үш жыл бұрын елдес бір адамның баласы он бір сыныпты бітіріп, Қазақтың дене тәрбиесі институтына оқуға тапсыруға келді. Оқушы кезінің өзінде бірінші разряд алған бала бокстан да, өзгесінен де – сыннан жақсы өтті. Өткені не керек, жүзуге келгенде, малтығып, жалпы бағасын кемітіп алып, конкурстан өтпей қалды. Себеп? Себебі ерке Ертістің жағасында өскен баланы ата-анасы, «ойбай, суға кетіп қаласың! Өзенге он метр жақын барма!» – деп үркіткен. Содан бала суға жоламаған. Бұған не дерсіз? Қайран ата-ана ұлының бағын байлаған...

Ол ол ма, Нұра бойында тұратын бір кісі Темеш деген ұлына: «Өзенге жолаушы болма», – деп тыйым салған. 2-сынып оқып жүрген кезінде «Ескі көпір» атанатын жалғыз бөрене үстімен өзге балалар өткенде, әлгі бала тайып жығылып, суға кеткен. Қайран әке қасіретке батып, бармағын тістеп қала берген.

Біреу үйренгенді, біреу үйренбей ме?! Бес жасында Ертісті бесігіндей көретін балаларға суға түсуге, жүзуге тыйым салуды өз басым қып-қызыл қиянат көремін.

Әлжуаз балалар – аяншақ аналардың әлпештеген бозымдары. Әрине, бұл әкеге де қатысты. «Ағашқа өрмелеме, аяғыңнан айрыласың», «Тауға құмартпа, табаның тасырқайды», «Шатырға шықпа, жұлыныңды үзесің», «Суға түспе, кетесің» – деп ойбайлайтын әке-шеше аз кездеспейді. Осындай байбаламшыл тәрбие балаға не береді?

Қорғалақ, жасқаншақ, жасық, тұйыққа тірелгіш қырсыздар сондай тәрбиеден де. Француз білімпазы Жан Жак Руссо бір сөзінде: «Балаға болма десең – шалдуар, болашақ ойшыл қайтіп баулынар!» – деген екен.

Тірлік – теңіз. Ал теңізде малту үшін әркім өз білегіне, жүзгіштігіне сенсе болар.

«Өмір сүру үшін өмірден үйрену керек!» – дейтін қағида ешуақытта ескірмек емес! Балаңды бәйек болып, ауладан ұзатпай бағарсың. Ол өсер, ержетер. Бірақ, балаңа су кешетін де күн жетер. Бәйтерек басына өрмелейтін де кезі келер... сонда қайтеді?

Парасатты ата-ана осыны ойлар болар. Бұл, әрине, баланы бетімен қоя бер деген сөз емес.

Тұрмыс-тірлікте нендей-нендей әрекет кездесе, қандай-қандай қажеттілік бар болса, соның орайы келгеніне жас мөлшеріне сәйкес сәби кезінен баланы баули беру парыз ғой.

Қазықты қалай қағады? Байлаудың түрлері қандай? Жіпті қалай еседі? Шегені қалай қайырады? Атты қалай ерттейді? Электр өтекті қалай жөндейді?.. Осының бәрі күндердің бір күнінде баланың алдынан шықпай қоя ма?

– Әй, тәйірі, өмір деген біздің ұрпақтай емес, сендерге енді оңайырақ болады, – деп жасөспірімдерді емексіте бермеген жөн. Оңайға емес, қиынға үйретейік ұрпақты. Халықтан асқан ұстаз жоқ. «Жігітке жетпіс өнер де аз», «Өнерді үйрен де, жирен» деп халық тегін айтпаған.

Баламыз өмірге керектің бәрін, ең жеңіл-желпі дегеннен бастап, игілерінен үйрене берсін! Сонда олар ертең сынға түскенде, ата-анасына алғысын ғана арнайды. «Үйренсін» деу оңай. Әуелі өз қолыңнан келсін, балаға ұсынар үлгің болсын. Сонда ұрпағың уағызсыз-ақ өзі үйренеді. Қорыта айтқанда, ата-ананың аяншақтығы баланың сорына айналады, бағын байлайды.

Балаңды өзің жөнге салмасаң, кейін өмір тезге салады. Күнге күйгізбей, желге сүйгізбей, қымтап-шымқаған бала қырсыз, ынжық, икемсіз болып өседі, «қорадан шықпаған қолбасы болмас». Бұдан туатын түйін:

Тәттілікті татуға
Кермек ащы тер керек.
Өмірді өрге тартуға,
Ез емес, тек ер керек!

Тазалық – иманның жартысы

Тазалықты сақтау – ішкі жан дүниеміз тұрғысынан әрі сыртқы көрінісіміз тұрғысынан маңызды міндеттердің бірі. Пайғамбарымыз (саллаллаһу аләйһи уә сәлләм) ол жайында *«Аллаһ тағала таза, тек қана таза болған нәрсені қабыл алады»* дейді. Құранда да Аллаһ тағала құлдарына дәрет, ғұсыл алуды әмір еткеннен кейін былай дейді: *«Аллаһ (бұл әмірді беру арқылы) сендерге қиыншылық тудыруды көздемейді, тек қана сендерді тазартып, берген нығметін толықтырғысы келеді»*¹⁷³.

Ислам дінінде ішкі-сыртқы тазалыққа бірдей көңіл бөлінеді. Сондықтан Құран мен хадистерде осы екі

¹⁷³ «Майдә» сүресі, 6-аят.

тазалық та қатар айтылады. Мысалы, Құранда зекеттің адамның рухани дүниесін тазалайтыны айтылса,¹⁷⁴ хадисте оразаның денені тазалайтыны айтылады¹⁷⁵.

Тазалық деген кезде адам баласының ойына бірінші ретте сыртқы тазалық оралады. Осыған байланысты Пайғамбарымыз да мұсылмандарды өзінің жеке басы, үйі, тіпті қоршаған ортаның да тазалығына мән беруге шақырады. Ислам дінінде жеке бастың тазалығына қатысты өте көп үкімдер айтылған. Сол үшін дәрет алуды, ғұсыл құйынуды әмір етеді. Сондай-ақ Пайғамбарымыз ғұсыл құйынуға ешқандай себеп болмаған жағдайда да мұсылманның аптада жоқ дегенде бір мәрте жуынуын бұйырған: *«Жұма күні жуыну балиғат жасына кірген әрбір азамат үшін сүннет»*¹⁷⁶, *«Жұма намазына келгендер жуынып келсін»*¹⁷⁷ деген хадистерімен дененің тазалығына мән беруді өсиет етеді. Дәрет бұзылмаған жағдайда сол дәретпен келесі намазды оқуға рұқсат бар бола тұра, Пайғамбарымыз әрбір намазды жана дәретпен оқыған. Дәрет алу барысында асықпай, дәрет мүшелерін толық жууды ескерткен. Хадистері арқылы адам баласының дәрет алған сайын сол дәрет мүшелерімен жасаған күнәларының кешірілетін білдірген¹⁷⁸. Ал ақырет күні үмбетінің дәрет мүшелерінің жарқырап, басқа үмбеттерден ерекшеленіп тұратынын айтады¹⁷⁹. Ұйқыдан оянганда ең бірінші қолды жууды әмір етіп, былай дейді: *«Түнде*

¹⁷⁴ «Тәубе» сүресі, 103-аят.

¹⁷⁵ Ибн Мажә, Сиям, 44.

¹⁷⁶ Бухари, Жұма, 12.

¹⁷⁷ Бухари, Жұма, 2.

¹⁷⁸ Нәсаи, Таһарәт, 108.

¹⁷⁹ Муслим, Таһарәт, 35-37.

қолдарыңды қайда жүгірткендеріңді білмейсіңдер»¹⁸⁰. Тамақтан бұрын және кейін қол жуумен қатар, сүт секілді майлы нәрселерді ішіп-жегенде де ауыздың шайылуы керектігін айтады. Әсіресе ұйықтар кезде қолдың таза болуын және дәретпен жатуды, осылайша жатар алдында дәрет мүшелерінің, соның ішінде аяқтардың да жуылуына мән береді. Ал жатқан кезде қолын жумай, май иісті қолымен жата салған адамға арнап: *«Қолындағы тамақ иісімен ұйықтаған адам қандай да бір ауруға шалдықса, кінәны өзінен ғана көрсін»* дейді.¹⁸¹

Ауыз тазалығына да қатты мән берген Аллаһ елшісі (саллаллаһу аләйһи уә сәлләм) әрбір намаздың алдында тістерін тазалайтын. Тіпті жатарда және оянғаннан кейін тісін тазалауды бірінші орынға қоятын. Киімнің тазалығына айрықша көңіл бөлетін. Кіші және үлкен дәретті киімге тигізбеуді, тиген жағдайда ол киіммен намаз оқуға болмайтынын үмбетіне қатаң ескерткен еді. Сондықтан әжетханаларда тазалық үшін судың, ол табылмаған жағдайда басқа тазалық үшін қолдануға болатын нәрселермен тазалануды өсиет еткен.

Үйдің және намаз оқылатын жерлердің де тазалығын қадағалаған. Жаман иісті жерлерден періштелердің қашатынын, лас жерлерге олардың кірмейтінін мәлімдеген. Дәрет алатын жердің өзін таза ұстап, ол жерге кіші дәрет сындырмау керектігін ескерткен. Сонымен қатар көпшілік жүретін жолдың бойына, көлеңкелік жерлерге де дәрет сындыруға болмайтынын айтып, мұндай адамдардың лағынетке ұшырайтынын

¹⁸⁰ Нәсаи, Таһарәт, 1.

¹⁸¹ Тирмизи, Әтимә, 48.

білдіреді. Яғни, көпшілік демалыс орындарының да таза ұсталуын қадағалаған. Осылайша қоршаған ортаның тазалығына көңіл бөлген.

Дінімізде тазалыққа байланысты айтылған осы өсиеттердің бәрі бала тәрбиесіне де қатысты. Осы өсиеттерді басшылыққа ала отырып, ата-ана ретінде балаларымызды да тазалыққа үйретуіміз керек. Сонда ғана олар тазалықты иманның жартысы деп түсініп, осы арқылы мұсылмандық келбеттерін көркейте түседі.

Ас – адамның арқауы

Ислам дінінде асқа да көп көңіл бөлінген. Азықтардың адал-арам болып бөлінуі, харам азықтардың Құран Кәрімде қатаң ескертілуі бізге осыны аңғартады. Бала тәрбиесі тұрғысынан да азықтың маңызды екенін сүннеттен де көруге болады. Бала туылғанда алғаш аузына салатын азығына қатты мән берген Пайғамбарымыз сахабаларына осы райда ескертулер жасаған. Баланың аузына салынатын алғашқы дәмнің құрма сөлі болуын қатты қадағалаған. Құран Кәрімде баланың сүт ему уақытын екі жыл деп беруі де бізге алғашқы жылдардан-ақ баланың азығына көңіл бөлуімізді ескерткендей. Хадистерде ана сүтіне де көңіл бөлініп, *«Сәби үшін ана сүтінен қайырлы сүт жоқ»*¹⁸² деген. Ана сүтінің баланың мінез-құлқына әсер ететінін баяндаған. Демек, тамақтану мәселесі баланың дене тәрбиесі үшін де, мінез-құлқы, яғни рухани тәрбиесі үшін де өте маңызды. Сондықтан Ислам дінінде тамақтануға байланысты айтылған өсиеттер мен

¹⁸² Мүснәду Зәйд. Б. 481. Ширатул-Ислам 84/б.

әмірлерді бала тәрбиесінде де басшылыққа алғанымыз абзал.

Құран Кәрімнің ас мәселесінде бізге жасаған ең маңызды ескертулерінің бірі адал-арамның аражігін ажыратып, адалын ғана жеу екенін жоғарыда да айттық. Құранда бұл жайында: *«рызық ретінде берілгендердің тазасын»*¹⁸³, *«таза және адалын жеу»*¹⁸⁴ деген әмірлер айтылады. Құранда бір аятта өткен-кеткен пайғамбарлардың бәрінің үмбеттеріне таза ырықтардан жеу әмір етілгені айтылады¹⁸⁵. Демек, адам баласы жаратылғалы бері ең басты парыздардың бірі – астың адалдығы. Сондай-ақ Құранда адал әрі таза азықты тандап жеуді мұсылмандықтың басты шарты ретінде көрсетеді¹⁸⁶. Пайғамбарымыз (саллаллаһу аләйһи уә салләм) бір хадисінде *«Харам аспен қоректенген дене ешқашан жаннатқа кіре алмайды»*¹⁸⁷ деген. Құран әмірін тындап, сүннетпен жүруді тура жол деп қабылдаған алғашқы мұсылмандар байқаусызда харам ас аузына түсіп кетсе, оның бір түйірін де қалдырмай, өздерін құсуға күштеген. Осылайша харам астан бойларын барынша аулақ салған.

Аллаһ тағаланың қоректену мәселесінде айтқан екінші маңызды әмірі – ішу, жеу, бірақ ысырап жасамау. Осы тұрғыда ғұламалар өзі тойса да көзі тоймай ішіп-жеуді ысырап санаған. Пайғамбарымыз шектен шықпай ішіп-жеу жайлы былай деген: *«...Адам баласы асқазанын үшке бөлсін: бір бөлігін – тамаққа, екінші*

¹⁸³ «Бақара» сүресі, 57-аят; «Ағраф» сүресі, 160-аят.

¹⁸⁴ «Бақара» сүреі, 168-аят; «Әнфал» сүресі, 69-аят.

¹⁸⁵ «Муминун» сүрес, 51-аят.

¹⁸⁶ «Бақара» сүресі, 172-аят.

¹⁸⁷ Әбу Яла, 8/а.

бөлігін – суга, үшінші бөлігін – ауаға арнасын»¹⁸⁸. Ысырап жасамау өміріне қарап, мұсылман ғалымдар аз жеуді мұсылманға жарасар сипат деп санаған.

«Ауру – астан» демекші, көптеген аурудың негізгі себептерінің бірі дұрыс тамақтанбауға келіп тіреледі. Сондықтан мұсылман ғалымдар тамақтануды ләззат үшін емес, саулық үшін керек деп қараған. Олардың пікірінше балаға берілетін тәрбиенің бір тармағы – тамақтану әдебі, тамақ жеудің мақсаты үйретілуі керек деген. Мұсылман ғалымы Ибн Мискәуэйһ бұл жайында былай дейді: «Балаға ең алдымен тамақтану әдебі үйретілуі керек. Тамақтану әдебінде бірінші үйретілетін нәрсе – тамақ жеудің негізгі мақсатын түсіндіру. Бала тамақ жеудегі мақсат ләззат алу емес, денсаулықты сақтау екенін түсінуі керек. Барлық азықтар адам ағзасының саулығы үшін жаратылған. Азықтар бейне-бір ауруды жазу үшін алынған дәрі секілді. Ол – аштықты, аштықтан туындайтын қиындықты жою үшін алынатын дәрі. Дәріні ләззат алу үшін емес ем үшін қабылдағанымыз секілді, тамақты да дененің саулығын сақтайтындай мөлшерде, аштықты басытындай етіп қана жеп, қомағайланбау қажет». Осыған байланысты баланың алдында тамақты мақтауды да бұрынғы мұсылмандар дұрыс көрмеген. Себебі, бала мұндай жағдайда адам баласы үшін ең үлкен бақыт – тәтті, дәмді нәрсе жеу деп ұғады екен.

Алғашқы мұсылмандардың өміріне көз жүгіртсек, күнде екі мезгіл тамақтанғандарын көреміз. Бірақ тамақ мәзірлерінде харам астың тысындағы азықтардың бәрін тұтынғанын көруге болады. Пайғамбарымыз

¹⁸⁸ Тирмизи, Зухд, 47.

(саллаллаһу аләйһи уә сәлләм) азықтарды қоректік пайдасына қарай хадистерінде мақтап, сол азықтардан жеуге шақырған. Мысалы, ет, сүт, бал, арпа, бидай, асқабақ, зәйтін майы, тауық, қоян еті, ірімшік, т.б. азықтардың пайдасы хадистерде айтылған.

Балаларға тамақ жеудің мынадай әдептерін көрсеткен: тамақтан бұрын және кейін қол жуу, тамақты «бисмилләһпен» бастау, дұғамен бітіру, оң қолмен жеу, өзінің алдынан жеу, тамақты жатып жемеу, қолды тіреп отырмау, тамаққа мін айтпау, нанның, тамақтың дастарқанға түскен үгінділерін тастамау, суды үш мәрте бөліп ішу, кесенің сынған жерінен су ішпеу, су құйылған ыдысқа ауызды малып ішпеу, ыдыстардың бетін ашық қалдырмау, тамақты қатты ыстық күйінде жемеу, т.б.

Сүннет бойынша тамақтануға байланысты ұстанымдардың бірі – отбасы мүшелерінің дастарқан басына бірге отыруы. Пайғамбарымыз: *«Аллаһ тағала үшін тамақтардың ең сүйкімдісі – көп қол созылған тамақ»*¹⁸⁹, *«Бәрің бірге жиналып тамақ жеңдер, бөлек-бөлек отырмаңдар, себебі, берекет жамағатта»*¹⁹⁰ дейді.

Бірде «Қанша тамақ жесек те тоймаймыз, бұл қалай болғаны?» деп сұраған бір сахабаға Пайғамбарымыз: «Бірге жейсіңдер ме, жоқ әлде бөлек-бөлек жейсіңдер ме?» деп сауал қояды. Сахаба: «Бөлек-бөлек жейміз» деп жауап береді. Сонда Пайғамбарымыз: «Олай болса, дастарқанға бірге отырыңдар, «бисмилләһ» деп

¹⁸⁹ әт-Тарғиб, 3/134.

¹⁹⁰ Ибн Мажә, Әтима, (2/1094, 3287. Х.).

жеңдер, сонда тамақ сендер үшін берекетті болады»¹⁹¹ деп үйретеді.

Пайғамбарымыздың көпшілікпен бірге отырған дастарқан басындағы әдеттерінің бірі – ғибратты әңгімелер айту болатын. Осы сүннетті ұстанған мұсылмандар да дастарқан басында жүрекке жағымды әңгімелердің қозғалуын, ғибратты оқиғалардың баяндалуын дәстүрге айналдырған.

Бала тәрбиесі үшін дастарқан басы да – өзінше бір мектеп. Демек осы сәтті пайдаланып, баланың көкірегін ашатын, санасында сабақ болып мәңгі қалатын баянды оқиғаларды айта отырып, әдептілікке, имандылыққа баулуға болады.

Баланың қоректенуі өте маңызды. Себебі, алдыңғы бөлімдерде де айтылғандай, дененің өсіп-жетілуі, ойлау қабілетінің дамуы дұрыс қоректенуге байланысты. «Ас – адамның арқауы» деп айтылғандай, жас ұрпақтың да денінің саулығы дұрыс қоректенуге байланысты. Сондықтан хазірет Омар халифа (р.а.) болып тұрған кезінде сәбиге дүниеге келген сәтінен бастап қазынадан ақша бөлген.

Пайғамбарымыздың ата-анаға жасаған ескертуінің бірі – баланың су сұрауына байланысты. Пайғамбарымыз бала су сұрағанда оны күткізбей, түннің жарымында болса да дереу айтқанын орындау керектігін айтады. Ал тамақ сұраған кезде оны күткізуге болады. Бұл оларды ораза ұстауға жаттықтыруға, сабырлы, шыдамды болуға үйретеді.

¹⁹¹ Ибн Мажә, 3286. Х. ; Әбу Даууд, Әтима, 15/3764. Х. Фәйзул-Қадир, 1/152.

Денсаулық сақтау шаралары

Ислам дінінде адамның денсаулығына қатты мән берілген. Себебі, адам баласының бұл өмірге және ақыретке қатысты міндеттерін атқара білуі денінің саулығымен тығыз байланысты. Сол үшін Пайғамбарымыз (саллаллаһу аләйһи уә сәлләм): *«Аллаһтан кешірім және амандық-саулық тілеңдер. Себебі, адам баласына яқиннен (терең иман) кейін амандық-саулықтан артық нәрсе берілмеген (яғни одан артық нәрсе жоқ)»* – деген¹⁹². Деннің саулығы жайында келесі хадисінде былай дейді: *«Аллаһ тағаладан сұралған нәрселердің ішінде Оған ең сүйкімдісі – амандық-саулықтың сұралуы»*¹⁹³.

Бірде бір кісі ең жақсы дұға үйретуін сұрағанда, Пайғамбарымыз: *«Раббыңнан бұл дүниеде де, ақыретте де амандық-саулық беруін сұра»*¹⁹⁴ деп жауап берген.

Жер жүзіне ескертуші ретінде келген Өз елші (саллаллаһу аләйһи уә сәлләм) көбінесе адамдардың Аллаһ тағаланың берген екі нығметінің қадірін біле бермейтіндіктерін, сол екі нығметтің бейне-бір адамның қолынан еш кетпейтіндей көріп алданатындықтарын ескертеді¹⁹⁵. Бұл нығметтердің бірі – денсаулық, екіншісі – бос уақыт. Пайғамбарымыз осы хадисі арқылы да денсаулықты Аллаһ тағаланың берген нығметі ретінде сақтау керектігін білдіреді. Ал дені сау адам жайында былай дейді: *«Кім дені сау, өзіне (жаманишылыққа бармайтынына) сенімді күйде таңды атқызса және қасында сол*

¹⁹² Ибн Мажә, Дұға, 5.

¹⁹³ Тирмизи, Даауат, 112.

¹⁹⁴ Ибн Мажә, Дұға, 5.

¹⁹⁵ Ибн Мажә, Зүһд, 15.

күндік азығы болса, ол адамға әлемнің бар қазынасы тарту етілгенмен тең»¹⁹⁶.

Ислам дінінде өзін-өзі өлтіруге тыйым салынған. Яғни, адам баласы басына қандай қиыншылық төнсе де, өмір сүру үшін күресуі керек. Сол үшін Пайғамбарымыз: *«Ешбір адам басына төнген қиыншылықтан қашып өлім тілемесін. Егер осыған мәжбүр болса, жоқ дегенде: «Уа, Раббым, өмір сүруім мен үшін қайырлы болған уақытқа дейін өмір сүруді нәсіп ет, егер өлім мен үшін одан да қайырлы болса, маған өлім нәсіп ет» десін»* – дейді¹⁹⁷. Ал өзін-өзі өлтірудің нәтижесі мәңгілік тозақ екенін ескертеді. Өмір – адам баласы үшін берілген баға жетпес нығметтердің бірі. Осы нығметті қадірлеудің бір жолы – денсаулықты сақтау арқылы іске асады. Сондықтан дініміз бойынша денсаулық Жаратушы Иенің аманаты ретінде қаралып, «Егер алсаң аманат, қайтар оны саламат» деп, аманатқа жауапкершілікпен қарау өсиет етіледі. Осы тұрғыдан алғанда денсаулықты сақтау шараларына көңіл бөлу де өте маңызды.

Аурудың алдын алу шаралары

Баланың денсаулығын сақтау – ата-аналық міндеттердің бірі. Ал оның денсаулығын сақтау шараларының бірі – аурудың алдын алу арқылы жүзеге асады. Аурудың алдын алу жоғарыда айтып өткен денені шынықтыру, тазалыққа көңіл бөлу, дұрыс қоректенуге байланысты. Сонымен қатар Пайғамбарымыздың денсаулықты сақтау үшін айтқан келесі өсиеттері де өте маңызды.

¹⁹⁶ Ибн Мажә, 4141. Х.

¹⁹⁷ Бухари, Марда, 19.

Бір хадисте былай делінген: *«Асқазан – дененің қауызы. Тамырлар соған қарай ашылады. Егер асқазан саулықты болса, тамырлар (денеге) саулық жеткізеді. Егер асқазан бұзылса, тамырлар (денеге) кесел жеткізеді»*¹⁹⁸.

Ауруға жол ашатын себептердің бірі хадисте былай түсіндірген: *«Ыдыстарыңның бетін жауып жүріңдер, дорбаларыңның аузын байлаңдар. Себебі, жыл ішінде бір түн бар, сол түні оба түседі. Беті ашық қалған ыдыстар мен аузы байланбаған дорбалардың бәрінің ішіне кіреді»*¹⁹⁹.

Кейбір хадистерде денсаулығымызға пайдалы кеңестер де ұсынылған. Мысалы, «исмид» деген сүрменің адамның көз нұрын арттырып, шашты өсіретіні айтылған. Пайғамбарымыздың баяндауынша, Мәдина қаласындағы «ажуә» деген құрманы таңертең жеген адамға бір күн бойы улану мен сиқыр әсер етпейді. Әр айда таңертең үш күн бал жеген адам ауыр кеселге шалдықпайды, әртүрлі шөптермен қоректенетін сиыр сүтінде ауруларға шипа бар және т.б. аурулардан алдын ала сақтану шаралары да жеткілікті. Сонымен қатар жұқпалы аурулардан сақтану үшін сол кезеңнің өзінде хадистерде карантин әдісі өсиет етілген: *«Алапестен арыстаннан қашқандай қаш»*²⁰⁰, *«Бір жерде оба шыққанын естісеңдер, ол жерге бармаңдар. Егер сен тұрып жатқан жерде оба шықса, ол жерден кетпе»*²⁰¹.

¹⁹⁸ Мәжмауз-Зауаид, 5/86.

¹⁹⁹ Мұслим, Әшрибә, 99.

²⁰⁰ Бухари, Тыбб, 19.

²⁰¹ Бухари, Тыбб, 30.

Пайғамбарымыз тіпті сау мал мен ауру малды бір жерге жайып, бір жерден су ішкізуге тыйым салған.

Емделу шаралары

Ислам дінінде емделудің маңыздылығы жоғары. Пайғамбарымыз (саллаллаһу алейһи уә салләм) ауырған адамдарды емделуге шақырып, әрбір кеселдің бір шипасы бар екенін жеткізеді: *«Аллаһ тағала дауасыз дерт жібермеген. Әрбір ауру үшін шипасын да жіберген»*,²⁰² *«Уа, Аллаһтың құлдары, ауырсаңыздар, шипа іздеңіздер! Себебі, Аллаһ әрбір дерт үшін шипа жаратқан. Емі жоқ дерт – кәрілік»*.²⁰³

Пайғамбарымыз аурулардың емделуі үшін дәрігерге қаралуын өсиет еткен. Ауырып қалғандарға кейде адам жібертіп дәрігер шақыртқан. Өзінің де дәрігерге қаралған кездері болған. Егер екі дәрігер болса, екеуінің ішінен ең білімдісін таңдауды айтып, мұсылмандарға жол көрсеткен. Сонымен қатар сол кезеңде кең таралған кейбір ем-шараларды қолдануға сахабаларға рұқсат беріп отырған. Бірақ Пайғамбарымыз шипа үшін көбінесе Құранға жүгінетін. *«Ең қайырлы ем – Құран»*²⁰⁴ *«Сендерге екі емді өсиет етемін: бал және Құран»*²⁰⁵ деген сөздері осының айқын дәлелі.

Ем-шараларды қолданумен қатар Пайғамбарымыз ауырған адамдарды сабыр сақтауға шақыратын. *«Кісіге келген қиыншылықтардың бәрін Аллаһ тағала сол адамның күнәларына кәффарат (өтем) етеді, тіпті*

²⁰² Бухари, Тыбб, 1.

²⁰³ Тирмизи, Тыбб, 2.

²⁰⁴ Ибн Мажә, Тыбб, 41.

²⁰⁵ Мүстәдрак, 4/403.

табанына бір тікен батса да»²⁰⁶. Енді бірде көз жарынан айрылған адамға сабыр сақтаған жағдайда, сабырының сыйы ретінде жаннатқа қол жеткізетінін айтып қуантқан болатын²⁰⁷. Сондай-ақ, ауырған адамдардың хал-жағдайын білу үшін үйіне барғанда ауруларының күнелерінің төгілуіне себеп болатынын айтып, көңілдерін тыныштандыратын.

Пайғамбарымыз (саллаллаһу алейһи уә сәлләм) ауырған адамдарды емдеу барысында жейтін тағамына көп көңіл бөлетін. Мұны қазіргі тілмен диета сақтау десек те болады. Егер біреудің ыстығы көтеріліп ауырса, оған дереу ұн, су және май қосып сорпа жасап ішкізуді туыстарына ескертетін. *«Сорпа аурудың жүрегіне қуат береді, бейне бір сумен беттің кірін тазалағаны секілді сорпа да ауруды айдайды»* – деген²⁰⁸. Осы айтылғанды бұлжытпай орындаған алғашқы мұсылмандар үйлерінде біреу ауырып қалса, дереу сорпа қайнатып ішкізетін. Хазірет Айша (р.а.) жанұяларында ауырған жан болса, сол жазылғанға дейін немесе қайтыс болғанға дейін ошақтарында үнемі сорпа қайнап тұратынын айтқан. Сонымен қатар Пайғамбарымыз ауырған адамдарға «тәлбинә» деген, сүт, ұн, бал қосылып жасалған сорпаны ішкізуді де бұйырған. Ол жайында: *«Тәлбинә ауырған адамның жүрегіне тыныштық беріп, уайым-қайғысын басады»* деген²⁰⁹. Ал енді ғана ауруынан айыққан адамдарға тәттіге көп әуес болмауды ескерткен.

²⁰⁶ Бухари, Марда, 1.

²⁰⁷ Бухари, Марда, 1.

²⁰⁸ Ибн Мажә, Тыбб, 5.

²⁰⁹ Бухари, Тыбб, 8.

Ауырған адамның диетасы жайлы айтқан келесі хадис те терең мазмұнды: *«Ауруларды ішіп-жеуге қинамаңдар. Себебі, Аллаһ оларды қоректендіруде»*²¹⁰. Осы хадиске байланысты мұсылман дәрігерлер: *«Науқастың тәбетсіздігі дененің аурумен күресуіне, бойда күш-қуаттың азаюына байланысты туындайды. Ауру адамды тамақ жеуге қинау ағзаның табиғи жұмысына кедергі келтіреді. Ағза аурумен күресуді тоқтатып, күшін тамақты сіңіруге жұмсай бастайды. Бұл пайда емес, қайта керісінше зиянын тигізеді»* деген екен²¹¹.

Пайғамбарымыздың ауру адамдардың диетасы жайлы айтқан келесі өсиеті – мүмкін болған жағдайда олардың жаны нені қаласа, сол тамақтан аздап болсын жегізу болатын. *«Үйлеріңдегі ауырған адам бір нәрсе жегісі келсе, сол нәрседен жегізіңдер»*²¹². Сонымен қатар кейбір науқастарға бір уақыттарда қалаған нәрсесін көп жеуге тыйым салғаны да бар.

Пайғамбарымыздың көп қолданған ем-шараларының бірі – оқыту болатын. Егер кішкентай балалардың ауырып жылап жатқанын көрсе, оларды көз тиюге қарсы оқытуды ата-аналарына бұйырған. Тіпті хазірет Айшаға да осы жөнінде әмір берген болатын. Өзі де көз тиюге қарсы Муаууиззатәйнді (Фаләк және Нас сүрелері) оқып, үстіне үпіретін. Бірақ оқитын адамдардың не оқитынына қатты мән берген. Оқыған кезде күпірлікке қатысты сөздердің болмауын жіті қадағалаған. Пайғамбарымыздың осы әрекетін басшылыққа алған ғұламалар Құран аяттарын, белгілі

²¹⁰ Тирмизи, Тыбб, 4.

²¹¹ Зәхәби, әт-Тыббун-Нәбәуи, 113-б.

²¹² Ибн Мажә, Тыбб, 2.

дұғаларды және зікірлерді оқи отырып дем салуға рұқсат бар екенін айтады.

Пайғамбарымыз кейбір науқастарға басқа үйге, ал кей жағдайда ауа ауыстыру үшін басқа елді мекенге көшуге кеңес беретін. Ыстығы көтерілген кезде суық сумен дененің ыстығын басуды бұйыратын. Адамдардың жартылай көлеңке, жартылай күн болып тұрған жерде отырмауын, аш қарынға су ішпеуді, улы жәндіктер шаққан кезде де дем салдыруды, асқазан ауырғанда ішті айдайтын дәрілер қолдану арқылы ішектерді тазалауды, іш өткенде бал жеуді, аяғы ауырғандарға қына жағуды, басы ауырғандарға қан алдыруды т.б. дәрігерлік насихаттарды айтатын.

Пайғамбарымыздың кезеңінде балалардың тамағы ауырғанда кейбір әйелдер саусақтарына мата байлап, тамағындағы бездерді сығып жұлып алатын. Бұны көрген Пайғамбарымыз (саллаллаһу алейһи уә сәлләм): *«Балаларыңды (тамақ бездерінің қабынуынан құтқару үшін) бездерін сығып, оларды қинамаңдар. Уд бахримен (шөптің аты) емдеңдер»*²¹³ – деп, балалардың жанын қинауға тыйым салған. Ауырған балалардың жанын одан сайын азаптамай, шөп дәрілер арқылы емдеуді дұрыс көрген. Өзі де немерелері Хасан мен Хүсейіннің денсаулығына қатты мән беріп, оларды шайтанның, улы жәндіктердің, көздің кәрінен сақтау үшін Аллаһ тағалаға дұға жасап, кейде оларға өзі дем салып отырған²¹⁴. Сонымен қатар басқа балалардың да ауырғанын көрсе дереу емдетуді айтатын.

²¹³ Бухари, Тыбб, 23.

²¹⁴ Ибн Мажә, Тыбб, 36.

Бір күні Умму Сәләмәның қасына барғанда жүзі солғын тартқан бір қызды көрген. Іле оған көз тигенін сезіп, дереу оқытуды бұйырған.

Ем-шараларда үнемі тек адал нәрсені қолдануды дұрыс көрген. *«Аллаһ харам нәрселерде шипа жаратпады», «Харамды ем ретінде қолданбаңдар»*²¹⁵ деген өсиеттері арқылы мұсылмандарға емделу барысында харам нәрселерден бойларын аулақ ұстауды ескерткен. Ем ретінде арақты қолданғысы келгендерге: *«Ол шипа емес, керісінше ауру»* деп тыйым салған²¹⁶.

Әркез мұсылмандарға денсаулыққа көңіл бөлуді өсиеттеген. Керек кезінде дәрігерге қаралуды, кей жағдайда ауруларға өзі жөн-жосық сілтеп, халық арасында қалыптасқан емдік шараларды қолдануды өсиет ету арқылы шипа іздеуді мұсылмандарға ескертіп отырған. Сонымен қатар ауырған адамдарға сабыр сақтауды, Аллаһқа дұға жасау керектігін естен шығармауды бұйырған.

²¹⁵ Әбу Дәуд, Тыбб, 11.

²¹⁶ Ибн Мажә, Тыбб, 27.

IV – ТАРАУ

ТӘРБИЕ ҰСТАНЫМДАРЫ

БАЛАНЫҢ ТАНЫМ ДЕҢГЕЙІН ДҰРЫС АНЫҚТАУ

Пайғамбарымыз *«Әрбір адаммен өз дәрежесіне сай қарым-қатынас жасаңдар»*²¹⁷ деп кісілерді дұрыс тануға шақырғаны секілді *«Әркімнің санасына қарай шара қолданыңдар»*²¹⁸ деген әмірі арқылы да тәртіпке салуда әлгі кісінің жағдайын басты назарға алу керектіген ескерткен. Балаларды да қамтитындай кең мағыналы осы хадисті Мүнәуи *«Өз саналарыңа қарай емес, балалардың деңгейіне қарай тәрбиелеп, тәртіпке салу тәсілін қолданыңдар»* деп түсіндіре келе *«Жақсыларды жөнге салу мен жамандарды жөнге салу бір емес»* дейді²¹⁹.

Байыптылық пен жұмсақтық

Ислам дінінде баланы әдепті, көргенді етіп тәрбиелеу – ата-ананың ең негізгі міндеттерінің бірі. Ата-ана баланы жөнге салуда байыптылықты ұстанып жеңілден қиынға, жұмсақтықтан қаттылыққа, кешірімділіктен қаталдыққа қарай тәсіл қолдануы қажет. Мұсылман тәрбиешілер тәрбие жұмысымен айналысатындарға әуелі тыйым салынған жағымсыз

²¹⁷ Әбу Даууд, Әдәб, 22 (4/261, 4842. Х.)

²¹⁸ Фәйзул-қадир 4 (299, 5368. Х.)

²¹⁹ Фәйзул-қадир 5/257

істерді атап көрсету, сосын жұмсақ сөз, тәтті тілмен оларға насихат айту, одан кейін барып Аллаһ тағаланың азабымен қорқыту керектігін айтқан²²⁰.

Тәрбиеде жұмсақтық пен жылылықты негізге алу керек. Әнәс Пайғамбарымыздың басты ерекшелігінің баршаға танытқандай «Әсіресе жанұясына (әйел-бала-шағасына) тым мейірімді»²²¹ болғандығын айтады. Сонымен қатар «Аллаһ тағала тым жұмсақ, кез келген істе жұмсақтық танытуды жақсы көреді» деген хадис те осы ұстанымға шақырады.

Хазірет Әнәс Аллаһ елшісінің жұмсақтығы жайлы: «Хазірет Пайғамбарға (саллаллаһу аләйһи уә сәлләм) 10 жыл қызмет еттім. Орындамаған ісім үшін «Неге орындамадың?», орынсыз істерім үшін «Неге олай істедің?» деп қабақ шытқан емес. Ешқашан ауыр сөз айтып, айыптаған емес» – дейді²²². Пайғамбарымыздың құзырына келіп, тәрбиесіздік танытып зина жасауға рұқсат сұраған жас жігіттің өзін бірден беттен алмай, ол қылықтың жиіркеніштілігін байыппен түсіндіріп, артынша ол жас жігітке дұға еткеннен кейін әлгі жігіттің қалған өмірінде ардан аттамай өткендігін әңгімелейтін хадис те осыған мысал бола алады²²³.

Ардақты елші балалары бар ата-аналарға: «Балаларыңа ізгілік жолында болуға жәрдем етіңдер, қалаған (болашағын ойлаған) адам оларды ата-анасына қарсы шығудан (дұрыс тәрбие беру арқылы) қорғасын!»²²⁴ деп кеңес берген. Мунауи бұл хадисті

²²⁰ Қари, Айнул илм, 1/441 М.

²²¹ Әлия (әл-Мәтәлибул-әлия) 4 (26/3864. Х.)

²²² Бухари, Әдеп, 39; Мұслим, Фәдаил, 13.

²²³ Муснәд 5,257

²²⁴ Фәйзул-қадир, 2/13 (Зи.)

«Балаларға жақсы қарап, оларды қинамай, бәріне теңдей қарап ата-анасының алдындағы міндеттерін дұрыс орындаулары үшін көмектесіндер. Оларға мейіріммен, қайырымдылықпен қарап, ата-анасына қарсы шығудан сақтандырындар. Балаларға осылай қарау оларды мойынсұнушылыққа, тәртіптілікке үйретіп, қарсы шығып, бағынбауларының алдын алады» деп түсіндіреді²²⁵.

Жақсы көру мен қорқыту

Кейбір зерттеушілер мен тәрбиешілер бала тәрбиесінің жемістілігі баланы жақсы көруде әрі тәрбие ісіне толық көңіл бөлуде деген (Песталози, Толстой, Бакуле). Бала тәрбиесінде әрине ең негізгі ұстаным ол – сүйіспеншілік. Бірақ мамандар жақсы көруде де артық кетпей тепе-теңдікті сақтау қажеттігін айтады. Өйткені бала өзін мектепте басқаша, үйде басқаша ұстайды. Бала үшін жанұя мен мектеп, мұғалім мен ата-ананың орны бірдей емес. Жанұяда балаға көрсетілген шектен тыс сүйіспеншіліктің мектептегі жүйе мен тәртіпті бұзатынына назар аударады²²⁶.

Бұдан бұрын балалармен қатынасында Пайғамбарымыздың шексіз сүйіспеншілікті негізге алғанын тілге тиек еткенбіз. Бірақ ол жердегі мысалдар көбіне әке-бала қатынасымен қатар бүлдіршін балаларға қатысты болатын. Ал жасы үлкен балаларға сәбилерден басқаша қарау керектігі де хадистерде ескерілген.

Негізінен Құранда қорқыныш пен сүйіспеншілікті, үміт пен үрейді, сүйіншілеу мен ескертуді қатар ұстану – басты қағида. Аллаһ тағала мейірімі, рақымы,

²²⁵ Фәйзул-қадир, 2/13-14

²²⁶ Алэйн, Prohos L'Education p. 33-36

кешірімділігі және бақыт мекені жаннатты айтып үміт сыйласа, екінші жағынан қаһары, азабы, ашуы мен жаһаннамды еске салып үрейлендіріп отырған.

Яғни, тек қана өбектей беру, бүкіл айтқанын істеу, тым ерке, шолжаң, менменшіл ғып өсірудің дұрыс еместігі баршаға мәлім. Қиындықтың не екенін көрмеген, жоқ дегенді түсінбейтін баланың болашақта еліне сор болатыны белгілі. Қазіргі таңда оның мысалдарын мыңдап көруге болады.

Жақсы сөз – жарым ырыс

Тәрбие барысында ата-ананың сөзге абай болғаны жөн. Себебі, ата-ананың аузынан шыққан әрбір жаман сөздің бала жанына дақ түсіретіні ақиқат. Жаман сөздің қатарына қорлау, масқаралау, ұрсу, боктау, қарғап-сілеуді жатқызуға болады. Екі жаһан сардары жаман сөз айтуға қатаң тыйым салған. Ол: *«Мұсылман кісі біреуді жамандап, лағынет айтып қарғамайды, ұятсыз жаман сөздер айтпайды»*²²⁷ деп, мұндай сипаттың мұсылмандыққа жатпайтынын білдірген. Тағы бірде: *«Ешкімді «Құдай сені қара бет қылсын, жүзің күйсін!» деп қарғыс айтпаңдар»*²²⁸; *«Мұсылман кісіге лағынет айту оны өлтіргенмен тең»*²²⁹ деп, мұсылмандарды жаман сөзден аулақ болуға шақырған. Хазірет Әнас Пайғамбарымыздың ешкімге дауыс көтермегенін, жаман сөз айтпағандығын, лағынет етпегендігін айта келіп *«Біреуге ұрысқысы келген кезде «Пәленшеге не көрінді, Аллаһ оны түзетсін!» дейтін»*²³⁰. Кейбір

²²⁷ Тирмизи, Бирр 48; Дәйләми, 2,65/а

²²⁸ Абдурраззақ, 9, 445; Дәйләми, 2, 278/б

²²⁹ Бухари, Әдәб 44; Тирмизи, Иман, 16

²³⁰ Бухари, Әдәб 44

мүшіріктердің жер бетінен жойылып кетуі үшін дұға етуін сұрағандарға да Рақым пайғамбары: *«Мен лағынет айтып, қарғыс жаудыру үшін емес, мейірім ретінде ғана жіберілдім»*²³¹ дегені мәлім.

Адамдар түгілі жан-жануарларға да бәддұға (теріс бата, жаман тілек) жасауға тыйым салған Ардақты елші: *«Балаларыңа қарғыс айтпаңдар, бұл қабыл болуы мүмкін»*²³² деп балаларға ұрсып, қарғап-сілемеу керектігін ескерткен-ді.

Мұсылман ғалымдары хадистегі «қабыл болуы мүмкін» деген сөзді негізге ала отырып мұндай жаман тілек, теріс бата баланың мінезін өзгертіп, тәрбиесіне кері әсер ететінін баса айтқан.

Бірде бір кісі Абдуллаһ ибн Мүбәрәкқа келіп баласының тәртіпсіз, бұзық екенін айтыпты. Абдуллаһ ибн Мүбәрәк: «Балаңды қарғыстап па едің?», – деп сұрапты. Әлгі адам: «Иә», – деп жауап берген кезде, «Онда баланы өзің бұзған екенсің», – деген жауап естіген екен²³³.

Имам Ғазали балаға ұрса беретін болса, оның бұл сөздерге әбден еті үйреніп жаман қылықтарды жасауға одан әрі батылдана түсетінін, айтылған сөздің балаға мүлде әсер етпей қалатынын айтады²³⁴. Балаларға жаман сөз айтып ұрысуға тыйым салған имам Шафиғи «Бұл әрекет баланың өз бауырларына, тіпті өзіңе қарсы шімірікпестен дәл солай сөйлеуіне апарады» дейді.

²³¹ Мұслим, Бирр 87; Мәжмәуз-зәуәид 8/72

²³² Мұслим, Бирр 87; Әбу Даууд, Сала 27

²³³ Айнул-илм (Шәрх) 1/419; Адабы мәнәзил 4-ден И. Жанан, Пейгамберин сүннетінде тербие, 329-330-б.

²³⁴ Ихя, 3/73

Жаман сөз баланың психологиясына және тұлғалық қалыптасуына кері әсер ететінін қазіргі мамандар да бірауыздан құптайды. Балаға ұрса берсе, кейін оның бұл сөздерге еті үйреніп қалатындығы соншалық, ондай сөздерден ләззат алатындай дәрежеде психологиялық ауытқушылықтардың қалыптасатынын айтады. «Сені тастап кетемін», «саған ана болмаймын», «сені жек көремін», «басқа бір бала асырап аламын», «өлтіріп тынатын болдың ғой» т.б. сияқты сөздер баланың бойында сенімсіздік, қараусыз қаламын деген үрей, өзін қор санау сияқты комплекстердің қалыптасуына жол ашатынын айтады. Балаға «сен жамансың, ақымақсың, қолыңнан түк келмейді» дей берсе бала соған сеніп, солай қабылдап қалады. Оның орнына «сен жақсысың, сүйкімдісің, ақылдысың» деу керек. Сонда ол жақсы, еңбекқор, пысық, сүйкімді болып сені ренжітпей риза ету үшін барын салады» дейді²³⁵.

Кемшіліктерін бетке баспау

Жөнге салудағы басты ұстанымдардың бірі – кемшілікті бетке баспау. Сондықтан жасалған қателікті жағдайға қарай толықтай кешіру не көрмеген сыңай таныту немесе жанама жолдар арқылы ескерту жасаған жөн. Пайғамбарымыз біреудің жағымсыз іс жасағанын көрсе немесе оған сол жайлы айтылса, кемшілік жасаған кісіні шақырып алып бетіне баспайтын. Әрі атын атап «неге ол былай, былай жасайды» деп жұртқа жария етпей «Кейбір кісілерге не көрінген, тәйірі?! Неге олар мынадай, мынадай қылықтарға барып жүр?» деп жасалған істің қате екенін жалпыға түсіндіретін²³⁶. Со-

²³⁵ И. Жанан, 330-б.

²³⁶ Әбу Даууд, Әдәб, 6 (4/250, 4788, 4789. Х.), Муслим, Никах, 3.

нымен қатар Пайғамбарымыз сахабаларына әйелдерін «Жүзің күйгір (Аллаһ қара бет қылсын)» деп қарғамау керектігін жиі ескертетін²³⁷.

Құран мен сүннеттің асқақ рухынан тәрбие алған мұсылман тәрбиешілер балаларды жөнге салуда мынадай жолдарды ұстану керектігін айтады:

Алдымен жаманның жаман екенін үйрету;

Жақсы істер атқарса мақтау;

Басқа адамдардан мысал бере отырып жаман істерден жирендіру;

Дұрыс емес іс жасаса, әуелі көрмеген сыңай таныту, екінші рет жасаса, ешкімге білдірмеу, егер тағы да осы қылығын қайталайтын болса жұрттың алдында масқара болатынын айтып ескерту;

Жіберген қателіктерін әрдайым есіне салып нұқымау;

Жасырын жасаған нәрселеріне тыйым салу;

Жаман қылық жасауда табандап тұрып алса, ол мінезінен бас тартқызу үшін тиісті шара қолдану.

Әңгіме!

Маған да азан оқышы!

Далада бір топ бүлдіршін ойынның қызығына түсіп жатқан. Араларында Махзура да бар еді. Кішкентай Махзура азан шақырғандай даусын созып, өз қылығына өзі тырқылдап күліп тұрған. Тура сол сәтте балалардың қасынан Пайғамбарымыз (саллаллаһу алейһи уә сәлләм) өтіп бара жатты. Махзураның оқыған азын естіп, кішкентай баланың жанына барып күлімсіреген күйі:

Қанекей, маған да азан оқып берші! – деді.

²³⁷ Ибн Мажә, Нихах 3; Әбу Даууд, Нихах 41.

Сонда барып ісінің дұрыс емес екенін байқаған бала, ұялғанынан төмен қарады. «Қазір Пайғамбар маған ренжісе не істеймін?» – деп ойлады ішінен. Бірақ бойын тез жинады. Өйткені сүйікті Пайғамбары өзінен азан оқуын сұрап тұр ғой! Тамағын бір кенеп алды да, бар өнерін салып, азанды нақышына келтіріп оқып шықты. Бірнеше қатесі бар еді. Пайғамбарымыз жаңылысқан жерлерін түзетті. Сосын арқасынан қағып:

– Ой, бәрекедді, жарайсың! Аллаһ берекетін берсін! – деді.

Махзура таң-тамаша! Ұрсуын күтіп тұрғанда, қайта мақтау естіді! Бұған қоса батасын алды! Пайғамбарымыздан бата алу жұрттың бәрінің арманы болатын. Балақайдың кіп-кішкентай жүрегі қуаныштан жарылып кетердей дүрсілдеп қоя берді.

Махзура балалық шақтың осы қымбат сәтін ешқашан ұмытпады. Үлкейгенде Мәдина қаласында ұзақ уақыт муаззин (азан шақырушы) қызметін атқарды.

Аллаһ тағаланың адамзатқа меңгер тәрбиеші етіп жіберген елшісі Мұхаммед пайғамбар (саллаллаһу алейһи уә сәлләм) балалардың жағымсыз қылықтарына еш уақытта ашу шақырмайтын. Жасаған қателігінің жібін жатқызып, жақсылыққа қарай жетелей түсетін. Ис-әрекетінің қасында әрдайым дұғасы ілесе жүретін.

Балалардың арасын алаламау

Бала тәрбиесіне қатысты мәселелердің бірі –жанұядағы балаларды ата-ананың алаламауы. Өзін жанұяда артық адам секілді сезінуі баланың психологиясына кері әсерін тигізеді. Осының салдарынан баланың бойында қызғаныш, дұшпандық, бойкүйездік, ата-анасын сыйламау деген сияқты бірқатар жағымсыз мінездер қалыптаса бастайды. Кейде бала өзін қор санап, өзіне деген сенімін жоғалтады. Тырнақ тістелеу, бұтына жіберіп қою секілді әдеттерге бой алдырады.

Осылайша баланың тәрбиесі теріс арнаға түседі. Мұндай олқылықтарға жол бермеу үшін Пайғамбарымыз сахабаларға: *«Балаларыңды бөліп-жармай, теңдей көріңдер»*²³⁸, – деп өсиет айтқан. Бір хадисінде: *«Сенің балаларыңның алдындағы міндеттеріңнің бірі – оларды алаламау»*²³⁹, – деп ата-ананың міндеттері арасына балаларды алаламауды да қосқан.

Бір күні бір кісі Пайғамбарымыздың қасында отырған кезінде, жанына ұлы келеді. Әлгі кісі ұлының бетінен сүйіп, оны алдына отырғызады. Сәлден кейін қызы келеді. Қызын да шақырып, алдына отырғызады. Бірақ оның бетінен сүймейді. Осыны байқаған Пайғамбарымыз (саллаллаһу алейһи уә салләм): *«Екеуін теңдей көрмейсің бе?»* – деп ескерту жасайды²⁴⁰. Пайғамбарымыздың осы айтқан сөздерін талдай келіп, мұсылман ғұламалары «балалардың арасын алаламай, тіпті олардың бетінен сүйген кезде де осыны ескеру керек» деген пікірлер айтқан. Алғашқы мұсылмандар Пайғамбарымыздың өсиеттеріне мойынсұнып, балаларды алаламауды діни парыз деп қараған.

Құранда Аллаһ тағала надандық дәуірдегі қыз баланы төмен санау секілді алалаушылықты сынап былай деген: *«Егер олардың біреуіне «қызың туылды» деген сүйінші хабар жетсе, ашудан жүзі түнеріп кетеді. Хабарды естісімен әйелінің де, жақындарының да көзіне түскісі келмейді. Қағылып-соғылып қорлықта жүре берсін деп тірі қалдырсам бе екен, жоқ әлде топыраққа көміп тастасам ба екен деген ойға барады. Мұқият*

²³⁸ Әбу Даууд, (3544. Х.).

²³⁹ Мүснәд, 4/269.

²⁴⁰ Мәжмауз-Зәуаид, 8/156.

көңіл бөліңіздер, қабылдаған бұндай шешімдері қандай жаман шешім еді?!»²⁴¹.

Сахабалар Аллаһ тағаланың үкіміне мойынсұнып, балаларының арасын ұл-қыз деп бөліп-жармай бәріне тең қарады. Олар осы істе өздеріне Пайғамбарымызды (саллаллаһу алейһи уә сәлләм) үнемі үлгі-өнеге тұтатын. Пайғамбарымыз аналардың, қалыңдықтардың, қыз балалардың өздеріне тән жақсылықтарын тілге тиек етіп, үмбетін оларды құрметтеуге шақырды. Тіпті бір хадисінде: *«Базардан қайтқанда үйлеріңе алып келген базарлықтарыңды үлестіруді қыз балаларыңнан бастаңдар»* – деп, қыз баланың психологиясын ескеріп, нәзік жанын жараламау үшін оларды бірінші кезекке қойған.

Бауырлардың арасында жиі кездесетін әдет – біреуі бір нәрсе сұраса, екіншісінің де соны талап етуі. Осы жағдайда да Пайғамбарымыз балалардың арасында әділдікті сақтау үшін бірінші болып сұраған баланың өтінішін бірінші кезекте орындаған.

Бір күні Пайғамбарымыз (саллаллаһу алейһи уә сәлләм) ҚЫЗЫ Фатиманың (р.а.) үйіне қонады. Түнде үлкен немересі Хасан су сұрайды. Артынша Хүсейін де су ішкісі келгенін айтады. Сонда Пайғамбарымыз (саллаллаһу алейһи уә сәлләм) суды бірінші Хасанға береді. «Сірә, Хасанды артығырақ жақсы көресіз-ау», – деген қызына, «Жоқ, бірінші болып Хасан сұрамады ма?», – дейді. Пайғамбарымыздың бұл әрекеті де ата-аналар үшін нағыз әділдікке үндейтін тәсіл. Себебі, бұндай жағдайда аналар кіші балаға жаны ашып, бірінші соның жағдайын ойлап жатады. Бұл болса, үлкен балада реніш тудырып,

²⁴¹ «Нахл» сүресі, 58, 59-аяттар.

көңілін суытуы мүмкін. Ал әке керісінше үлкенді сыйлап үйренсін деген ниетпен кішісін қоя тұрып, үлкенінің тілегін бірінші орындауы мүмкін. Ал бұл болса, кіші баланың бетін қайтарып тастағандай сезімге жол ашады. Сондықтан Пайғамбарымыздың шешімі ең оңтайлы әдіс екенінде күмән жоқ. Пайғамбарымыз (саллаллаһу алейһи уә сәлләм) осы бір әрекетінің өзімен тәлімі мінсіз тәлімгер, өнегесі мол тәрбиеші екенін дәлелдей түспей ме?!

Осы тұрғыда мына бір оқиға да ерекше мәнді.

Нұғман ибн Бәширдің (р.а.) әкесі, яғни, Бәшир (екеуі де Бәдір соғысына қатысқан мұсылмандар) бір күні:

– Уа, Аллаһтың елшісі, өзге балаларым да бар. Бірақ, Нұғманым бір төбе. Рұқсат етсеңіз, дүние мүлкімнің біраз бөлігін Нұғманға бергім келеді, – дегенінде, Пайғамбарымыз:

– Өзге ұлдарыңа да сол мөлшерде бердің бе?– деп сұрады. Бәшир:

– Жоқ, – деді.

Аллаһ елшісі басқаларына да ескерткісі келгендей көтеріңкі дауыспен:

– Аллаһтан қорқыңдар, балаларыңа әділ қараңдар! – деді.

Артынша Бәширге бұрылып:

– Сен бар балаларыңның өзіңе бірдей құрмет көрсетуін қалайсың ба? – деп сұрады.

– Иә, қалаймын – деді ол.

– Олай болса, бұлай жасаушы болма ²⁴²– деген еді.

Бұдан шығатын қорытынды, біз де өсиетті орындап, балаларымыздың тек біреуіне ғана көңіл бөлмей,

²⁴² Бұхари, Хибә, 12-13; Нәсаи, Нухл, 1; Тирмизи, Ахкам, 30; Ибн Мажә, Хибә, 1; Тайалиси, 1/280.

бәріне тең дәрежеде қарауымыз керек. Біз олардың біреуін ғана өзгелерінен артық көрсек, басқаларының жанын жараалаған боламыз. Әділетсіздікті сезінгеннен кейін олардың әкесіне деген құрметі сұйыла бастайды.

Аллаһ елшісі бұл түйткілдің түйінін көрсетіп, мәселені ұлғайтпай, әу бастан дұрыс қолға алу керектігін алға тартады. Біреуіне ғана айрықша ілтипат көрсетер болсаңыз, бұл өзгелердің қызғанышына шоқ тастайды, олар бір-біріне қызғана қарағаны былай тұрсын, тіпті кейде бір-бірімен алакөзденіп, жауласуы да ғажап емес. Бұл мәселені психологияның тар аясына салып түсіндіруді мақсат еткен жоқпыз. Қайта Құран Кәрімнің рухымызды жаңғырта айтқан ескертуінің шындық екендігін, адамның табиғатына сәйкес екендігін ұғуға тиістіміз.

Мәлім болғандай, Жүсіп пайғамбар (а.с.) түсінде ай мен күннің және жұлдыздардың өзіне сәжде еткенін көрген. Бұл түсін әкесіне жорытады. Сонда әкесі: *«Балам, бұны бауырларыңа айтпа!»*²⁴³ деген болатын. Пайғамбарлық парасатымен адам табиғатын жақсы түсінген әкесі бұл қуанышты жайттың өзге бауырларының қызғанышын тудыратынын, яғни мұндай таңғажайып түстің әлі нәпсісін тәрбиелей алмаған адамдардың іштарлығын оятатынын бажайлаған-ды. Өкінішке қарай, әкесінің қаупі рас шығып, бауырлары Жүсіпті өлтіру үшін терең құдыққа тастайды. Бұл оқиғадан, қызғаныш өз арнасынан асып, пайғамбар отбасының өзінде өкінішті жағдайға ұрындырғанын көреміз.

²⁴³ «Жүсіп», 12-5-аяттар.

Иә, балаларыңыздың біреуіне ғана мейіріміңізді төгіп, өзгелеріне көңіл бөлмесеңіз бұл олардың арасындағы күнестік отын тұтатып, алауыздыққа жол ашады. Өз ұрпағыңызды өзіңізге жау етеді.

Тілге тиек еткен бұл жайттарды жақынымыз бар, қасымыз бар, іштей ақылға салып анағұрлым жақсы түсінейік. Сіздің өте жақын, қоян-қолтық араласатын бір досыңыз бар делік. Сол досыңыз сізге өзгеше мінез танытып, еш күтпеген оқыс әрекет жасаса, сіз қаласаңыз да, қаламасаңыз да бұл жағдайды миыңыздың бір қатпарына жазып қоятыныңыз анық. Әрбір оқиға адам жанына із тастап өтеді. Келесі осыған ұқсас жайт қайталанған кезде жаныңыздың бір қалтарысында бұғып жатқан таныс сезім қайта толқып, бетке шығады. Мінеки, сіздің санаңызда жазылып қалған, жабулы қазан күйінде қалған жасырын ашу - ыза, күндердің бір күні сыртқа ақтарылған кезде, сіз: «Мен сіздің осындай адам екеніңізді бұрыннан білгенмін» деуіңіз мүмкін.

Мұндай жағдайлар қайталана берсе үсті-үстіне қордаланып, түбінде сыздауықтай жарылмай қоймайды. Ондайда көптен бері жаныңызды сыздатып, көңіліңізге кірбің ұялатқан жайтты лақ еткізіп бетіне айтуын айтқанмен, артынша бұл қылығыңызға өкініп, ұялған тек тұрмас дегендей, өз нәпсіңізді қорғап бағасыз. Баланың ми қатпарында қалып қойған сіздің жағымсыз әрекетіңізді кезекті бір әрекетіңіз, түргіп оятуы мүмкін. Сізге іштей өшіккен бала айтқаныңызды құлағына қыстырмайтын тілазарға айналады.

Әсілі, бұл, мәселенің тек бір жағын ғана, оның өзінде бергі жағын ғана қамтиды. Асықпай-аптықпай тағы бір мәрте үңілейікші. Үңілгеніңізде не байқадыңыз? Әрине, аталмыш мәселенің біз ойлағаннан

да әлдеқайда күрделі, терең екенін, өткел бермей от дария боп жатқан, алдын алмаса ушығып кететін жағдайды байқадыңыз. Нақтырақ айтсақ, мәселе одан сайын ушыға түспек. Оның қылықтарын жай ғана балалық деп қарап, сезімдерінің келешекте неге апарып соқтыратынын есепке алмасаңыз, күндердің күнінде жаңылыс әрекетіңізден туған зардаптың құрбаны өзіңіз болып кетуіңіз әбден ықтимал. Үйдегі аяр әрекеттер мен келеңсіздіктерді бала көңіліне түйіп, қаперіне ала қоймайды деп ойлайсыз. Алайда, болған жайттар баланың ақпаратты көңіліне дақ қалдырады. Күндердің күні, толғағы піскенде, ойға түйгенін ортаға салары анық. Кейде, ұзақ уақыт бойы булықтырып келген мәселе сыртқа тепкенде отбасының шырқы бұзылып, ата-анасы аңырап, шаңырақ шайқалуы ықтимал.

Бұдан түйгеніміз, перзент сүйгісі келгендер белгілі бір дәрежеде психолог, педагог болуы керек. Жоқ дегенде, Құранның бұл мәселедегі ұстын қағидаларымен танысып, «бисмиллаһ» деп жаңа өмірге қадам басқаны жөн.

Демек, бала өсіру біз ойлағандай оңай нәрсе емес. Сол себепті адамзат баласы міндетті түрде кемел ұрпақ өсірудің жолдарын алдын-ала ойластырғаны жөн. Қоғам үшін ізгі ұрпақ тәрбиелеу керек. Адамзаттың ең биік мәртебесі мен азғындаған ең төменгі сатысына дейінгі аралықтағы өмір сүріп жатқан тіршілік иелерін өз мүмкіншілігіне сай тәрбиелеп, оларды адамдықтың шыңына шығарудың ең маңызды іс екенін ешкім ешқашан ұмытпауы тиіс.

Баламен ақылдасу

Құрандағы аяттардан баланы болашақ өмірге даярлау барысында үлкендердің үнемі оған ақыл-кеңес беруі, тәрбиелеуі ғана емес, сонымен қатар онымен ақылдасып, пікірін сұрап отыру керектігін де көреміз. Бұл әрі ата-ананың баласына қаншалықты мән беретінін көрсетеді. «Саффат» сүресінде Ибраһим пайғамбар мен ұлы Исмаил арасында болған оқиға баяндалады. Ибраһим пайғамбар (а.с.) түсінде ұлы Исмаилды құрбандыққа шалуы керектігін көреді. Болған жайды баласына білдіреді: «Баласы қасында келе жатқан кезінде: «Уа, балапаным, расында мен ұйықтап жатқанымда сені бауыздағанымды көрдім. Ойланып көр, бұған не айтасың?»²⁴⁴ дейді. Кейбір тәпсір кітаптарында Исмаил пайғамбардың осы кезде 13 жаста болғандығы айтылады. Міне, осы аятта Ибраһим пайғамбар ұлымен ақылдасып, оның пікірін сұрайды. Балаларымызға қатысты мәселелерде ата-аналық беделімізді қолданып, олардың орнына шешім қабылдау қате ұстанымдардың бірі. Себебі, мұндай жағдайда бала әрдайым әкешешесіне арқа сүйеп, өздігінен шешім қабылдай алмайды. Болашақта да батыл қадамдар жасауға жасқанып тұрады. Сондықтан өзіне қатысты мәселелерде үнемі пікірімен санасып, бірге ақылдасып шешу – баланы болашақ өмірге дайындаудың ең оңтайлы тәсілдердің бірі.

Сондай-ақ Құранда Жүсіп пайғамбардың бала кезінде (бір тәпсір кітабында 12 жасында болғандығы айтылады) көрген түсін әкесі Жәқып пайғамбарға айтқанда, әкесі оны байыппен тыңдап, баласына былай

²⁴⁴ «Саффат» сүресі, 102-аят.

деп тіл қатады: «Балапаным, түсіңді бауырларыңа айтпа, әйтпесе олар саған қастандық жасауы мүмкін»²⁴⁵.

Аяттардан байқап отырғанымыздай, Жақып пайғамбар да, Ибраһим пайғамбар да балаларымен әңгімелескенде «балапаным» деп сөзге бастайды. Баланы баурап алар осындай жылы сөздердің әке мен ұлдың, ана мен қыздың арасын жақындатып, ашық-жарқын әңгімелесуге сеп болары айқын. Тағы да бір ескеретін мәселе, «Саффат» сүресінде Ибраһим пайғамбардың (а.с.) ұлымен ақылдасу үшін оны серуенге шақырғанын көруге болады. Демек, балаңызбен ақылдасар сәтте оған арнайы уақыт бөліп, серуен, дәмханада тамақтану немесе саябақта қыдыру секілді сәттерді пайдаланған жөн. Олардың пікірін бастан-аяқ байыппен тыңдау қажет. Жоғарыдағы аятта көріп отырғанымыздай, Жақып пайғамбар (а.с.) ұлының түсін басынан-аяғына дейін зейін қойып тыңдап, сол жайлы өз пікірін білдіреді. Бұдан алар сабағымыз, біз де ата-ана ретінде баламыздың бізге айтпақ болған нәрселерін құлақ салып тыңдап, оның да пікірін сұрап, сосын бірге ақылдасып шешкенде, баланың бойында ата-анасына деген құрметтің арта түсері анық.

Баланың бір тәуліктік күн тәртібі

Жалпы тәрбие саласында баланың күндік режимін сөз еткенде оның оқуы, үй ішіне қолғабысы, демалысы мен тамақтануы, ұйықтайтын уақытының жүйелі түрде дұрыс бөлінуі ойға оралады. Көбіне ата-аналар балалардың уақыт кестесіне айтарлықтай мән бермейді. Ал шын мәнінде балалық шақ – адам өмірінде өсу мен

²⁴⁵ «Жүсіп» сүресі, 5-аят.

ағза қалыптасуының ең жауапты белесі. Осы кезеңде адамның өмірлік мінез-құлқы, дағдысы қалыптасады. Егер бала ұйықтау, жұмыс істеу, тамақтану, демалу мерзімін күнделікті нақтылы бір уақыт белгілеп, сол сағатта тапжылмай қайталап отырса, оның өмірінде бұл дәстүрлі әдетке айналып кетеді. Соған орай ағзасы да бейімделеді. Күндік режимді дұрыс ұйымдастыра білу баланың өмірге бейімділігін арттырып, жұмысқа қабілетін күшейтеді, денсаулығын жақсартуға әсер етеді. Психологтар бала күн тәртібін сақтаған жағдайда еш қиындықсыз жүйке жүйесінің қуатын ұйқыдан сергектікке, демалыстан кейін жұмыс істеуге, жұмыстан кейін әртүрлі ойындарға ауыстыра алатынын айтады. Күн тәртібін ұйымдастырудың бала тәрбиесі тұрғысынан өте пайдалы екенін ескере отырып, Ислам дінінде бұның қалай іске асқанын ұсынуды жөн көріп отырмыз.

Жалпы Ислам дінінде бес уақыт намаздың өмір етілуінің өзі мұсылмандарды уақытты дұрыс қолдануға үйретеді. Осыған орай Пайғамбарымыз (саллаллаһу аләйһи уә сәлләм) күнін осы бес уақыт намазға қарай бөліп, күнделікті жұмыстарына арнайы уақыттарды белгілеген. Пайғамбарымыздың өмір жолы – тек қана үлкендер үшін емес, сонымен қатар балаларға да үлгі-өнеге. Себебі, адамның бала кезінен сүннет амалдарға дағдыланғаны абзал. Сондықтан балаларымыздың күндік режимін белгілегенде Пайғамбарымыздың күндік дағдысын естен шығармаған жөн.

Пайғамбарымыздың (саллаллаһу аләйһи уә сәлләм) бойында әдет ретінде қалыптасқан дағдының бірі – таң намазынан кейін ұйықтамау болатын. Тіпті үмбетіне де таң намазынан кейін ұйықтауға тыйым салған. *«Күн шығарда*

ұйықтау – мең-зеңдік, ортасында ұйықтау – әдеп, күн батарда ұйықтау – ессіздік», – деп ескерткен²⁴⁶. Өзі таң намазын оқып болған соң мешітте отырып, сахабалармен сұхбаттасатын, олардың сұрақтарына жауап беретін. Таң намазы уақыты шыққаннан кейінгі шамамен 45 минуттық уақытты Ислам дінінде «мәкрүһ уақыт» деп атаған. Осы уақытта намаз оқуға, сәжде жасауға болмайтыны айтылады. Пайғамбарымыз бұл кезде ұйықтауға да болмайтынын жоғарыдағы хадисінде ескертеді. Үлкендеріміздің де «күнмен таласып ұйықтама» дегені – осы күн шығардағы және күн батардағы уақыт.

Таңғы уақыт адамның зейінінің ашық, тың болатын уақыты. Осы сәтті пайдаланып, балаларға Құран жаттатуға немесе бірге кітап оқуға, жаттағандарын қайталатуға болады. Бір хадисте Пайғамбарымыздың таң намазын мешітте оқытып жатқанда жылаған баланың дауысын естіп намазды жылдам бітіруге тырысканы айтылады. Бұл хабардан алғашқы мұсылмандардың таң намазы кезінде балаларын оятып, өздерімен бірге мешітке ала келгендерін көреміз.

Аллаһ елшісінің (саллаллаһу алейһи уә салләм) күндік кестесінде мұсылмандарды қабылдау сағаттары болатын. Сонымен қатар Пайғамбарымыздың өзі де күнделікті белгілі бір уақыттарда сахабаларының кейбіреулерінің үйіне барып тұратын. Тіпті жұбайларының үйлеріне де тек белгіленген уақыттарда ғана баратын. Көбінесе осы әдетін бұзбайтын. Түскі астан кейін аз ғана мызғып алатын. Бұл уақыттағы ұйқы «қайлулә» деп аталады. Жоғарыда берілген хадисте «күн ортасында ұйықтау – әдеп» дегені осы қайлулә ұйқысы. Пайғамбарымыз ол

²⁴⁶ Бухари, әл-Әдәбул-муфрәд, II, 602-б.

жайында: «Түнде (құлшылыққа) тұруды оңайлату үшін қайлулада мызғып алыңдар»²⁴⁷ деген. Тіпті адамның бойына сергектік беретіндіктен Пайғамбарымыз әскери жорықтарда да қайлула ұйқысын тастамаған. Түстен кейін шамалы мызғып алған бала күн ұзаққа ойыннан шаршап екі кештің ортасында ұйықтап қалмайды. Екі кештің ортасы дегеніміз күн батып бара жатқан кез. Пайғамбарымыз күн батар кезде де ұйықтауға тыйым салған. Жоғарыдағы хадисінде: «күн батарда ұйықтау – ессіздік» деп айтқанындай, бұл уақытта ұйықтау адамды шын мәнінде дел-сал етіп, оянғанда тіпті өзінің қайда, қашан жатқанын, күннің қай кезі болғанын бір сәтке еске түсіре алмайтындай есеңкірететін бір кез.

Сондай-ақ Пайғамбарымыз құптан намазынан бұрын ұйықтауды құптамайтын. Әрі құптан намазын оқып болған соң отырып әңгімелесуді қаламайтын. Құптан намазын оқып болған соң түнгі уақытын үшке бөлетін: бір бөлігін құлшылықпен өткізетін, бір бөлігін жанұясына, бір бөлігін ұйықтауға арнайтын. Түнде көп ұйықтауды да жақтырмайтын. Пайғамбарымыз бір хадисінде Сүлеймен пайғамбардың анасының былай дегенін баяндайды: «Ұлым, түнде көп ұйықтама. Себебі, бұл ұйқы қиямет күні адамды пақырлыққа ұрындырады»²⁴⁸.

Пайғамбарымыздың (саллаллаһу алейһи уә салләм) күн тәртібінен көріп отырғанымыздай ұйқы сағаттарын ретке келтіру күндізгі сергектік әрі уақытты тиімді пайдалану тұрғысынан өте маңызды. Егер адам баласы белгілі бір уақыттарда ғана ұйықтауға дағдыланбаса, бойдағы шаршау сезімін жеңе алмайды. Ал қалаған

²⁴⁷ Ибн Мажә, Сиям, 22.

²⁴⁸ Ибн Мажә, Иқамәтүс-салат, 174.

уақытында ұйықтай салу күннің берекесін қашырады. Халқымыздың да «Ерте тұрған әйелдің бір ісі артық, ерте тұрған еркектің ырысы артық» дегеніндей, күннің ырысын да, берекетін де ұйқының көмбесіне көміп тастағандай боламыз. Сол үшін балалардың да күн тәртібінде ұйқы сағаттарын дұрыс реттей білген абзал.

Пайғамбарымыздың күнделікті әдетке айналдырған істерінің бірі – жатар алдында көзіне сүрме жағып, тісін мисуакпен тазалау еді. Ұйқысынан тұрғаннан кейін де бірінші ісі мисуағын қолына алып, тісін тазалау болатын.

Алғашқы мұсылмандардың өмір-тіршілігіне көз жүгіртсек, түске дейінгі уақыттарда балаларының ойнау үшін сыртқа шығуына рұқсат бергендерін, кішігірім үй қызметтерін атқаруға қолқабыс ретінде жұмсағандарын көреміз. Ойынға шыққан балалардан түскі ыстық айналаны баспай тұрып үйге оралуды талап еткен. Бұны Пайғамбарымыз да бір мәртесінде ескерткен болатын. Немерелері Хасан мен Хүсейінді хазірет Әли өзімен бірге сыртқа ала кетеді. Пайғамбарымыз қызының үйіне келгенде немерелерінің үйде жоқ екенін көріп, оларды іздеп шығады. Хазірет Әлидің қасында ойнап отырғанын көргенде, қастарына жақындап: *«Уа, Әли, балаларымды ыстық түспей тұрып үйге әкелмейсің бе?»*, – дейді.

Екінді уақытында балалар қайтадан сыртқа шығып, кейбіреулері мешітке баратын. Кешқұрым далаға ойынға шыққан балалардан ақшам намазының уақыты кіргенде қайтадан үйге кіру талап етілетін. Себебін Пайғамбарымыз: *«Күн батып, айналадағы ала көлеңкеліктің орнын түннің қараңғылығы басқанға дейін балаларыңды сыртқа шығармаңдар. Себебі, бұл*

уақытта айналаға шайтандар жайылады. Қараңғылық әбден орнағаннан кейін оларды шығарсаңдар болады»²⁴⁹, – деп түсіндіретін.

Алғашқы мұсылмандардың балаларына қолданған күндік тәртібінде баланың міндетті түрде белгіленген уақытта үйге оралуын қадағалағандарын көреміз. Мысалы, хазірет Әнәс бұл жайлы бір естелігінде былай дейді: «Балалармен далада ойнап жүрген кезімде Аллаһ елшісі қасымызға келді. Бізбен амандасқаннан кейін мені бір шаруаға жұмсады. Өзі бір қабырғаның көлеңкесіне отырып, менің келгенімді күтті. Сол күні күнделікті уақытымнан үйге кеш келдім. Үйге барғанымда анам Умму Сүләйм: «Неге кешіктің?», – деп сұрады. «Аллаһ расулы бір шаруамен жұмсаған еді», – дедім...». Хазірет Әнәстің осы естелігінен олардың белгілеген уақыттан кешікпей үйге келгенін, ата-аналарының да оларды бақылап отырғандарын көреміз. Сонымен қатар балаларға берілген тапсырмалардың да орындалып-орындалмағанын үлкендер әрдайым қадағалап отырған.

Ата-аналар балалары үшін күн тәртібін белгілеп қана қоймай, Пайғамбарымыздың (саллаллаһу алейһи уә салләм) кезіндегідей оның орындалуын жіті бақылап отыруы керек. Егер ата-ана күн тәртібінің орындалуын баладан ғана талап етсе әрі өздері қалай болса солай жүріп, ешқандай тәртіпке мойынсұнбаса, онда ол отбасының берекесі кетеді. Сондықтан жанұядағы ортақ ережелер (ерте тұру, жуыну, ұйықтау, тамақ ішу секілді т.б.) отбасының әрбір мүшесі үшін міндетті түрде орындалатын іске айналуы керек.

²⁴⁹ Шәрхул-Муслим, 13-т., 186-б.

ҚОРЫТЫНДЫ

Әр қоғамның келешегі ұлт тәрбиесіне қатысты. Қоғамды құрайтын жанұяның бір мүшесі ол – бала. Қызылшақа болып дүниеге келген бала ес біле бастағаннан өзіне таңсық нәрселерді білуге, үйренуге талпынады. Ата-ана болудың зор жауапкершілігі де осы кезде басталады. Ислам дінінде бала – өмірдегі сынақтардың бірі ретінде қаралады. Сол себепті сынақтан сүрінбей өту үшін балаға өмірде жақсы-жаманның, обал-сауаптың не екенін, қалай еткенде жақсы адам болып қалыптасудың жолдарын үйрету, парасатты тәрбие беру – ата-анаға міндеттелген іс.

Парасатты, ізгі тәрбие, тәрбиенің кемелдігі неден басталмақ? Бұл ең әуелі баланың өз ата-анасын сыйлауы, иманды болып өсуі, жанашыр, адал, еңбекқор, кішіпейілдік секілді ізгі қасиеттерді бойға сіңіруі. Есейгенде қоғамға пайдалы азамат болуы, жас кезінен анаша, есірткі, автомат ойындары, сыра, арақ, темекі, зинақорлық секілді теріс қылықтарға үйір болмауы, ешкімнің ала жібін аттамауы. Әдепті болуы, қай кезде де текті тәрбиенің жемісін көрсетуі. Міне, мұндай ұрпақ – Абайша айтсақ, ата-ананың көз қуанышы, қызығы мен сүйініші.

Баланың күтімі, жетілуі мен оқу-тәрбиесінің жемісті болуы әр жанұяның «бала тәрбиесі» мәселесін жіті қолға алып, мейлінше көзқарактылық танытуларына байланысты. Ата-ананың бұл төңіректе білген-түйгені неғұрлым жан-жақты әрі тереңірек болған сай-

ын, балаға берілер тәрбиенің де соғұрлым жақсырақ болары сөзсіз. Егер ата-ана баласын мейірімге бөлеп, ойы мен жүрегін ізгілікке бағыттап, өздеріне әрі қоғамға пайдалы азамат етіп тәрбиелесе, ұлтқа тұлға болатын берік тірек сыйламақ. Керісінше, адамдық қасиеттеріне көңіл бөлмей, тек материалдық тұрғыдан қамтамасыз етумен шектелсе, онда бала қоғамды ішінен ірітетін зиянкес болып өспек. Ағаштың түрі мен тіршілігі жалғасу үшін оның тұқымы қаншалықты маңызды болса, адамзат тіршілігі мен ұрпақ жалғастығында да баланың рөлі сондай екенін ұмытпаған жөн. Бала тәрбиесіне мән бермеген ұлттың ешқашан көсегесі көгермей, алға басқан қадамы кері кетеді.

Осы орайда, ұлттық негізде әрі мұсылмандық сипаттағы тәрбиемізге көңіл бөлудің орны ерекше. Өмірге жақсы ұрпақ әкелу әуелде көргенді жерден, ары бар, ақылы бар, ұяты бар иманды жар таңдаудан басталатындығының өзі Ислам тәрбиесінің қаншалықты кеңдігін, ауқымдылығын ұқтырады. Өзара отау тігуге ниеттенген екі жасқа ақ некемен ғана бас қосу міндеттеледі. Бұл үлкен тектіліктен, тазалықтан туған. Өйткені, некемен басталған бас қосу берекелі тіршілікке, өмірге дені сау, таза ұрпақ әкелуге жол ашқан. Бұдан әрі жанұяны адал табыспен асырау да Исламдағы үлкен жауапкершілікті аңдатады. Жанұяны адал табыспен асырау, біріншіден, ақыреттік сұрақтан қорқуды еске салса, екіншіден, ұрпағының бойына арам қан жұқтырмауды, тазалықтың ұрпағына да жалғасқанын қалаудан шыққан. Баланың жас шамасын белгілеу (тәмииз, мураһик, балиғат) әрі сол жасқа сай тәрбиенің негіздерін саралауы да Ислам дінінің бала тәрбиесіне қатты көңіл бөлетінін көрсетеді. Бұған қоса,

ата-ананың әрдайым балаға іс-әрекетімен үлгі болуы, қызға жынысына сай ананың тәрбие беруі, ұлға жынысына әкенің тәрбие беруі, жақсы көру мен еркелетуді өлшемінен асырмауы, оларды алаламауы, азан шақырып ат қойғаннан бастап, дін негіздерін үйретуі, Аллаһ пен пайғамбарды сүйдіруі, ұят пен күнәні үйретуі, баланың жеке құқықтарын ескеруі, адамгершілікті үйрету секілді киелі ұғымдардың өмірде алар мән-маңызы зор.

Ғалымдар Исламдағы бала тәрбиесінің негіздерін анықтауда хазірет Мұхаммед пайғамбарымыздың (саллаллаһу алейһи уә сәлләм) өмірінде кездескен нақты оқиғаларға сүйенген. Өйткені, Құрандағы Аллаһ тағаланың көрсеткен үлгілі тәрбиесі сүннетпен ажарланып толыға түскен. Адамзаттың асылы Пайғамбарымыз Ислам тәрбиесін қалыптастыруда балаларды көзден таса қылмаған. Қайта дүниеге келмей жатып, балаға алаңдаушылық білдірген. Бала дүниеге келісімен діни салт-жоралғылар жасалып, мұсылман үмбетінің тағы бір адамға толысқанын қуаныш көрген. Әрі сол мұсылман үмбеті деген атқа сай тәрбие алуын қадағалаған. Осы орайда, балаға жақсы, мазмұнды ат қоюға шақыруының өзі қандай тәрбие екені айтпаса да түсінікті.

«Баланың жақсысы қызық, жаманы күйік» демекші, балаға «Аллаһтың аманаты» деп қаралуының өзі Исламда балаға қаншалықты көңіл бөлінгендігін білдіреді. Ислам діні араб қауымының арасында кездескен қыз баланы жек көру, оны тірідей көміп тастау секілді айуандық әрекеттерді тыйғаны мәлім. Осы тұрғыда Ислам діні балаларға деген зор мейірім әкелгенін білуге тиіспіз. Хадистерде де бұның мысалдары көптеп кездеседі.

Сүннеттегі тәрбие кең көлемдігімен, тым ерте қолға алынумен ерекшеленеді. Онда баланы жастайынан имандылыққа тәрбиелеу, үлкендерді құрметтеу, ысырапқа бармау, бұзақылық жасамау, өтірік пен ұрлықтан аулақ жүру секілді адамгершілік қасиеттермен қоса жас кезінен мәдениеттілікке, әдептілікке, дұрыс сөйлеуге баулу, иман негіздерін сіңіру, Құран, дұға, намаз үйрету, мешітке үйір қылу, дене тәрбиесі, дұрыс киіну, дұрыс тамақтану, тазалық – бәрі қамтылған.

Қорыта келгенде, Исламдағы тәрбие баланы адамгершілікке баулу үшін бүкіл қоғам мәдениетін жетілдіру керектігін аңдатады. Өйткені, бала тәрбиесі ата-анаға да, балабақша, мектеп, ұстаздарға, дос-жарандары, ойын түрлері, үйірме, клуб, газет-журнал, теледидар, радио секілді қоғамның басқа да тетіктеріне тікелей қатысты. Осының барлығы қадағаланып, игі мақсатта жұмылғанда ғана тәрбие жақсы нәтиже береді.

Бүгінгі бала – келешектің тұтқасы. Сондықтан қазіргі ата-аналар Ислам дініндегі мәні терең, мазмұнды тәрбие негіздерімен танысып, иманды, көргенді ұрпақ тәрбиелеп жатса, бұл тектілігімізге қайта оралғандығымыз, ата-бабаларымыздың арманын орындағандығымыз. Артына сауап жолдап тұратын ізгі, иманды ұрпақ қалдыра білген ата-аналардың екі дүниеде де жүздері жарқын болмағы хақ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Құран Кәрім. Қазақша мағына және түсінігі. Халифа Алтай.
2. Абдулмәжид Абдуррахим, әт-Тәрбиә уәл-хадара, Каир, 1968.
3. Абдурразак ибн Мұхаммед әс-Сани (қ. 211), Мусаннафу Абдирразак, Бэйрут (офсет), 1970.
4. әл-Әжлуни, Исмайыл ибн Мұхаммед (қ.1162), Кәшфул-Хафа уә Мүзилул-илбас аммаштахара минәл-әхадиси ала әлсинатин-нас, Бэйрут, 1351.
5. Адасал, Расим, Чожугун рух сағлығы ве тербие есаслары, Истанбул, 1952.
6. Ахмед ибн Ханбәл (қ. 241), Муснәду Ахмад ибн Ханбәл, 1313, Каир, Бэйрут, мерзімсіз.
7. Алауддин Әлиул-Мұттақи ибн Хұсамаддин әл-Хинди (қ 975). Кәнзул-Ұммал фи сүннәнил-ақуал уәл-афғал. Хайдарабад. 1945/1364.
8. Абай Құнанбаев. Өлеңдер мен поэмалар. «Ғылым» баспасы, Алматы – 1977 ж.
9. А. Амангелдіқызы. Бала неге жылайды? «Аңсар» журналы, №3. 2006.
10. Ай, заман-ай, заман-ай (Бес ғасыр жырлайды), құр: М. Мағауин; М. Байділдаев, I-II том, Алматы, 1991.
11. Әбу Даууд. Сүлейман ибнул-Әшғас әс-Сижистани әл-Әзди (қ. 202). Сүнәну Әбу Даууд. (Тахкиқ Мұхаммед Мұхиддин Абдулхамит). Дару Ихияу-суннатин-нәбәуия. Мерзімсіз.
12. Бұхари, Әбу Абдиллаһ Мұхаммед ибн Исмайыл (қ 256). әл-Әдәбул-мүфрәд. Каир. 1379. Сахикул-Бұхари. Каир. (1313 басылымынан офсет). Каир. 1958.
13. Бабалар сөзі – даналық көзі, құр: О. Исмаилов, Алматы, 1996.

14. Дәйләми, Әбу Мансур (қ. 558). Мүснәдул-Фирдауси. Язм. Шехит Али Паша. №565.
15. С. Ибадуллаев. Ел болам десең бесігіңді түзе (Бала тәрбиесінің мұсылмандық бастаулары). Құраст. «Ғибрат» баспа үйі. 2008.
16. С. Ғаббасов. Халық педагогикасының негіздері. «әл-Фараби» баспасы. Алматы, 1995.
17. С. Суруч. Каинатын ефендисі Пейгамберимизин хаяты. Доюран матбаасы. Истанбул. 1993.
18. И. Ғазали. Ихяу улумуддин. (ауд. А. Сердароғлы), Стамбул, 1995.
19. Ибн Кәсир, Имадуддин Әбул-Фида Исмайыл (қ. 774). Фәдаилул-Құран. Бейрут. 1966. (Тәпсірдің 7-томының соңына жалғанған).
20. И. Жанан. Хазрети Пейгамберин суннетінде тербие. Ышық йайынлары. Истанбул. 2008.
21. И. Жанан. Хадис ансиклопедиси. Кутубу-ситтә. Акчағ йайыневи. Стамбул.
22. Ибн Халдун, Абдуррахман (қ. 808). әл-Мұқаддима. Дарул-ихият-Турасил-Араби. Бейрут.
23. Ибни Абидин, Мұхаммед Әмин ибн Омар (қ. 1198). Рәддул-мұхтар ала дуррил-мұхтар. Мысыр. 1272.
24. Ибн Әби Шәйбә, Әбу Бәкір Абдуллаһ ибн Мұхаммед (қ. 253). Мусаннафу ибни Әби Шәйбә. (Тасхих уә нәшр: Абдулхалиқ Хан әл-Афғани). Хайдарабад. 1966.
25. Ибн Хажар, Шихабуддин Әбул-Фадл Ахмед ибн Али әл-Асқалани (қ. 852). Булуғул-Мәрам мин әдилләтил-ахкам. (Ауд: Ахмед Давудоғлу). Сөнмез нешрият. Истанбул. 1970.
26. Ибн Сахнун, Әбу Абдиллаһ ибн Мұхаммед (қ. 256). Адабул-муаллимин. Қабисидің рисаласымен бірге басылған. Қараңыз: Қабиси.

27. Ибн Абдилбәрр, Әбу Омар Юсуф ибн Абдилбәрр (қ. 463). Жамиу бәянил-илми уә фадлихи. (Тахқиқ: Абдуррахман Мұхаммед Осман). Мәдма. 1968.
28. Ибн Мажә, Әбу Абдиллаһ Мұхаммед ибн Язид әл-Қазуини (қ. 275). Сүнәнү Ибни Мажә. Каир. 1952. (Тахқиқ: Мұхаммед Фуад Абдулбақи).
29. Ибн Хишам, Әбу Мұхаммед Абдулмәлик (қ. 218). Әс-Сиратун-нәбәуия. Мысыр. 1955.
30. Мүнәуи, Шәмсуддин Мұхаммед Зәйнуддин Абдуррауф (қ. 1031). Фәйдул-кадир шәрху-жамииуссағир. Бәйрут. 1972.
31. Муслим, Әбул-Хүсейін Муслим ибнул-Хажжаж әл-Күшәйри ән-Нәйсабури (қ. 261). Сахихул-Муслим (Тахқиқ: Мұхаммед Фуад Абдулбақи). Каир. 1955.
32. М. Әлімбаев. Аяншақ ата-аналар мен әлжуаз балалар. Бала тәрбиесі. 2006.
33. М. Мақатаев. Өлеңдер жинағы. «Жалын» баспасы. Алматы. 2001.
34. Ұ. Асыллов. Ж. Нұсқабайұлы. Әдептану. «Мектеп» баспасы, 2003.
35. Тирмизи, Әбу Иса Мұхаммед ибн Иса ибн Сәурә (қ. 279). Сүнәнүт-Тирмизи (Таалиқ: Азиз Ұбәйдаур-Раққаш) Матбаатул-Әндүлүс. Хумус. 1966.
36. Табарани, Әбул-Қасым Сүләйман ибн Ахмед ибн Әйюб (қ. 360). әл-Мужамус-сағир. (Тасхих: Абдуррахман Мұхаммед Осман). Каир. 1968.
37. Ф. Гүлен. Чекирдектен чынара. (Бир башка ачыдан айледе еғитим) Нил йайынлары. Истанбул. 2002.

Ескеру үшін

Мазмұны

<i>Кіріспе</i>	3
----------------------	---

I-ТАРАУ

ОТБАСЫ – ТӘРБИЕ БЕСІГІ

<i>От ау тігу</i>	11
<i>Болашақ күйеу мен қалыңдық</i>	13
<i>Ақ неке</i>	20
<i>Ұрпақ сүю</i>	22
<i>Дұғаның маңызы</i>	28
<i>Жүктілік</i>	31

II-ТАРАУ

СӘБИДІҢ ДҮНИЕГЕ КЕЛУІ

<i>Бала – аманат</i>	35
<i>Балиғат жасы</i>	36
<i>Сәбилік кезең: 0-2 жас аралығы</i>	37
<i>Алғашқы жөргек</i>	38
<i>Алғашқы қорек</i>	38
<i>Алғашқы тілек</i>	39
<i>Сүйінші</i>	40
<i>Балаға ат қою</i>	41
<i>Құлағына азан шақыру</i>	42
<i>Ақиқа құрбаны</i>	42
<i>Садақа</i>	43
<i>Адал тағам</i>	44
<i>Сәбиді жұбату</i>	46
<i>Бала неге жылайды?</i>	48
<i>Сәби бүлдіріп (кіш етіп) қойса</i>	52
<i>Бүлдірішін кезеңі: 2-6 жас аралығы</i>	54
<i>Бала төрт жасқа толғанда</i>	64
<i>Балаңыз беске келгенде</i>	69
<i>Алты жас</i>	78
<i>Тәмииз жасы: 7-10 жас аралығы</i>	80
<i>Баланы ертеңгі күнге дайындау</i>	86
<i>Бала күдігін әуел бастан сейілту</i>	93

<i>Мұраһиқ жасы: 10-15 жас аралығы</i>	<i>96</i>
<i>Қасиетті ұғымдарды сіңіру</i>	<i>109</i>
<i>Балиғат жасы</i>	<i>129</i>

III-ТАРАУ

ТӘРБИЕ ТАРМАҚТАРЫ

<i>Балаға деген сүйіспеншілік</i>	<i>131</i>
<i>Бала тәрбиесінде ойынның рөлі</i>	<i>142</i>
<i>Мінез-құлық тәрбиесі</i>	<i>149</i>
<i>Балаға жынысына сай тәрбие беру</i>	<i>161</i>
<i>Еңбекке баулу</i>	<i>164</i>
<i>Спорт және дене шынықтыру</i>	<i>168</i>
<i>Жүзу.....</i>	<i>170</i>
<i>Атқа міну.....</i>	<i>172</i>
<i>Күрес</i>	<i>173</i>
<i>Садақ тарту</i>	<i>173</i>
<i>Жүру және жүгіру.....</i>	<i>175</i>
<i>Тазалық – иманның жартысы.....</i>	<i>181</i>
<i>Ас – адамның арқауы</i>	<i>184</i>
<i>Денсаулық сақтау шаралары.....</i>	<i>189</i>
<i>Аурудың алдын алу шаралары</i>	<i>190</i>
<i>Емделу шаралары.....</i>	<i>192</i>

IV – ТАРАУ

ТӘРБИЕ ҰСТАНЫМДАРЫ

<i>Баланың таным деңгейін дұрыс анықтау.....</i>	<i>197</i>
<i>Байыптылық пен жұмсақтық</i>	<i>197</i>
<i>Жақсы көру мен қорқыту</i>	<i>199</i>
<i>Жақсы сөз – жарым ырыс</i>	<i>200</i>
<i>Кемшіліктерін бетке баспау.....</i>	<i>202</i>
<i>Балалардың арасын алаламау.....</i>	<i>204</i>
<i>Баламен ақылдасу</i>	<i>211</i>
<i>Баланың бір тәуліктік күн тәртібі</i>	<i>212</i>
Қорытынды	218
Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:	222

Құдайберді Бағашар

ИСЛАМДАҒЫ БАЛА ТӘРБИЕСІ

Көркемдеуші дизайнер: Саят Қали